

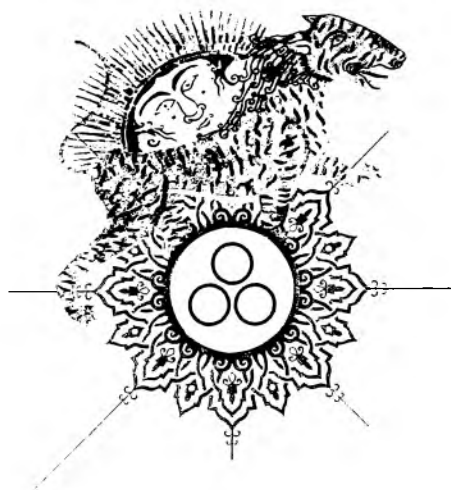
МУҲАММАД АЛИ,
ТЎЛҚИН ҲАЙИТ

АМИР ТЕМУР
ҚАЛБИДА
ЧАҚНАГАН НУР

МУҲАММАД АЛИ, ТЎЛҚИН ҲАЙИТ

АМИР ТЕМУР ҚАЛБИДА ЧАҚНАГАН НУР

„О‘ҚИТУВЧИ“ НАШРИЁТ-МАТБАА ИЖОДИЙ УЙИ
ТОШКЕНТ – 2016

Ушбу китоб Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги фан ва техникани ривожлантиришни мувофиқлаштириш қўмитасининг „Темурийлар даврида илм-фан ва маданият ривожини ўрганиш ва тарғиб қилишнинг умумбашарий аҳамияти“ мавзuidaги фундаментал Гранти асосида тайёрланди.

Мазкур китоб диалог, яъни дилкаш суҳбат тарзида ёзилган, бошқача айтганда, уни кўнгилдаги гаплар, дейиш мумкин. Муаллифлар ҳеч ким билан баҳслашмайдилар, тортишмайдилар, Соҳибқирон Амир Темур шахси, фаолияти, тарихимиз, мустақиллигимиз, адабиёт, хилма-хил тақдирлар, одамлар ҳақида ўз фикрларини билдириб ўртоқлашадилар, ўқувчини беихтиёр суҳбатга чорлайдилар.

Китоб ўқувчиларимиз томонидан севиб ўқилишига ишонамиз.

СЎЗ БОШИ

Ассалому алайкум!

Сизга соғлиқ-саломатлик тилаймиз!

Бирор ўзбек биродарингизнинг уйи остонасига қадам қўйдингизми, демак, сиз, мухтарам зот — унинг азиз меҳмони ҳисобланасиз. У сизни илиқ табассум билан кутиб олади: „Бир пиёла чой ичиб кетинг. Келиш — меҳмондан, жавоб — мезбондан“, дейди қўлини кўксига қўйиб ва меҳмонхонасига бошлайди.

Ўзбекнинг меҳмондорчилик фалсафаси замирида ана шундай эзгулик моҳияти ётади.

Эй, бани башар, бу китобни ҳам худди шундай — ўзбекнинг меҳмондорчилиги мисоли сифатида қабул этинг, зеро, биз ҳам Яратганнинг беҳисоб инояти туфайли сиздаги бебаҳо неъмат — Кўнгил боғингизда меҳмон бўлмоқликни ният қилдик. Олдимизда қийин вазифа — **улуф инсонлар**, дунёнинг номдор ҳукмдорлари ҳақида сўз айтишнинг ўзига хос масъулиятлари мавжудлигини айтиб ўтмоғимиз жоиз.

Қўлига қалам олган одам, аввало, „Шунга ҳаққим борми?“ дея ўйлаб кўриши шарт; қаламни инсонга Яратганнинг ўзи берган, лекин жавоби бандасининг зиммасида.

Бунга маънан ҳаққимиз борми?

Бор, деб ҳисоблаймиз. Шу миллат вакили эканмиз, Соҳибқирон Амир Темурдек улуф зотнинг ҳаётига назар солиш, суҳбат давомида турли фикрларга ойдинлик киритиш, қолаверса, шундай улуф сиймо таваллудининг 680 йиллигига тўёна билан келиш зиммамиздаги вазифа, бурч ва мажбурият ҳамдир. Зеро, истиқлол берган бу имкониятдан ҳар қанча фахрлансак арзийди. Кечагина ана шундай улуф сиймолар ҳақида тилимиз учида турган гапларни айтолмай, қийналган ўзимиз эмасмидик?!

БУНДАН ЙИГИРМА ЙИЛ ОЛДИН...

— „Халқимиз тарихида инсоний камолоти ва ижтимоий фаолияти билан доврқ қозонган, миллатимиз фаҳри бўлган улуғ зотлар бениҳоя кўп. Аммо улар қаторида юлдузлараро қуёшдай чарақлаб турган бир зот борки, Ватанимиз кечмиши, бугуни ва эртасида ул зот юксак ўрин тутди.

Ул муҳтарам инсон Соҳибқирон Амир Темур ҳазратларидир“.

— Бу гапни бундан йигирма йил олдин муҳтарам Президентимиз Ислоом Каримов Темурийлар тарихи давлат музейининг очилиш кунида айтган эдилар.

— Буюк шахсларни миллат қайғуси яратади, дейиш мумкин.

Умрининг мазмунини „Миллатнинг дардларига дармон бўлишдан иборат“ деб билган Амир Темур халқимизнинг ана шундай ардоқли, улуғ фарзандидир.

— Қимки ўзбек номини, ўзбек миллатининг куч-қудратини, адолат-парварлигини, чексиз имкониятларини, унинг умумбашарият ривожига қўшган ҳиссасини, шу асосда келажакка ишончини англамоқчи бўлса, Амир Темур сиймосини эслаши керак.

— Амир Темур ҳаётининг мазмуни, бетакрор фаолиятининг асосий маъноси — Ватан озодлиги, Ватанга муҳаббат деган олий қадриятлардан иборатдир.

— У умрининг сўнги онларида ҳам зурриётларига қарата: „Истиқлол билан мулку миллат, лашкар ва раъиятни бошқарингиз“, деб васият қилган.

— Ўзбекистонни жаҳон ҳавас қиладиган буюк давлатга айлантирайлик! Бу йўлда бобокалонимизнинг: „Адолат ва озодлик — дастурингиз, раҳбарингиз бўлсин,“ деган доно ўғитлари доимо шиоримиз бўлсин!

Вақтнинг ўтишини қаранг!

Бугун юртимизни бугун жаҳон яхши танийди. Бугун Ўзбекистон тенглар ичра тенг мамлакат, озод ва обод юрт! Унга ҳавас қиладиганлар ҳам кўп.

— Энди асосий масалага келсак, бу тарихни ўзимиз битмоқдамиз. Бу ҳам катта фалсафа, катта бахт!

— Шу ўринда 1865 йилдан кейинги гапларни, яъни юртимизни мустамлакага айлантирган чор Россияси ҳукуматининг Туркистондаги мустамлака сиёсатини ҳам бир эсга олайлик:

Улар Туркистонни бўйсундириш учун, энг аввало, осмонўпар бинолару минораларини, масжиду мадрасаларини ер юзидан буткул йўқотишимиз зарур, чунки улар ўша биноларга боқиб, куч олади, гурурландилар, деган қарорга келдилар. Сўнгра бой „тарихи“ни ҳам қайта ёзиб бериш керакки, фақат шундагина бу халқни мутеликда ушлаб туриш мумкин, деб ҳисобладилар.

— Афсуски, шундоқ. Бу мустамлакачилар мафқураси эди. Улар шу мақсадда биноларимизни хароб этдилар, тарихимизни „ёзиб“ бердилар.

— Бу гапларнинг ҳар бирдан бугунги навқирон авлод етарли хулоса чиқармоғи керак!

БОЙ ТИЛ ...

— Биз тилимиз ҳақида ваъз ўқимоқчи, сафсата сотмоқчи эмасмиз. Бунга асло ҳожат йўқ. Фақат Амир Темур оиласида фарзандлар, аёл зоти қанчалар улуғланганини ва уларнинг қандай сифатлар билан эъзозланганларини айтмоқчимиз, холос. Мана, масалан:

ҚУТЛУҒ ТУРКОН ОҚА
ЎЛЖОЙ ТУРКОН ОҚА
ЖАҲОНГИР МИРЗО

УМАРШАЙХ МИРЗО

ОҚА БЕГИМ

— *улуғ хотун, бонуйи кубро;*
— *улуғ оқа;*
— *подшоҳлик буржининг ёруғ юлдузи;*
— *бахтиёрлик тожининг гавҳари;*
— *поклик саройи дурдонаси;*

БИБИХОНИМ, САРОЙМУЛКХОНИМ	— маҳди улё, хонимойим;
ХОНЗОДА ХОНИМ	— дурри якто маллика;
МУҲАММАД СУЛТОН	— валиаҳд шаҳзода;
ХАЛИЛ СУЛТОН	— жаҳон аҳмининг амирзодаси.

— Нақадар бой ва сеҳрли тилимиз бор. Биргина XIV–XV асрлар тили билан боғлиқ сўзлашув русуми, муомала маданиятига эътибор беринг, ёзувда ифода этилган воқеаларга назар ташланг. „Фалончи ўлибди“ иборасини ишлатишмайди, бу жуда қўпол ибора, қўпроқ, „жон омонатини эгасига топширибди“, „нариги дунёга равона бўлибди“, „дунёдан ўтибди“ ва ҳоказо дейишади.

Ҳар қандай фикр, туйғуни, ҳолатни ифода этишга қодир бўлган ниҳоятда бой ўзбек тилига Яратган эгамнинг ўзи ривож берган экан, уни авайламоқ, бойитмоқ, эъозламоқ бурчимиздир, қолаверса, бу Абу Наср ал-Форобий, Имом Бухорий, Аҳмад Яссавий, Жалолиддин Мангуберди, Амир Темури, Алишер Навоий каби улуғларимизнинг тилидир.

ХАЛҚ ОРАСИДАН ЧИҚҚАН ҚАҲРАМОН

— Битта мисол билан бу зотнинг бутун ҳаёт фаолиятига баҳо бериш қийин, кейинроқ бу тўғрида, албатта, кенроқ тўхталамиз, аммо ҳозирча бир қоронғи нуқтани ойдинлатиб ўтмоқчимиз.

Унинг асосий кўзлаган мақсади адолат, яъни бу зотнинг барча саъй-ҳаракатларида халқ манфаати устун турарди. Ўзи ҳам **халқ орасидан чиққан қаҳрамон** бўлгани учун унинг қудратига суяниб иш олиб бориб, оддий фуқароларнинг аҳволини яхшилашни ўзининг биринчи галдаги вазифаси, деб биларди. „Раият аҳволдан огоҳ бўлдим...“ — деб ёзади „Тузуқлар“ да. Айниқса, халққа ортиқча зулм қилишни, одамларни калтаклашни, ҳақорат қилишни, савалашни ман қилиб, бунинг ўрнига солиқларни тушунтириш ва қонун-қоидалар асосида ундиришни таъкидлайди. Чунки ҳар бир деҳқон, ер эгаси ё хунарманд, ё мироб, ё бошқалар — аввало, Худонинг бандаси, қолаверса, мам-

лакатни ҳам, халқни ҳам боқадиган, тўйдирадиган, бойитадиган ҳам шулар. Шу боисдан „Тузуқлар“ зарур эди. Ўқиймиз: *„Хирожни раиятдан калтаклаш, савалаш йўли билан эмас, балки тушунтириш, огоҳлантириш йўли билан ундирсинлар. Қайси ҳокимнинг сўзи ва ҳукмининг таъсири калтаклаш таъсиридан камроқ экан, ундай ҳоким ҳукумат юргизишга яроқсиздир“*.

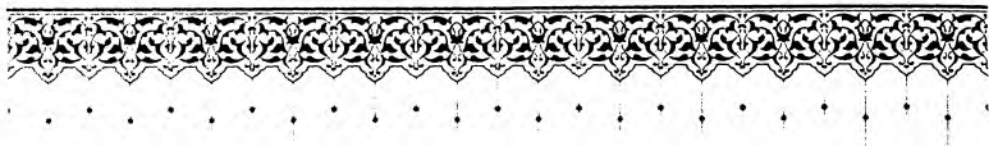
— Ана энди „Темур тузуқлари“ билан Чингизхоннинг „Ясо“сидаги солиқ йиғишдаги фарқни ҳам солиштириб кўрайлик.

Академик Б. Д. Греков (1882–1953) ўзининг „Олтин Ўрда ва унинг қулаши“ асарида: *„Ботухон давридан бошлаб Россия аҳолиси рўйхатга олинар ва шунга қараб, жон боши солиғи солинарди. Бундан ташқари, экин солиғи, чорва, уй, ҳатто омбор солиғи ҳам мавжуд эди. Солиқ тўлашдан бош тортганлар, ўлим жазосига маҳкум қилинарди“*, деб ёзган.

Амир Темур 1370 йилда Турон тахтига ўтирган заҳоти ана шу солиқларни бекор қилди ва бу нарса халқ аҳволи ҳамда турмуш даражасининг яхшиланишига олиб келди.

— Бизнингча, изоҳга ҳожат йўқ. Аммо ўша гап гап, бу тўғрида суҳбатимиз давомида яна тўхталиб ўтамиз!

Биринчи бўлим

ДУНЁ ВА ОДАМЗОД ТАҚДИРИ

Кониотнинг меҳвари – Адолат, агар у поймол бўлса, Ер ҳам ўз ўқидан чиқиб кетади.

МАРТИН ЛЮТЕР КИНГ

Ҳаким ат-Термизий ривоят қиладиларки:

„Аллоҳ дастлаб илмни яратди. Илмдан ҳикматни яратди. Ҳикматдан адолат ва ҳақиқатни яратди“.

Дейдиларки, ҳар бир ҳаракатда олий ҳикмат бор: тоғларга беҳуда қор тушмайди, ёмғир суви фақат оқдир, тупроқ ҳам бир хил рангда, аммо гиёҳлар турфа хил, минг бир рангда, балки ундан ҳам кўп; ҳар жилғанинг шивирлашида ҳам неча минг сирлар мавжуд, аммо бизга уларнинг моҳиятини теран, тўла-тўқис англаб етиш қобилияти берилмаган.

Дейдиларки, инсон жисман бир хил: бир жуфт қўл, оёқ, кўз, қулоқ ва ҳоказо, аммо вазифа ҳар хил берилган ва инсон дегани борки, бир-бири билан узвий боғлаб қўйилган, чунончи, ўқувчи устозга, бемор шифокорга, боғ боғбонга муҳтождир. Яхши ҳукмдор эса миллатнинг бахтидир.

Нақд сўз шуки, ўзини „Мен ким Темурбек, Аллоҳнинг қули“ деб билган ва ҳозиргача номи инсоният тилидан тушмай келаётган Соҳибқирон Амир Темур ҳам бу дунёга беҳуда келмаган эди.

Ҳали Америка очилмаган эди,

ҳали Шимолга илм ҳам, ҳунар ҳам етиб бормаган эди,

Жануб осмони қора булутли, Самарқанднинг аҳволи танг эди.

Амир Темур зўракиликни, зўравонликни ёқтирмасди, аммо Ватани зулм остида эди.

Плутарх деганди:

„...виждонли одам урушда ҳам муайян қоидаларга амал қилади. У пасткашлик ва жиноят йўли билан қўлга киритилган ғалаба кетидан қувмайди“.

Ажабо, Плутарх тахминан милодий 45—127-йилларда яшаган бўлса-да, бу фикрни айнан Амир Темур учун айтгандек гўё.

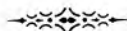
Амир Темур дейдики, „*Хар мамлакатда адолат эшигини очдим, зулму ситам йўлини тўсдим*“.

Баҳор тонгининг гўзаллиги, атиргулнинг хушбўй ҳиди, бола кулгисининг роҳати — санайверсак, дунёда дилни ошуфта этувчи ҳодисалар кўп, аммо ҳамма қалб ҳам уларни ўз вақтида англай олмайди.

Йилдирим Боязид хижолат ва уят мақомида қолиб, хато-камчиликларини эътироф этиб, шундай деган эди:

„*Дарҳақиқат, хато қилдим, ҳазрати Соҳибқироннинг сўзларига қулоқ солмадим, шунинг учун жазоимни тортиб турибман.*“

2007 йил, май.

Тўлқин Ҳайит:

— Устоз, беҳад шукурлар ва ҳамду санолар бўлсинким, Яратганнинг инояти, озод юртимиз, мустақиллигимиз берган имконият туфайли Сиз билан менга ҳам ана шу улўф зот ҳақида сўз айтиш, китоб битиш бахти насиб этиб турибди. Бу катта бахт, катта иноят, энг асосийси катта масъулият ҳамдир. Албатта, бу мустақиллик берган имконият, муҳтарам Президентимиз Ислом Каримовнинг улўф аждодимиз хотирасини абадийлаштириш борасидаги саъй-ҳаракатлари, тарихимизга янгича ёндашишимиз керак, деган кўрсатмалари туфайли қўлга киритилган ютуғимиз, фаҳримиз, ғуруримиз ҳамдир.

Кўпдан ният қилиб юрган ушбу суҳбат-китобимизга киришар эканмиз, ўқувчидан уэр сўраб, бир жиҳатга диққатни қаратмоқчиман. Суҳбат саъ жиясидан келиб чиқиб, китобимиз кенг тарихий мавзуларни қамраб олгани сабабли, бутун ижодини халқимиз тарихининг бадийий ифодасига бағишла-

ган Сиз — устоз асарларига, адабиётимизнинг бошқа намуналарига, жумладан, каминанинг тарихий мавзудаги китобларимга ҳам зарурат юзасидан вақт-вақти билан мурожаат қилишга эҳтиёж туғилишини айтиб ўтмоқчийдим. Буни холисанлиллоҳ тўғри тушунилади, деган умиддаман.

Дедиларки, Ўзбекистоннинг бойлиги нимада?

„Бу заминда кўплаб миллат ва элатларнинг тинч-тотув яшаб, ўз меҳнати билан Ватанимизнинг шуҳратини, обрўсини оширишга ҳисса қўшаётгани бугунги кунимизнинг энг катта бойлигидир“¹

Муҳаммад Али:

— Муҳтарам Президентимиз Ислом Каримов: *„Ҳар бир халқ ўз тарихини ҳар хил таъсир ва тажовузлардан асраши керак. Бепарво бўлсангиз, турли сохта ҳомийлар, кучлар борки, улар тарихни бузиб қўрсатадиган китоблар чиқараверади, ҳатто чет элда ҳам чиқариши мумкин“*, — дея бизни огоҳлантирган эдилар.

Бугун ҳам бу огоҳлантириш долзарблигича турибди.

Эсингизда бўлса, муҳтарам Юртбошимиз сўзларида давом этиб, *„Бизнинг адолатли жамият барпо этиш йўлида амалга ошираётган ишларимиз чуқур тарихий илдишларга эга, — кўп асрлик тарихимиз шундан далолат берадики, энг мураккаб даврларда ҳам ...халқимиз қадди-қоматини тик тутиб яшашига катта умид, мадад бахш этадиган куч — юксак маънавият ва адолатга интилиш туйғуси бўлган.*

Буюк аждодларимизнинг ҳаёт йўлини, илмий меросини ўрганар эканмиз, ана шу ҳақиқат улар фаолиятининг бош мезони бўлиб келганига ишонч ҳосил қиламиз.

Шубҳа йўқки, „Куч — адолатдадир“ деган ғояни ўз ҳаётининг мазмуни деб билган Амир Темура бобомиздек улуғ аждодларимизнинг камол топишида ҳам „Ҳидоя“ сингари қомусий асарларнинг таъсири ва аҳамияти беқийёс бўлган“, дея алоҳида таъкидлаб ўтганлари кечагидек ёдимизда.

¹ И. Каримов. Адолатли жамият сари. 90-бет. Т., „Ўзбекистон“, 1998 йил.

Тулкин Хайит:

— Дейдиларки, дунёда бойлик ва мартабага, ҳар хил кўнгил хоҳишларига, данғиллама ҳовли, қўша-қўша машиналарга ва бошқа-бошқа ҳою-ҳавас нарсаларга эга бўлиш мумкин, лекин сирли пардалар билан ўраб ташланган, абадий ниҳон ва минг бир жумбоқларга тўла инсон қалбига кириб бориш, уни тушуниш, англаш мушкул.

Барча донишмандлар, ҳаммадан ҳам инсон тарбиясини биринчи ўринга қўйишган ва қай оилада, қайси мамлакатда бола тарбияси мукамал йўлга қўйилган бўлса, ўша ерда инқироз бўлмайди, дея фикр билдиришган. Сўзим қуруқ бўлмаслиги учун Шарқнинг буюк мутафаккири Рабиндранат Тагорнинг „Россия ҳақида мактублар“ асаридан қуйидаги сўзларини иқтибос келтирмақчиман.

„Шўролар тузумининг жиддий хатолари бор, бир кун келиб, у бир бахтсизликка сабаб бўлади. Бу шундай хатоки, маориф ишлари бир андозада юритилмоқда. Бир андозага солинган инсон моҳияти барқарор бўлмайди. Инсоннинг ақли биқик муҳит ичра банди этилса, бориб-бориб завола топади ёки одам боласи мурватли қўғирчоқдек бўлиб қолади“.

Эй, мухтарам ота-она, меҳрибон устоз, бахтли диёрнинг азиз кишилари!

Орадан 50 йил ўтмай, Рабиндранат Тагорнинг фикрлари ўз тасдиғини топди: ҳеч бир ҳарбий куч енголмайдиган совет тузуми атиги бир зарб билан тухумнинг пўчоғидек пачақланиб, сочилиб кетди.

Рабиндранат Тагорни шунчаки адиб, шунчаки қалам соҳиби эмас, чин маънода мутафаккир, деганларнинг гаплари рост эди.

Эҳтиросимни яширолмаيمان: тарбияда хато кетса, келажак кечирмас экан.

Донишмандлар айтадиларки, кимники яхшиликка мушарраф қилибди, Яратган ўша бандасини сийлабди, кимнингки қалбига ҳасрат солибди, унинг танасига, томирларига мангу азоб берадиган чўғни жойлаб қўйибди.

Улуғларимиз — Хожа Аҳмад Яссавий, ҳазрат Баҳоуддин Нақшбанд боболаримиз бир бурда нон, бир пиёла сув билан ҳаёт кечириб, бебаҳо умрларини комиллик, эзгулик оламини янада нурафшон айлаш йўлида

сарф этдилар. Авлиё боболаримизнинг тафаккур дунёлари ҳам кишини ниҳоятда ҳайратга солади.

„...МАЪРИФАТ ПОҒОНАСИГА ЕТИШ ҚИЙИН“

— Бундан ўн беш йиллар олдин бир раҳбар улуғларимиздан бири ҳақида ноўрин гап айтиб қўйди. Ҳай-ҳай, дедик, чўчидик, ортга чекиндик. Орадан ўн кун ўтиб, ўша кимса „чилпарчин“ бўлиб кетди.

Баҳоуддин Нақшбанд ҳазратлари айтибдилар:

„...Бир дарвешнинг оёғига тикан қадалса, уни қаердан эканини билмоқ керак“.

Замонавий воқеа

Бир Ҳожи онанинг аҳволидан хабар олишгани боришганда, уни шифокор кўриқдан ўтказаётган экан. Маълум бўлишича, онахон шу кунларда ўзларини сал нохуш сезаётган эканлар. Шифокор текшириб кўргач, онахонда бирорта касаллик белгиси йўқлигини, фақат ёқмаган нарса еган бўлишлари мумкинлигини айтибди.

Онахон енгил тин олгач:

— Мен фақат энг тоза ва яхши нарсаларни истеъмол қиламан, болам, қандай қилиб, ёқмаган нарса ейишим мумкин?! — дебдилар ҳайрон қолиб.

— Хўш, хўш, нималар истеъмол қиласиз? — дея қизиқибди шифокор.

— Бозордаги энг яхши нарсалар — энг тоза асал, энг ширин бодом, энг қимматбаҳо майиз, ёнғоқ — мева-чевалар борки, барака топсин, ўғлим, доимо менга илиниб туради!

Шифокорнинг кўз ўнгида бозор, қимматбаҳо мева-чеваларга суқланиб ўтиб кетаётган оддий кишилар намоён бўлиб, онахоннинг касали нимада эканлигини дарҳол фаҳмлабди ва: „Сиз кўзиккансиз, Ҳожи она!“ — дебди.

Ҳикмат шуки, Баҳоуддин Нақшбанд ҳазратлари айтганларидек, тиканинг нима учун оёққа қадалганини билиш керак. Моҳияти нимада? Қаранг-а, Ҳожи она энг сара мева-чеваларни истеъмол қилар эканлар-у, уларга кўз суқи текканини хаёлларига ҳам келтирмас эканлар.

Рабиндранат Тагорни қандай она тарбия қилган экан?! Бундай саволлар қалбни жумбоқлар билан ўраб-чирмаб ташлайди.

Муҳаммад Али:

— Асли дунёнинг ўзи сирлар ва жумбоқлардан иборат. Инсоннинг ўзи ҳам маъно тўла хазина. Ўзини тушунмай, нимага дунёга келганини билмай ўтиб кетаётганлар ҳам сон-саноқсиз. Аммо ўйлайманки, умрида битта китоб ўқиган одам, албатта, атрофига назар ташлаб, „Менга нима учун тириклик берилди, хўш, қандай яшаяпман, шукроналикни биламанми?“ дея ўтган ҳаётини сарҳисоб қилади.

Милоддан олдинги 346—264-йилларда яшаган юнон файласуфи Зенон оламни икки асосий нуқтаи назардан англаш ғоясини ишлаб чиққан ва уларни қуйидагича атаган эди:

1. Бизнинг ҳукмимиздаги нарсалар.
2. Ҳукмимиздан ташқаридаги нарсалар.

Чексиз хаёлларга берилади киши. Муқаддас китобларда, **дунёда нимаики Аллоҳ томонидан яратилган бўлса, барчаси Инсони комил учун** эканлиги айтилади. Комилликка қандай эришилади, деган савол ҳаёт саҳнасидан сира тушмайди. Алишер Навоий ҳазратлари „Лисон ут-тайр“ достонида оламнинг яратилиши ҳақида фикр юритар эканлар, Инсони комилнинг Яратган томонидан бениҳоя улуғланганини айтиб ўтадилар. „Бутун оламни яратишдан мақсад Инсон бўлиб, у ҳамма мавжудот ичида тенги йўқдир“, деб ёзади ул зот.

Инсон — мўъжиза бўлиб, унинг турган-битгани сирли тилсимдир. Ана шу тилсим ичра Тангри ўзининг сирини яширган. Инсон унга итоат этади. Аллоҳ ўз сирининг хазинасини очмоқчи бўлганида, уни на само ва на ер қабул қилди. Инсондан ўзга нарсалар жаҳолатга ботиб, унинг хитобини ва бу сирни қабул қилишга ботинмади. Шу туфайли Инсон бошқа жонзотлардан мумтоз қилиб яратилди, коинотнинг тожи бўлди, дейди шоир фикрларини давом эттириб. Бу инсоннинг қанчалар улуғ ва азиз эканига яна бир мисол.

Замонга боқиб...

.....*ҳозирги вақтда маънавият масаласи нақадар ўткир ва ҳал қилувчи масалага айланиб бораётганини аксарият кўпчилигимиз ҳали ҳам чуқур тушуниб етганимиз йўқ, десак, уйлайманки, хато бўлмайди. Яна тақрор айтишга тўғри келади: маънавиятни йўқотсак, ўзимизни ва ўзлигимизни йўқотамиз. Маънавиятни юксалтирсак, ўз мурод-мақсадимизга етишда кучли мадад топамиз*“.¹

Тўқин Ҳайит:

— Дунёга боқиб, ўтмишни кузатсак, кўрамизки, одамзод кўпая бориб, тонфаларга ажралиб кетди, яъни яхши ва ёмонга. Ва бугунга қадар бу ҳол давом этмоқда: Аллоҳга ишонганлар имонларини маҳкам тутиб, тиркликни гўзаллик билан беамоқдалар, шайтон малайлари бўлмиш ёмонлар эса ўша-ўша — турли бузғунчилик, ёвузликларни амалга оширмоқдалар. Бир сўз билан айтганда, яхши одамлар ниҳоятда гўзал бино қуряптилар, ёмонлари эса уларни яқсон қилиш билан оворадурлар. Ана шуларни ўйлаганда, донишмандларнинг нега комил инсон масаласига кўпроқ тўхталганлари эсга тушади.

Айтайлик, ҳали ўзини англаб етмаган кимса баъзи бир нопок ишлари билан аста-секин одамларда нафрат уйғотади, кўнгилларга қутқу солади ва жамият об-ҳавосини ҳам булғайди, кўрибсизки, бора-бора омма ўзимизникилардан нафратлана бошлайди.

Оқсоқоллардан бири, таъсирчан воқеани гапириб берган эдилар: бир қалъага босқинчилар келса, одамлар уларга қарши чиқмаган эмиш. Суриштириб билсалар, қалъа оқсоқоли, қозиси, амалдорлари бир неча ўн йиллардан буён одамларнинг қонини зулукдай сўриб, тепмаганни тепиб, урмаганни уриб, „ўзим хон, кўланкам майдон“ қабалида айшу ишрат билан семириб-кекириб, давру даврон суриб юришган экан; бундан безор бўлган оломон: „Шулар зулми остида яшагандан кўра, босқинчиларга қул сифатида меҳнат қилганимиз яхши“, дея дарвозаларни очиб, таслим бўлишиб, омонлик сўрашган экан. Ўтмишнинг бу сабоғи ҳатто бутун айрим корчалонларга сабоқ бўлмаган кўринади.

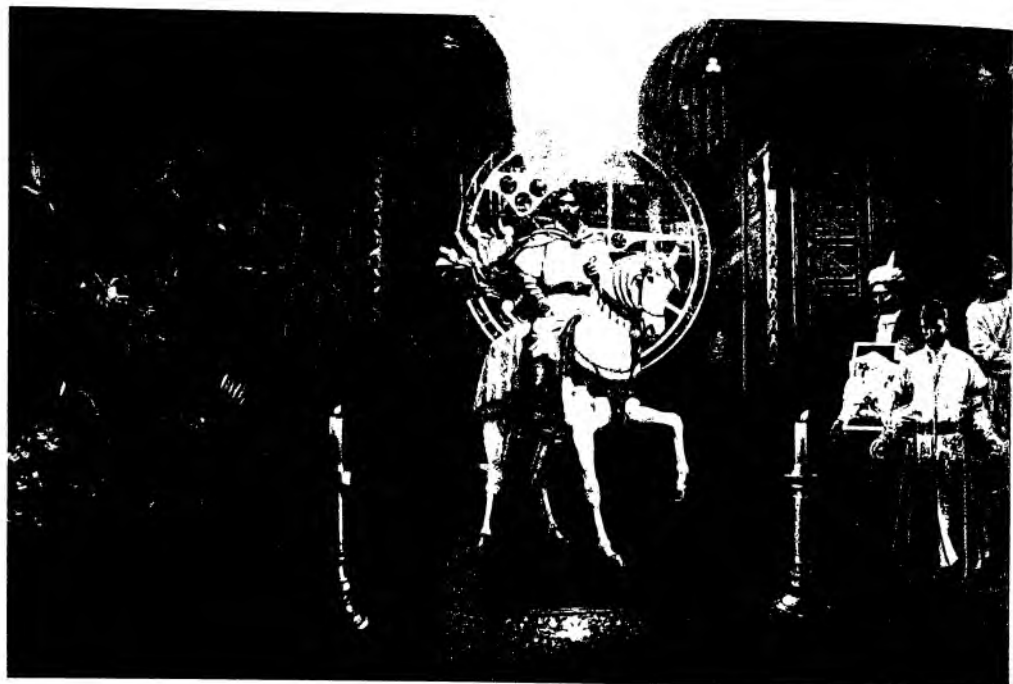
¹ *И. Каримов. Энг асосий мезон — ҳаёт ҳақиқатини акс эттириш. 12-бет. Т., „Ўзбекистон“ НМИУ, 2009 йил.*

488504

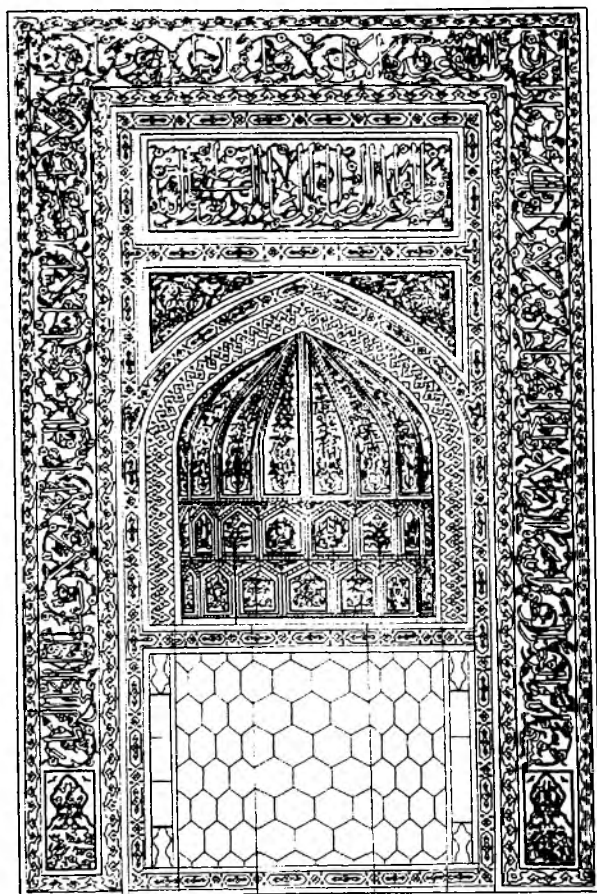
Амир Темур ҳайкаллари: Тошкент, Самарқанд, Шаҳрисабз.

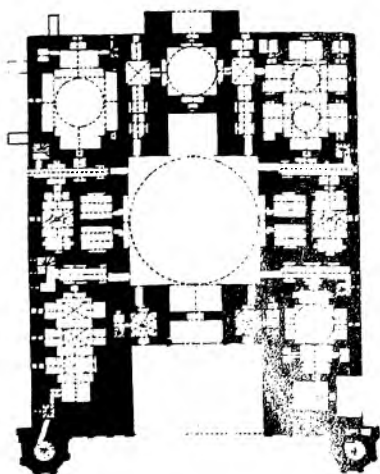
Амир Темури ва унинг даври лавҳалари
рассом Алишер Алиқулов ижодида.

Амир Тему
р ва унинг даври
лавҳалари рас
сом Алишер Али
қулов ижодида.

Аҳмад Яссавий
масжиди меҳроби.

Мақбара тарҳи.

Амир Темур буйруғи билан
Аҳмад Яссавий мақбараси учун
ясалган қозон. XIV аср.

70 ёшдан ошган онахоннинг ўз мол-мулки, ҳовлиси юзасидан адолат сўраб, судма-суд, турли идора эшикларини қоқиб, овораю сарсон бўлганини кўриб, эсим оғаёзди. Ҳатто бир „чаламулла“, порахўр қонун ҳимоячисига: „Сан, болам, адолат билан ҳукм чиқаргин, бўлмаса, кўз ёшларим дарё бўлиб, сани селдек оқизиб кетади“, деса-да, у истеҳзо билан кулиб қўя қолган экан. Бунни қарангки, орадан бир ҳафта ўтмай ўша кимса ишдан кетди.

Ана шулар ҳақида ёза туриб, ўзининг ноёб илми ва ақл-заковати билан бутун дунёни лол қилган ватандошимиз Анахарсиснинг сўзлари эсга тушади:

„Мени Эладада ақл сақлаган бўлса, ўз ватанимда ҳасад ҳалок этди“.

Анахарсис ким эди?

Уни **Анарис** деб ҳам аташади.

Номи юнонча, бизда уни қандай аташган?

Нега уни юнонлар „Етти донишманд“нинг бири деб эъвозлашган эди?

Арасту, Геродот (Herodot) ва бошқа қадимий тарихчиларнинг асарларида ана шу машҳур инсон ҳақида унча-мунча маълумотлар сақланиб қолган. Тарихимизнинг қоронғи жиҳатини ёритиш бутунги вазифаларимиздан биридир.

Унинг милоддан олдинги VI—VII асрларда яшаганини, скифларнинг подшоси Ифандриснинг қариндоши бўлганини, таълим олиш учун Юнонистонга борганини биламиз.

Анахарсис — қомусий иқтидор соҳиби эди. Демак, у жуда кўп соҳаларда етакчи ўринни эгаллаган. Чунончи маълумотларга кўра, ўткир илм эгаси, ноёб қобилиятли файласуф ва моҳир нотик ҳам эди. Чиндан ҳам унинг нотиклик санъатига дунё тан берган. Ҳатто юнонлар орасида „Скиф шундай деярли“, деган ибора урфга кирган.

Туркистон заминида туғилиб, ўзга юртларда доврўқ қозонган Анахарсисга Юнонистонда улўғвор ҳайкал қўйилган эди. Афсуски, ўз юртига қайтган шундай машҳур зот жоҳил қариндошлари томонидан қатл этилган.

Шавкатли бобомиз **Имом Бухорий-чи?!**

Бу машҳур зот умри давомида битта ҳовли қурмади ёки юртдан ҳеч нарса сўрамади, аммо дунё кезиб, инсоният учун хизмат қилди. Лекин Хартанг қишлоғидаги ҳужрада дақиқа ичида омонатини топшириб қўя қолди.

Амир Темур „Тузуқлар“ да дейдиларки,

„Давлат ичида талай олчоқ, ёмон одамлар бордирки, давлат душманларини яхшилаб, унинг жон фидоларини турли мақр-ҳийлалар билан хароб қиладилар. Буларнинг мақсадлари салтанат қўрғонига рахна солишдир“.

Ўз юртидан ўзга диёрларга бориб, халқимиз шаънини осмон қадар кўтарган Анахарсиснинг ҳаётига зомин бўлган, Имом Бухорийдек улуғ зотнинг кўнгил уйини бузган каби кимсалар ҳозир йўқ дейсизми?! Улар Анахарсисни ҳам, ул зоти муборак Имом Бухорийни ҳам ёлғиз қолишларини, бирор сўзда хато қилишларини кутиб турдилар ва шундай руҳан тушқунлик пайтларида суянчиқ бўлишни эмас, уларнинг нузли юзларини қора пардалар билан ўраб ташлашни кўзладилар. Ҳақиқат букилади, аммо синмайди. Бугун ўша улуғ зотлар хотираси иззатда, бузғунчиларнинг номларидан нишон ҳам йўқ, уларга фақат нафрат ёрилиб турибди.

Соҳибқирон Амир Темур номига тухмат тошини отганлар ҳам бугун дўзах ўтида чинқирмаяптилар, деб ҳеч ким айтолмайди!

Суд маҳкамаси — покиза жой, адолат уйи. Инсон тақдири ҳал бўладиган бундай олий даргоҳларда фақат маънавияти юксак, элу юрт манфаатини ўйлайдиган кишилар, „катта ва кичик чўнтакни эмас“, айниқса, оқ ва қорани ажратадиган ўз соҳасининг фидойилари меҳнат қилишлари керак. Бизнингча, бу ишни ҳуқуқ ўқув юртларидан бошлаш, талабни яна ҳам қаттиқроқ қўйиш лозим, токи, ўша маскандан чиқаётган ҳар бир ҳуқуқшунос кўз ўнгида, аввало, элу юрт манфаати, келажаги яққол намоён бўлиб турсин.

Россияда Плевако деган нотиқ яшаган, уни оддий халққа меҳрибон киши бўлган, деб эшитганмиз. Бир куни у бозордан беш тийинлик пақир ўғирлаган нотавон кампирнинг қамалаётганини билиб, суд маҳкамасига келади ва сўз олиб:

— Шу замонгача мамлакатимизни талон-тарож қилганларнинг сон-санови йўқ, лекин улуғ Россия ҳар гал уларнинг гуноҳларидан кечиб юбормоқда. Денгизчи саркардаларимизнинг нўноқлиги туфайли японлардан қақшатқич зарбага учрадик, натижада, Порт-Артурда кулгига қолдик. Лекин улуғ Россия уларнинг гуноҳларидан ҳам кечиб юборди.

Афсуски, Россия бозордан беш тийинлик пақир ўғирлаган ночор кампирнинг гуноҳидан кечмоқчи эмас! — дея суд ҳайъатини жуда уялтиради. Омма олдида шарманда бўлган суд кампирни оқлаб юборишга мажбур бўлган экан. Демак, биз ёшларнинг нотик бўлишларига ҳам эътибор қаратишимиз керак.

Амир Темури „Тузуқлар“ да ёзганларки,
„...агар, (ҳар ер ва элнинг) амалдорлари билан калонтарлари оддий фуқарога жабр-зулм қилса ва шу орқали зарар етказган бўлса, (бундай вақтларда) етказилган зарарларни калонтарлардан ундириб, жабр кўрганларга берсинлар“.

Яна бир воқеа

Буниси ҳам, албатта, Амир Темури ҳақида.

Италиялик бир йигит билан Амир Темури тўғрисида суҳбатлашиб қолдик, ўзбек тилини бинойидек билар экан. Суҳбат орасида ўзининг юрти кутубхоналарида тарихимизга оид жуда кўп нодир китоблар мавжудлигини айта туриб, ота-боболаридан эшитган ривоятни ҳам қистириб ўтди.

Эмишки, Италияга яқин жойда, пешин пайтида денгизга боқиб турган Амир Темури ҳузурига бир онани бошлаб келибдилар.

— Мендан нима тилайсан, муҳтарама синглим? — дея сўрабди ҳукмдор.

Онаизор эса унга илтижо билан боқиб:

— Сени адолатли ҳукмдор, аёлларга меҳрибон, муҳтожларга мададкор, деган таърифингни кўп эшитганман. Ёлғиз ўғлимни жанг майдонига судраб кетган эдилар, менга юрак қуввати ҳам, суянчиқ ҳам, мададкор ҳам шу яккаю ягона фарзандим эди. Қўлингдан келса, уни ёнимга қайтар! — дея илтимос қилибди.

— Эй мушфиқ, она, азоб чекма, дард ютма, қайғуга ботма! Ўғлинг тирик бўлса, менинг шерюрак йигитларим, шамолдан тез учувчи лочинларим уни ер остидан бўлса ҳам, суғуриб келтирадилар! — дея аёлнинг кўнглини хотиржам этибди ва ўттиз нафар энг сара жангчиларини эмас, баҳодирларини уруш майдонига йўлабди, сўнг эса:

— Эй, муҳтарама она, ўғлингни топиб келгунларича шу ерда тура тур, меҳмон бўл! — дебди.

Кечга бориб, аёлнинг ўғлини топиб келибдилар. Онаизор хурсанд бўлибди.

Амир Темур:

— Муродингга етдингми, кўнглинг хотиржам бўлдимми? Ўғлиниги олиб кет, рухсат! — дебди илтифот билан, ҳатто хазинабонга буюриб, яшаши учун етарлича маблағ, кийим-кечак ҳам берибди.

Арслондай ўғлининг бўй-бастига боқиб турган онаизор:

— Эй хукмдор, сени дунёга келтирган онага шарафлар бўлсин, шунча ташвишинг бўлишига қарамай, ярим кунингни мен учун сарф этиб, ўғлимнинг дийдорига тўйдирдинг! Сендан миннатдор бўлдим. Ўғлимнинг кўзларига боқиб, билдимки, у жанг майдонини ташлаб кетишни ўзи учун ор деб билади! Қалбида ёвузларга нисбатан нафрат ўти ёнмоқда. Сендай буюк хукмдори бўлган ўғлимни яна жанг майдонига қайтишини хоҳлайман! — дебди.

Амир Темур билан боғлиқ бундай ибратли воқеалар, ривоят ва афсоналар кўп. Ибн Арабшоҳ беҳуда уни қадим эртақлардаги афсонавий қаҳрамонларга менгзамаган. „Мулоқот“ журнаlining 2005 йил 5-сонидида фавқулодда ғаройиб истеъдод эгаси, инсоннинг ташқи қиёфасига қараб, унинг руҳий оламини, салоҳиятини аниқлаш билан узоқ йиллар шуғулланган руҳшунос олим Дима Москвитиннинг тадқиқотлари ҳақида ёзилган эди.

У инсон юзини шартли равишда учга бўлади:

биринчиси, **олий қават** — руҳ олами: бош суюгининг тузилиши, пешана, қошлар;

иккинчиси, **ўрта қават** — онг олами: кўзлар, бурун;

учинчиси, **қуйи қават** — ҳиссиётлар олами: оғиз, ияк, юз тузилиши.

Айнан қуйи қават инсоннинг ҳиссиёти ва қилмишлари уни қандай кўринишга олиб келишини кўрсатар экан.

Биз ҳам Соҳибқироннинг ташқи ва ички қиёфаси билан боғлиқ руҳий тафсилотларни таққослаб кўрайлик.

Ибн Арабшоҳнинг машҳур таърифини тақрорлаймиз:

„(Амир) Темур гавдаси келишган, узун бўйли, пешанаси очиқ, калласи катта, елкалари кенг, бармоқлари тўлиқ, мускуллари кучли, юзлари нурли...“

Энди Дима Москвитин таърифига назар ташлайлик:

„кенг ва чиройли пешана — ақл ва мардоналик белгиси;

катта калла — юксак туйғулар ва хаёлий тасаввурларнинг ривожланганидан дарак;

бармоқларнинг тўлиқлиги, кучли мускуллар — жасурлик, мардлик, халқпарварлик, ватанпарварлик аломатлари”.

„Энг муҳими, бундай инсонларнинг ички борлигидан руҳият нурлари ёғилиб туради. Юзидан нур ёғилиб турмаган одам ҳеч қачон буюк шахс бўлолмайди“, — дейди руҳшунос олим.

Муҳаммад Али:

— Ҳаётга назар ташласангиз, ҳали ҳам эски тузум даврининг таъсирида вояга етган баъзи „материалист ҳайбаракаллагчилар“ инсон фақат қуруқ танадан иборат деган сийқа доирадан ташқари чиқолмаётган кўринадилар. Гоҳ-гоҳ бўлса-да, ҳамон уларнинг тор фикрларига дуч келасизу, „эй биродар, ҳали ҳам эски аравадан тушгингиз келмаяптими, руҳий оламга тухмат тошини отаётганингиз нимаси, замондан тоза ҳам орқада қолиб кетибсиз-ку“, дегингиз келади. Улар учун Амир Темурунинг муқаддас Қуръони Каримга мурожаат этиши, тушларга амал қилиши ғайритабиий ҳолат. Албатта, материалист учун „тошда ҳам руҳ бўлади“ деган ибора ёт, бегона: гўё улар туш кўрмайдилар, телепатия деган гап сафсата; назарларида, дунё ўз-ўзидан яралган, инсон ҳам аллақайси „фор“ даги „жонзот“ дан тарқаган — бариси қуюшқондан чиққан фикрларки, уларни тинглаганда, энсангиз қотади.

Гёте ёзади:

„Аллоҳнинг изни бўлмасдан томдан бир чумчуқ ҳам тушмайди“.

Ҳар бир миллатга „пешанаси ярқираган илоҳий фарзандлар“ берилади: улар ўзларининг ноёб ақл-идроклари, довжур ва мардликлари билан ўз халқини қийинчиликлардан олиб ўтиб, озод, эркин ва тўқ яшашлари учун замин яратади. Бундай кимсалар пайғамбарлар, ҳукмдорлар, валийлар, алломалардир. Миннатдор авлод эса бундай улуғларни ҳаминша эъзоз ва ҳурматда тутати.

Амир Темуру ҳам шундай инсонлар сирасига кирази.

Ишончли манбалардан бири ҳисобланган Низомиддин Шомийнинг „Зафарнома“ сида эса Амир Темурунинг руҳий олами билан боғлиқ қатор воқеалар эсга олинган. Масалан, мўғуллардан Илёсхўжа билан бўлган жанг олдида Амир Темуру Шамсуддин Кулол қабрини зиёрат қилади.

„Зафарнома“ дан ўқиймиз:

„Тангри таоло Амир Соҳибқиронни улуғ ишларга мўлжаллаб қўйганлиги учун уни муҳофаза қилиб келар ва унинг давлату саодати асарлари кундан-кун зиёдроқ намоён бўларди... Қунларнинг бирида у чошгоҳ вақтида бир фикр билан машғул бўлиб турганда: „Шод бўл, ғам ема, Тангри таоло сенга ёрдам ва зафар каромат қилди“, деган овозни эшитди. Амир Соҳибқирон: „Бу жойда бирон кимса сўзладими ёки йўқми?“ — деб сўради. У ерда ҳеч кимса йўқлиги маълум бўлгач, бу сўзлар унинг идрок қулоғига ғойибдан келганлигини фаҳмлади. Унинг дили илоҳий кўмак билан қувватланди“.¹

Шундан сўнг кўп ўтмай Амир Темур Амир Хусайн билан биргалликда Илёсхўжа бошлиқ мўғул лашкари устидан ғалабага эришди.

Ёки тахт вориси Жаҳонгир Мирзо оғир касалликка чалиниб, тўшакка миҳланган пайтда „Амир Соҳибқирон улуғвор шайх — Шайх Бурхониддин Қиличчи, — унга Аллоҳнинг раҳмати бўлсин, — тушида кўрди. Камоли одоб билан унинг ҳузурига бориб, азиз фарзанди Жаҳонгир учун ҳиммат кўрсатиб мадад беришини сўради. „Худои таолодан ўғлим учун саломатлик тиланг“. Шайх: „Худо билан бўлгин“, деди-ю, фарзанди ҳақида ҳеч нима айтмади. Уйқудан уйғонгач, ўғли борасида хотири ниҳоятда ташвишли эди“.²

Манбалардан биламизки, Жаҳонгир Мирзо шу воқеадан кўп ўтмай йигирма ёшида ёлғон дунёдан чин дунёга рихлат этади.

Тўлқин Ҳайит:

— Амир Темурнинг сўнгги тушини олинг. Бу тўғрида домла Турғун Файзиев ҳам алоҳида мақола ёзган эдилар. Бу мақола „Ўзбегим“ тўпламида 1992 йилда босилиб чиққан эди. Бу туш жуда машҳур, уни деярли ҳамма эшитган. Биз ҳам тақрор тилга оламиз, яъни нақл қилишларича, Хитой сафарига отланган Амир Темур бетоб бўлиб ётиб қолади. Садоқатнинг тирик нусхаси — Бибихоним унинг ёнида туриб, иссиқ-совуғидан

¹ Низомиддин Шомий. Зафарнома. 42-бет. „Ўзбекистон“, Т., 1996 йил.

² Ўша манба, 101-бет.

хабардор бўлади. Бир кеча ногоҳ кўзи илиниб, уйқуга кетади, чўчиб уйғонганида эса, Соҳибқирон Темур жойида йўқ эди. Ташқари совуқ, қаҳратон тун... Югура чиқиб, атрофни кузатса, Соҳибқирон кичик тепалик устига чиқиб, хаёлга чўмган ҳолда қоронғилик қўйнига тикилиб турарди. „Бу қандай гап, улуғ амирим?! Изғиринли тунда касал ҳолингиз билан... бу туришингизда не ҳикмат бор?“ — деб амирни Ўрдагоҳ томон етаклайди. Жўйларига келгач, хавотирга тушган Сароймулкхоним бу ғайритабиий ҳолат сири билан қизиқади.

— „Тушимга падари бузрукворим кирибдилар, — дейди Амир Темур. — Қамишзор орасидаги йўлдан от чоптириб кетаётган эмишман. Бир маҳал қамишлар қаттиқ шитирлаб, падари бузрукворим шитоб билан чиқиб келдилар-да, отимнинг эгар-жабдуқларини олиб, менга қиё ҳам боқмасдан ортларига қайтиб кетдилар. Мен йўл устида яланғоч отим билан қолдим... Қуюқ терга ботган ҳолда уйғониб кетдим, даҳшатли туш таъсиридан ташқари чиқиб кетганимни ҳам билмай қолбман... Ҳар ҳолда паймонам тўлганга ўхшайди“.

Умуман олганда, Амир Темур ҳаётида руҳият билан боғлиқ илоҳий воқеалар ҳаддан ташқари кўпки, уларнинг ҳар бири алоҳида шарҳга лойиқдир. Ана шундай илоҳий хислатларга эга бўлган зотнинг энг яхши сифатларидан бири — одамларга, жамиятга, энг аввало, болаларга эътибори эдики, бу тўғрида фикр юритиш кишига роҳат туйғуларини бахш этади.

Муҳаммад Али:

— Маълумки, ҳеч бир инсон ўз-ўзидан улғайиб қолмайди. Фарзандни аввали Худои таоло беради, ота-она сабабчи. Унга йўлни эса устоз кўрсатади. Искандар Зулқарнайн: „Отам мени осмондан ерга туширган бўлса, устозим кўкларга кўтарди“, деган экан. Худди шундай, улуғ ҳукмдорлар ҳам ўзларига пир тутганлар. Масалан, Амир Темур ҳам машҳур дин уламолари ва шайхларга нисбатан ҳурмат-эътиборда бўлишни ҳамда уларнинг панд-насиҳатларига амал қилишни падари бузруквори Муҳаммад Тарағайдан ўрганган эди.

Тулкин Хайит:

— Ул зотнинг пирлари бир неча нафар бўлган. Биз уларни иккига, яъни рухоният пирлари ва замондош пирларга ажратамиз.

Муҳаммад Али:

— Рухоният пирлари деганда, биз албатта, ул зот туғилгунга қадар яшаб ўтган пирларни назарда тутамиз: улар Аҳмад Яссавий, Султон Бурхониддин Қилич, Шайх Нуриддин Басир (Қутби Чаҳордаҳум), Шайх Бурхониддин Соғаржий ва Шайх Сафиуддин Ардабилийдир.

Соҳибқироннинг замондош пирлари эса Шайх Шамсуддин Кулол, Шайх Зайниддин Абу Бакр Тойбодий ва Мир Саййид Барака жанобларидир.

Ислом оламининг машҳур намояндаларидан Хожа Аҳмад Яссавий ҳазратлари (Сайрам шаҳри, тахм. XI асрнинг 2-ярмида туғилган — 1166 йилда вафот этган) Туркистон аҳлининг қиблаи дуоси ҳисобланадилар.

Оталари — Шайх Иброҳим тарихимизда машҳур бўлган одамийликни кенг тарғиб этган жавонмардлик ҳаракатига, ахийлик ва футувват тариқатига мансуб зотлардан эди.

Оналари — Мусо Шайх деган одамнинг қизи Ойша Хотун бўлганлар.

Оналари аввалроқ, оталари эса Яссавий етти ёшга кирганда оламдан ўтганлар.

Опалари Гавҳар Шаҳноз билан Ясси шаҳрига кўчиб боришгач, биринчи устозлари машҳур сўфий Арслонбоб (туғилган, вафот этган йиллари номаълум, тахм. милодий XI аср)дан таҳсил оладилар. Кейинчалик ўша пайтда Туркистон элининг илмий-маърифий, маданий марказларидан ҳисобланган Бухорога бориб, замоннинг етук алломаси ва сўфийси Шайх Юсуф Ҳамадоний ҳазратларига мурид тушадилар ва Хожа Абдуҳолиқ Гиждувоний, Абдуллоҳ Барқий, Хожа Ҳасан Андақий сингари алломалар билан ҳаммаслак бўлиб, тасаввуф сирларини чуқур ўрганадилар.

Хожа Аҳмад Яссавий таҳсилдан кейин, бир муддат Бухорода бўлгач Ясси шаҳрига қайтадилар ва туркий халқларни исломга янада кенгроқ жалб этиш, тасаввуф ғояларини одамлар кўнглига чуқур сингдириш ниятида *яссавийлик* тариқатига асос соладилар. Бу таълимотда илм-

маърифатни эгаллаш, кишида ҳиммат ва саховат туйғуларини камолга етказиш, нафсга қарши курашда собит бўлиш, ҳалол меҳнат билан ризқ топиш, олий инсоний фазилатларни ўзида мужассам этиш ва ҳоказоларга алоҳида аҳамият берилади. Тасаввуф ғояларини кенг ёйишда Ҳазратнинг энг катта ёрдамчиси шеърят эди. Унинг яратган шеърлари шогирдлари томонидан йиғилиб, „Девони ҳикмат“ номи остида машҳур бўлиб кетади. Хожа Аҳмад Яссавий таълимотининг юксак ғояси ва мақсади Инсонни комилликка олиб чиқишдан иборатдир.

Яссавийликнинг ҳаётбахш ва яшовчан таъсири оқибатида, таълимот фақат ватани Туркистондагина эмас, балки Хуросон, Озарбайжон, Румда ҳам кенг ёйилди.

Хожа Аҳмад Яссавийнинг шахсияти ва таълимоти жаҳонда жуда кўплаб олим, шоир ва давлат арбобларининг кўнгилларини забт этди, бунинг оқибатида шайх ул-машойихни, яъни шайхлар шайхини пир тутишни ўзларига шараф деб билдилар.

Хожа Аҳмад Яссавийни ўзига пир қилиб танлаган оламшумул зотлардан бири Соҳибқирон Амир Темур ҳазратларидир.

Амир Темурнинг ёшликданоқ машҳур дин уламолари ва шайхларга эътиқодлари баланд бўлиб, бунинг падари бузруквори Амир Тарағайдан ўрганган эдилар. Юқорида айтилганидек, Соҳибқироннинг бир неча пирлари бўлган. Соҳибқирон руҳоният пирлари руҳларига эҳтиромлар кўргизиб, ҳар бирига алоҳида мақбаралар қурдирганликлари, авлодларини эъзозлаб келганликлари ҳам уларни ўзларига пир тутганликларига исбот бўла олади.

Улуғ Амир бевосита *эътиқод этган ва иродат қўлини берган замондош пирлари* ҳақида тарихий манбаларда („Темур тузуклари“, Шарафуддин Али Яздий „Зафарнома“, Низомиддин Шомий „Зафарнома“, Ибн Арабшоҳ „Амир Темур тарихи“, Фасих Хавофий „Мужмали Фасихий“, Ҳафиз Абру „Зубдат ут-таворих“ ва ҳоказо) маълумотлар келтирилган.

Юқорида кўрилдики, Хожа Аҳмад Яссавий Амир Темур бобомизнинг руҳоният пирлари ичида энг биринчиси бўлган эканлар. Соҳибқирон ҳар гал Ясси (ҳозирги Туркистон) шаҳрига келганларида, энг аввало, Хожа Аҳмад Яссавий мазорини тавоф қилардилар. Даставвал, бу ерда милодий XII асрда тикланган кичик мақбара бор эди. Шарафуддин Али Яздийнинг „Зафарнома“ асарида келтирилишича, милодий

1397 йилда Амир Темур куз ойларида Тошкент сари равона бўлади, ундан ўтиб Яссига боради ва пир мазорини зиёрат қилади. „Бу азиз Муҳаммад Ҳанифа ўғлонларидан турур, алайҳи ва ала олиҳи вассалом“, дейди Соҳибқирон тавоф этар экан, зиёратдан сўнг: „Буюрдиким, — деб ёзади муаррих, — ул мазори устига иморати олий солдилар ва бир улуг тоқ (гумбаз) боғладиларким, кўк била сўзлашур эрди... Ва фармон бўлди-ким, томларини рангин кошин билан музаййан қилсунлар (чиройли безасунлар). Ва Хожанинг қабрини оқ тош била ясадилар... Икки йилдан сўнг ул иморат туганди. Ул иморат тугангандан сўнг, андағи фақир мискинларга кўб садақалар бердилар...“¹

Пирнинг қадамжоси ҳамиша Амир Темур диққат-эътиборида эди. Мақбара-мазорга махсус вақф тайин этилганлиги ҳам бундан далолатдир. Унга кўра, ушбу табаррук жой таъминоти учун давлат томонидан даромадли унумдор ер, сарой, тегирмон ва бошқа зарур мол-мулклар ажратиб берилган эди.

Хожа Аҳмад Яссавий ислом дунёсида турк оламида Туркистонни, туркий танти қалбни ўзида тўла-тўқис намоён эта олган улуг зот эдилар, унинг сўзи ҳамиша одамларни бирлаштиришда катта қудратга эга бўлганлиги шубҳасиздир. Амир Темур ўзини қийнаган кўп муаммолар ечимини муборак пирлари шайх ул-машойих Хожа Аҳмад Яссавий таълимотидан излаганлар ва топа олганлар, деб бемалол айтиш мумкин.

Буюк мутафаккир ва шоир Алишер Навоийнинг „Насойим ул-муҳаббат“ асарида Хожа Аҳмад Яссавийни шарафлаб: „*Туркистон мулкининг шайх ул-машойихи, мақомоти олий ва машҳур...*“, дея фахру ифтихор билан ёзганлари, юксак баҳологанлари ҳам бежиз эмас...

Тўлқин Ҳайит:

— Термизлик олим Жалолиддин Мирзаев ўзининг „Термиз саййидлари“ (*Самарқанд, 2001 йил*) китобида ҳам шу мавзуга оид қизиқарли маълумотлар келтиради. Чунончи, муаллиф Шамсуддин Кулолни XIII аср бошларида яшаган термизлик саййидлардан Аъло ал-Мулк Худовандозоданинг ўғли бўлиши керак, дея тахмин қилади, қўшимчасига Термиз саййидларининг Шаҳрисабздаги мақбараси Гумбази Саййидон билан

¹ *Шарафуддин Али Яздий. Зафарнома. 190-бет. Т., 1997 йил.*

қўшилиб кетганини ҳам таъкидлаб ўтади. Албатта, бу фикрни рад этиш ёки тасдиқлаш учун кенг қамровли тадқиқотлар ўтказилиши керак, дейди муаллиф. Лекин биз биламизки, Муҳаммад Хоразмшоҳ 1212 йилда уламо ва имомлар ёрдамида аббосийларни халифаликдан маҳрум этиб, Термиз саййидларидан бўлмиш айнан шу зотни халифа деб эълон қилган эди. Бошқа муаррихлар, жумладан, Ибн Халдун асарларида ҳам худди шу маълумотни учратишимиз мумкин. Фақат Қазвиний халифа ўрнида саййид Имомиддин Термизий номини тилга олганки, бу масалада тадқиқотга муҳтожлик бор деб ўйлаймиз.

Шунингдек, Амир Темурнинг ҳам бутун умри давомида саййидлар хонадонининг вакиллари билан мустаҳкам алоқада бўлганини, „Темур тузуклари“ да Аъло ал-Мулкнинг жиянлари — ака-ука Ҳасан ва Зиёвуддинларни бир неча бор тилга олиб, 1362 йилда Мохон ҳокими Алибек Жониқурбоний қўлига асир тушганда, Термиздан Азизуддиннинг тезда ёрдамга етиб келганини тарихий далиллар билан исботлаб ўтган. Бу ўринда Мир Саййид Барака ҳақида алоҳида тўхталиб ўтиш керак, деб ўйлайман. Гап шундаки, академик Яхё Фуломов бу зотни Термиз саййидлар хонадони вакили сифатида тилга олган. Баъзи бир юртдошларимиз ҳам бу фикрни қўллаб-қувватлайдилар. Лекин Низомиддин Шомийда унинг маккалик улуғ саййидлардан эканлиги аниқ ёзилган.

Муҳаммад Али:

— Бу гапларда жон бор. Гап шундаки, Мир Саййид Барака чиндан ҳам маккалик улуғ саййидлардан, аммо бу зот Балх ва Термиз шаҳрида бўлиб, Амир Ҳусайннинг хасис ва ночор кимса эканлигини, шу билан бир қаторда, Темурбекнинг қўли очиқ, илм аҳли ва саййидлар, уламоларга ниҳоятда илтифотли бўлгани, Туркистон заминининг истиқболи бор шахсларидан бири сифатида таниди ва унга салтанат рамзи ҳисобланган НОҒОРА ва БАЙРОҚни совға қилди. Бу оддий гап эмас, бу Амир Темурни ислом дунёсида ҳукмдор сифатида тан олиниши-ю, салтанат юритишга қодир инсон дегани эди. Ана шундан сўнг юртимиздаги уламолар орасида ҳам бу зотнинг обрўси янада ошди.

Қолаверса, Мир Саййид Барака аслида термизлик саййидлар хонадонининг вакили эмасмикан, деган даъволарга нисбатан шуни айтиш керакки, бу пиру муршид умрининг охиригача Амир Темурнинг ёнида

бўлди. Ҳатто Соҳибқироннинг ўзлари ҳам, жон омонатини ўз эгасига топширганидан сўнг Мир Саййид Барака оёқлари остига қўйишларини васият қилган эди. Иккинчидан, агар Мир Саййид Барака Термиз саййидларига мансуб бўлганида, ҳар бир тарихий фактни, ҳодисани синчиклаб ўрганган Низомиддин Шомий, айниқса, Шарафуддин Али Яздийлар ўз китобларида, албатта, бу ҳақда тўхталган бўлур эдилар.

Тўғри, Мир Саййид Барака ҳақида маълумотлар оз, шу боис ҳам, кенг жамоатчилик орасида ҳам, оддий китобхонларда ҳам бу зотнинг ҳаётларига оид манбаларни ўрганиш ва билишга қизиқиш кучли.

Тўлқин Ҳайит:

— Устоз, Мир Саййид Барака ҳазратларининг нима учун Самарқандга ёки Хоразмга эмас, айнан Термизга келишлари сабабини ўйлаб кўрсак, балки масала бир оз ойдинлашар. Термиз саййидлар хонадонининг асосчиси Ҳасан ал-Амир эканлиги тарихдан маълум. Бу ҳақда термизлик манбашунослар ўз изланишларида алоҳида таъкидлаб ўтишган, жумладан, Ж. Мирзаев ҳам мазкур тарихий маълумотни қайд этган. Энди Ҳасан ал-Амирнинг келиб чиқишига келсак, тарихий манбаларга кўра, Халифа Мансур даврида (754–775-йй.) унинг бобоси Мадина ҳокимларидан бири бўлган. Иккинчидан, ўша пайтларданоқ ислом дунёси расм-русумларига кўра, икки муқаддас шаҳар — Макка ва Мадина вақфлари — белгиланган миқдордаги тўловларни ундириш учун саййидларнинг бу ишга жалб этилгани ҳам бор ҳақиқатдир. Ана шуларни ҳисобга олганда, Саййид Бараканинг биринчи галда Термиз саййидлари хонадонига ташриф буюрганини табиий деб қараш мумкин.

Термиздаги қадимий „Султон Саодат мажмуаси“ худди Самарқанддаги Шоҳизинда мажмуаси каби муқаддас зиёратгоҳларимиздан биридир. Мустақилликдан сўнг бу манзил ҳам қайта обод этилди. Шунингдек, Термизда минг йил бурун ҳур қизлар академияси — **Қирққизлар мадрасаси** фаолият кўрсатганини ҳам айтиб ўтиш жоиз. Ҳатто уларга бошчилик қилган ўта билимдон, жасур ва мард, олижаноб, роят гўзал қизлардан бири — Рухайдаи Давронга Бардод халифаси элчилар жўнатиб, қўлини сўраганда, бундан ори келиб, Туркистон қизларининг орномусни юқори ўринда тутишларини, унга икки дунёда ҳам жуфти ҳалол бўлмаслигини, қилич яланғочлаб келса, мардона жанг қилишини айтадики, қирққизлар билан ўйнашиб бўлмаслигини тушунган кўп ҳокимлар

ҳам нафасларини ичларига ютганлар. Чунки қирққизларнинг момолари бўлмиш Тумарис она, Барчинойлар бошлаб ёвлар таъзирини берганларки, бу тарихий фактлардан маълум.

Руҳайдаи Даврон бинти Варроқ ким бўлган?

Адабиётшунос Муҳаммаджон Азимовнинг¹ маълумотларига кўра, Руҳайдаи Даврон X аср бошида туғилиб, шу аср охирида вафот этган ва саййидалардан бўлгани учун Султон Саодат мақбарасига дафн этилган.

Руҳайдаи Даврон Термиздаги Қирққизлар академиясининг кўзга кўринган илмдорларидан бири бўлиб, бу ерда қизларга дарс берган ҳамда табиблик қилган. Эҳтимол, академияда табобатдан дарс бергандир. Чунончи, унинг „Табобати занон“ асари бир неча бобдан иборат бўлиб, улар „Туғма нуқсонлар“, „Аёлларнинг яширин майлларини билиш“, „Бош оғриғини йўқотувчи омиллар“, „Насл ва бепуштлиқ“ деб номланган.

Руҳайдаи Даврон ва унинг асарлари тадқиқотчиси олима Гулсум Эгамшукурова „Табобати занон“ китобини топиб, уни нашрга тайёрлаб хайрли иш қилди.

Муҳаммад Али:

— Дарвоқе, сизнинг „Қора Шаҳзода“ асарингиз ана шу қирққизлар ҳақида-ку.

Тўлқин Ҳайит:

— Устоз, тўғри айтдингиз. Нима учун „Қора Шаҳзода“ деган асаримни ёздим?

Устоз, бу билан мен асло мақтанмоқчи эмасман. Гап шундаки, гоҳо асарга битта сўз тополмай йиллаб изланасан. Эҳтимол, бугунги детектив жанрида ижод қилаётганлар шарт-шурт ёзиб ташлашаётгандир. Лекин мен ҳеч қачон осон ёзган эмасман. Ўқувчига асарнинг қандай юзага келганини тушунтириш ҳам сабоқдир аслида.

Асарда мен ўша қиз образини намуна қилиб кўрсатишга ҳаракат қиларканман, жуда кўп тарихий маълумотларни ўрганиш билан бирга, кўп мулоҳазаларга боришга ҳам тўғри келган.

Масалан, асар қаҳрамони ўз йигити билан уйда эмас, жангу жадалдан бир нафас ором ростлаган пайтларида, оддий чўпон ўтовиданикоҳ

¹ Сурхондарёлик ижодкорлар. Қарши, „Насаф“ нашриёти, 2006 йил.

тўйларини ўтказишади. Унинг йигити: „Юрт тинч бўлганда, ўз уйимда сизни катта тантана билан шод этардим“, дея бир оз хижолат чекади. Қиз нима дейиши керак эди? Бунга қандай жавоб қайтариши керак эди? Ана шу ўринда бир-икки ой ўйланиб қолдим. Хўш, нима деб жавоб қилиш керак?!

Охири, бир суҳбатда бу масалага жавоб топдим.

Қиз: „Бегона жойда эмас, ўз Ватанимиз қўйнидамиз, сира хижолат чекманг!“ — дейди.

Чўпон ўтови бўладими, ўсимлик ўсмайдиган тошлоқ бир қарич ер бўладими, қаер бўлмасин, у бизнинг юрт, бизнинг азиз Ватан! Ўтмишдан қолган гап борки, юртнинг бир тошини ҳам ҳеч кимга бериб бўлмайди. Бу анъанани бузганларнинг ҳолини кўриб турибмиз!

Энг муҳимини энди айтаман, устоз!

Термизлик сўнгги қирққизларнинг қабрлари — 40 нафар ёш қизлар мангу қўним топган жой ҳам мен туғилган Дашнобод қишлоғидадир. Улардан ўттиз тўққиз нафари бир жойда, сардориники эса тўрт юз метрлар нарироқда эди. Бир пайтлар ўша жойда сағана бўлган. 1980 йилларда мактаб қурилиши баҳонаси билан сағана бузилиб, гишглари териб олинди. Тарихдан маълумки, халқ учун бирор қаҳрамонлик кўрсатган ёки бирор нафи теккан кишига сағана қилинади.

Сағана ўрнига мактаб спорт зали тушган. Тоғамизнинг айгишларича, кеч-қурунлари қандайдир мунгли овоз эшитилиб туради, қандайдир шарпа юргани сезилади. Эҳтимол, қаҳрамон қирққизлардан бирининг безовта руҳидир у. Фотима бувимиз ҳар кун намозда қирққизлар ҳақида дуо қилишни канда қилмасдилар. У ердан ўтганимизда ҳам, қайганимизда ҳам дуо қилардилар. Аҳоли ҳали-ҳануз бу ерни муқаддас жой, деб билади. Бу кунлар учун жонини қурбон қилганлар олдида бундан ҳам кўпроқ қарздормиз.

Ишонаман, вақт-соати етиб, термизлик қирққизлар макон топган жой зиёратгоҳга айланади. Мен ёзган „Қора Шаҳзода“ — ўз юртини ҳимоя қилган жасур қизлар ҳақидаги илк дебоча асар, холос.

Афсуски, бу мард қиз ким эди? Билмаймиз. Мен шунчаки уни Маликабону деб атадим! Руҳлари шод бўлсин!

Муҳаммад Али:

— Мана, бир асар тарихи. Ширин ҳис-туйғулар бир ён, афсуслар бир ён. Лекин тарихимизнинг ана шу нуқтасига эътибор берганингиз яхши. Бошимдан ўтди, нечта тарихий асар ёзган бўлсам, барчасида ота-

боболар, момолар руҳи олдида ўзимни ғалати сездим. Ҳатто „Улуғ салтанат“ га нуқта қўйган куним нечундир киприкларим намланиб, кўнглимда ҳам бир оз бошқача кайфиятлар ҳукм сурди... Сўз билан ифодалаш қийин. Лекин бу нарса, ўйлайманки, шу озод кунларга етганимизнинг шукронаси ҳамдир.

Одам зоти борки, ҳар нарсага эътиборли бўлишни яхши кўради. Муҳтарам Президентимиз „Миллатни асраш керак“ деган ғояни қайта-қайта уқтиришдан чарчамайдилар. Нимага? Бунга асос нима? Ҳозирда ҳам баъзи давраларда „садизм балосидан Худонинг ўзи асрасин“ деган гапларни айтишади. Ҳаммамизга маълумки, бу ибора француз ёзувчиси Маркиз де Сад (1740—1814) номидан келиб чиққан. Ҳаётда яхшилар ва ёмонлар бор. Ижод оламига кирган Сад асарларида ўзининг нохуш ғояларини очиқ-ойдин баён этган. Асарларидан ўзининг жирканч ҳиди анқийди. Биргина „Фоҳишахоналар фалсафаси“ асарига эътибор қаратадиган бўлсак, у ёзадики, „Дунёни забт этмоқ учун беҳисоб қўшин билан ўзга мамлакатларга ҳарбий ҳужум уюштириш шарт эмас, агар одамлар қалбини эгалласак, уларни жисман маҳв этишга бирор-бир ҳожат қолмайди. Қалби бизнинг қўлимизга ўтган халқнинг ўзи бизга бўйин эгиб келиб, қул бўлади“.

Унинг илгари сурган ғоялари нафратингизни қўзғатади.

Жинсий бузуқлик, ҳаддан ташқари шафқатсизлик, бошқаларнинг азобланишидан ҳузурланиш, ҳаттоки, ўз жуфти ҳалоллига жисмонан азоб етказиб, роҳат олишдан иборат ўта бемаъни ёвузликлар ва ҳоказолар.

Ўзбеклар бундай бемаъни ғояларга нафрат билан қарайди, албатта. Юртбошимиз доимо сергак туришни таъкидлар эканлар, ўсиб келаётган авлодни мана шундай ёт ғоялардан асраш кераклигини биринчи ўринда назарда тутадилар.

Тулқин Ҳайит:

— Устоз, бир пайтлар большевиклар томонидан „жаҳон пролетариати инқилоби“ қандай экспорт қилинган бўлса, бугун Фарбнинг ана шундай бемаъни ғоялари — беҳаёлик, уятсизлик, шафқатсизлик, зўравонлик, яъни ғайриинсоний ғоя ва қарашлар шундай экспорт қилиняпти.

Хўш, қандай ёшлар бу бемаъни қарашларнинг қулига айланиши мумкин? Айтайлик, салоҳиятли, ўз касбининг чин устаси бўлган ҳофизга „Фарбнинг фалон қўшиғи“ га мос қўшиқ яратинг, шунча тўланади, деса, ғурури бўлган ҳофиз ҳеч қачон ўз касбини сотмайди, аммо муқаддас санъат даргоҳини даромад манбаига айлантиришга уринаётган саёз фикр-

ли, китоб ўқимайдиган, билими паст „отарчи“ эса ғанимнинг атрофида парвона бўлади ва унинг ногорасига ўйнай бошлайди. Бизнинг энг катта ғаним четдаги „сурнайчи“ эмас, айнан ана шундай паст табақа кимсалардир.

Александр Беляевнинг „Хавофуруш“ деган асарини ўқиб чиқиб, тўғриси, танамга титроқ кирди: сувни сотиш одатий, оддий ҳолга айланди, эртага Беляевнинг тадбиркорига ўхшаган кимсалар чиқиб, ҳавони пул-лашса, нима бўлади?!¹

Амир Темур дейдики:

*„Салтанатимни бошқаришимда учраган ҳар қандай воқеа ва ишни тўра ва тузук асосида адо этдим“.*¹

Муҳаммад Али:

— Комилликка эришмоқнинг ёлғиз йўли — маърифатдир. Бу менинг сўзим эмас, бу асрлар қўйнида сайқалланган хулоса. Машҳур маърифатпарвар адибимиз Абдулла Авлониининг маърифат борасида айтган сўзларидан бот-бот кўчирма келтирамиз. Беҳуда эмас. У киши айтадиларки, маърифат ва маданиятдан маҳрум қолган халқ жаҳолат панжалари орасида, худди хамир эзилгандек, афъоли замимадан ҳам ўз нафсининг ёқасини бўшатомайди.

Тўлқин Ҳайит:

— У кишининг „Туркий гулистон ёхуд ахлоқ“ асари биз учун ажойиб қўлланма. Ёшлар айнан ана шундай китобларни кўпроқ ўқишлари керак, деб ўйлайман.

Бу дунё — катта, кенг майдон, ҳосилдор дала, унда гул ҳам, чақиртикан ҳам ўсиши мумкин. Шундай экан, яхшини ёмондан ажратмоқ ҳам, комил инсон тушунчаларининг хираланишидан сақлаб қолади. Айтайлик, бугун бизда „Бозор адабиёти“ ҳам пайдо бўлди. Лекин уни „бизнес адабиёт“ билан чалкаштириб юбормаслик керак. Аммо айтиш керакки, ҳали қаламнинг нима эканлигини билмаган баъзи бир қўштирноқ ичидаги „ижодкорлар“ бадий асарларни пулга чақишга интилмоқдаларки, оқибатда, фикрларига нима келса, ўшани ёстиқдай-ёстиқдай асар

¹ Темур тузуклари. 79-бет. Т., „Ўзбекистон“ НМИУ, 2011 йил.

қилмоқдалар. Қуръони Каримнинг „Қалам“ сурасидаги „...Қалам ва (у билан фаришталар) битадиган битикларга қасамки, сиз — Парвардигорингизнинг марҳамати билан мажнун эмасдирсиз“, деган оятларнинг маъносини бир чақиб кўрсинлар. Шундай адиблар ҳам борки, умрларининг охирларига келиб, қалам билан гуноҳ қилиб қўйган бўлсам, Аллоҳнинг ўзи кечирсин, дея йирик асарларини ҳам ёқиб ташлаганлар. Чунки Аллоҳ яратган бандасининг устидан ноҳақ кулиб бўлмайди. Бу ҳам энг катта гуноҳдир. Устоз, ёшлигимдан бир одамни кузатганман: ўзи зиёли бўлса-да, нуқул турли лақаблар ўйлаб топиб, одамларни масхаралаб юрарди. Охирида ўзи хор-зор бўлди. Ўйлайманки, ўша одам комил инсон тунчаларидан йироқ бўлган.

Амир Темур айтган эдилар:

„Бошга қилич келганда ҳам, рост сўзла!“

Муҳаммад Али:

— Ўйлайманки, Амир Темурнинг ҳар бир сўзда, ҳар бир ишда етти ўлчаб иш тутганлиги бизга сабоқ бўлиб, бунда комиллик даражаси қай чўққида эканлигини кўрсатади. Дунёнинг зукко ўқувчилари бизни тўғри тушунсинларким, Соҳибқирон Амир Темурнинг энг инсоний хислатлари ва одилона саъй-ҳаракатлари тўғрисида кўпроқ сўз юритаётганимизнинг боиси ҳам, маълум маънода, эзгуликка бир ҳисса қўшиш истагидир. Ҳаёт эса бошқача: мақтовни ҳеч ким ёқтирмайди, истаймизми, йўқми, урушда одамлар қурбон бўлади, ҳаёт деганлари шунчалик мураккабки, гоҳо у дарёни ҳам тескари буриб юборади, гоҳо инсон деганлари шунчалик қайсарки, уларга бирор нимани уқтиришдан кўра, товни толқон қилган осонроқ бўлади.

Тўлқин Ҳайит:

— Устоз, Амир Темурнинг сабоқлари ҳақида кўп сўз юритамиз! У зотнинг ўзлари ҳам ўтмишдан, донишмандлар ҳаётидан жуда кўп дурлар терганга ўхшайди. Масалан, Сиз „Сарбадорлар“ романингизда, ҳали бу тўғрида кейин батафсилроқ тўхталамиз, Абу Наср Форобийнинг „Фозил шаҳар кишиларининг қарашлари“ асаридан ўринли фойдалангансиз. Ул зот ёзадики, фозиллар шаҳрининг биринчи бошлиғи ўзида табиатан ўн икки фазилатли хислатни бирлаштирган бўлмоғи лозим. „Темур тузуклари“ да эса Амир Темур нафақат бу хислатларни ўзлаштирганганини, балки

уларга бирма-бир шарҳ, изоҳ ҳам бериб ўтганини айтиш жоиз. Ҳатто бундай одамнинг табиатан соғлом бўлиши, яъни тўрт мучаси ҳам, бирор нуқсон аъзоларига халақит бермаслиги, ҳар қандай вазифани осон бажариши, фаросатли, эшитган, англаган, кўрганларини хотирасида сақлай олиши, хуллас, мукамал даражадаги инсон бўлишини у ҳам таъкидлаб ўтган. Амир Темурнинг бу фикрларидан: „Эй, авлодларим, мен ўтмишнинг энг яхши анъаналарини ўзлаштириб, замонга, элу юртга чин инсоний кўз билан боқдим, Сиз ҳам буларга амал қилинг“, деган хулоса келиб чиқади. Чунончи, Абу Наср Ғоробий айтганидек, у ўз „шаҳри“нинг биринчи ҳокими эди.

Муҳаммад Али:

— Соҳибқирон Амир Темурдан оладиган сабоқларимиз кўп. Муҳтарам Президентимиз Ислоҳ Каримов ўз маърузаларида ул зотнинг фаолиятига баҳо берар экан, уни *Буюк давлат арбоби, буюк бунёдкор, илм-фан ҳомийси, буюк саркарда* сифатида ўрганишни таъкидлаб ўтганлар. Ҳолбуки, жаҳоннинг кўп подшоҳлари ана шу фазилатнинг биттаси билангина кифояланиб, шу ҳолатда ҳам жаҳон тарихига из сола олдилар.

Тўлқин Ҳайит:

— Адолат туйғуси бизнинг қонимизда бор. Низомиддин Шомий ёзадики, Амир Темур жаноблари адолат ўрнатишда шундай зўр гайрат қилдики, унинг замонида фил пашшага тавозе қиларди. Ким учун ва нима учун ўз мамлакатида шунчалик тартиб ўрнатди, деган саволни ҳам ўртага қўйишимиз керак.

„Темур тузуклари“ да шундай ёзилган: „*Ҳокимлару сипоҳдан қай бирининг халққа жабр-зулм етказганини эшитсам, уларга нисбатан дарҳол адолату инсоф юзасидан чора кўрдим*“.

Муҳаммад Али:

— Соҳибқирон Амир Темур давлат ишларининг бошиданоқ инсонпарварликни ўзининг бош дастури қилиб олди, булар қуйидагиларда намоён бўлади:

- *одамларга эътибор бериш ва уларни ҳимоя қилиш;*
- *халққа жабр-зулм етганда, қатъий чора кўриш;*

— кишиларнинг гамини ейиш ва уларнинг осойиши учун ранжу меҳнат тортиш кишининг ўзига роҳатни ихтиёр этиш, фароғат қилишдан кўра яхшироқлигини англаш;

— халқ ва фуқаро, мискинлар ҳолатидан ғофил бўлмаслик.

Юқорида тилга олинган Анахарсис машҳур файласуфлар Солон, Биант ва бошқа мутафаккирлар билан дўст бўлиб, турли мавзуларда суҳбат уюштириб турганларини тарихдан яхши биламиз. Шу ўринда Солон билан Анахарсиснинг бир суҳбати айнан одил ҳукмдорларимиз ҳақида айтилгандек таассурот қолдиради.

Солон айтганки, ўз ҳокимияти ва ҳукуматини халқ ҳокимиятига айлантиришга қодир ҳукмдоргина шон-шухрат қозонади.

Биант бунга қўшимча қилиб, фақат шундагина у қонун барчага баробар эканини кўрсатиши мумкин, дейди.

Анахарсис эса, бу билан ҳукмдор ўзининг ҳаммадан кўра ақллироқ эканини намойиш этади, деган.

Тўлқин Хайит:

— Донишмандлар ҳаётига назар ташласак, инсон ва тириклик ҳақида миллионлаб қарашларга, ранг-баранг фикрларга эга бўламиз, аммо барчасининг моҳияти битта — эзгулик билан яшаш, дунёда яхши ном қолдирмоқ саодатдир. Бир куни Зенон қаттиқроқ най чалишга уринаётган шогирдига „эзгулик кучда эмас“ лигини таъкидлаган экан.

Дейдиларки,

юнонлар дунёга фалсафа кўзи билан қарадилар, шу боис ҳам, улар Искандар Мақдунийни файласуфга айлантирдилар;

арабларга Ислом динини дунёга олиб кириш неъматини берилди;

чингизийлардан фақат вайроналар қолди;

бизнинг ота-боболардан-чи?!
Зардушт дунёга „Эзгу сўз, эзгу фикр, эзгу амал“ ни берди;

Ўғузхоннинг катта ишларини бир чеккага қўя туринг, инсониятга тузни кашф этиб бердики, бу билан одам боласининг умри узайди ва шу биргина иши учун унга олтин ҳайкал қўйсақ арзийди;

Мусо Хоразмий „Алгоритм“ ни ҳадя қилди;

Аҳмад Фарғоний илми холислик йўлида хизматда мудом камарбаста;

Имом Бухорий ҳадислар тўплами билан инсоният қалбини тубдан янгилади;

чағоналик Аҳмад Астурлобий коинот асбобларининг устаси эди; шавкатли ҳукмдор Амир Темурга келсак, у дунё ҳукмдорлари ичида биринчи бўлиб „Куч — адолатдадир“ ғоясини илгари сурди ва биргина Мирзо Улуғбек неварасининг олим сифатида шаклланишидаги хизмати учун ҳам ортидан фақат яхши гап айтсак ярашади...

Муҳаммад Али:

— Бизни юнонлар, араблар, чингизийлар ва чор Россияси ҳамда қизил империя каби мустамлакачиларнинг ҳар бири қарийб 140–150 йиллар мобайнида қарамлик, жабр-зулм, зўравонлик, қиргин-барот шароитида ушлаб турдилар, айтинг-чи, нега хомталашлардан омон чиқдик?! Халқимизнинг бахти нимада?!

Ҳеч шак-шубҳасиз, бой маънавиятимиз, ўзлигимизга бўлган эътиқодимиз бизни дунёда пароканда бўлиб, йўқ бўлиб кетишдан сақлаб қолди. Бир мисол, бундан уч минг, уч ярим минг йиллар бурун ҳам бутун юртимизда, Хоразмда ҳам, Фарғона ва Сурхонда ҳам „испан“ (сипанд) — „исирик“ дан фойдаланишиб, ҳавони зарарлаган микробларни йўқ қилишарди. Худди шундай халқимиз, аввало, Яратганнинг иродаси, ўзининг бой тафаккури билан нафақат ҳаводаги микробларни, балки юртимизга бостириб кириб, хўжайинлик қилмоқчи бўлган босқинчиларни ҳам охиروқибат йўқликка қувиб юборди.

Тумормомо (Тўмарис), Спитамен, Широқ, Маҳмуд Торобий, Жалолдин Мангуберди, Темур Малик, Амир Темур, Жаҳонгир Мирзо, Умаршайх Мирзо, Бобур Мирзо сингари миллий қаҳрамонларимиз ота маконимизни, миллатимизнинг гурури, шон-шавкати ҳимоя қилган ва бугунги кунгача эсон-омон етиб келишимизга улкан ҳисса қўшган энг буюк, шавкатли, ардоқли аждодларимиздир. Улар ҳеч қачон урушни ёқламаганлар, аксинча, ҳар бири, аввало, **Ватанни ҳимоя қилиш учун қўлга қурол олганлар**, юртда тинчлик ўрнатиб, илмни, бунёдкорликни ривожлантириш, комил инсонларни тарбиялашни асосий вазифалари, деб билганлар.

Ўрта асрларнинг улуг подшоҳлари, ҳукмдорлари ўзларини дунё тақдири учун масъул деб билардилар. Амир Темур тақдирида эса бу нарса болалигидаёқ аён бўлган эди. Шу боис ҳам, у олам тақдирига масъул эканлигини, бошқа ҳукмдорлардан фарқли ўлароқ, ҳар ишда адолат билан иш юритишни ўзининг вазифаси, деб билди.

Ул зот бизнинг ғуруримиз, шон-шавкатимизни тиклагани, яна қандай қилиб денг, ўз „Тузуклар“и, қонун билан бошқариладиган салтанатга асос солгани, ўтмиш саркардаларидан фарқли ўлароқ, эзгу ишларни амалга оширишга кўпроқ ҳаваси борлиги учун ҳам унинг босиб ўтган йўли бизлар учун ибратлидир.

Тўқин Ҳайит:

— Ўзбек давлатчилиги тарихидаги буюк сиймо Амир Темура ҳақида сўз айтмоқ учун Тангригоҳ билан бўйлашадиган қалб керак, десак, ошириб юбормаган бўламиз.

Муҳаммад Али:

— Туркистонда араб ҳукмронлиги ўрнатилгандан сўнг, 180 йил ўтгач, янги Қорахонийлар давлати (927—1212) барпо бўлиб, қарийб уч юз йил ҳукм сурди ва турк маданияти тарихида Уйғониш даври бошланди. Бунёдкорлик ишларига ҳам аҳамият берилди. Бухорои Шарифдаги Намозгоҳ, Мағоки Аттори масжиди, Жарқўрғон минораси (1108), Вобкент минораси (1198) ва, албатта, дунёга машҳур Арслонхон минораси (1127), (у кейинчалик Минораи калон, деб ҳам атала бошланган) ноёб меъморилик обидалари қурилди.

Тўқин Ҳайит:

— Асл тарих унутилган пайтларда халқ бундай иншоотларни ўз билганича атаганки, тарихда бундай мисоллар жуда кўп. Термиздаги Кокилдор ота ёдгорлиги каби асл номлари унутилган тарихимиз борки, уларни қайтадан „кашф“ этиш керак бўлмоқда, фақат, юқорида тилга олганимиздек, Жарқўрғон минорасини биламиз, холос. Узоқ бир йили Сурхондарёнинг Денов шаҳрида ижодий сафарда бўлганимда, фидойи инсон, тарихимиз ва тилимиз жонкуяри Тоштемир Турдиевнинг иш столи устида Жарқўрғон минорасининг тўла суратини кўрган эдим, яъни унда ўша минора ёнидаги мадраса, мачитнинг ҳам сурати бор эди. Демак, бу мажмуа ўтган XX асрнинг бошларида ҳам тўлиқ сақланган. Афсус, большевиклар бизни тоза хароб қилган экан ўзиям. 1996 йил Бухоро вилоятининг Қорақўл туманидаги Пойкент харобалари ёнида тасвир ишларини давом эттирдик. Ёдгорлик яқинида қадим бино харобалари

бор экан. Халқ ўша кунни зиёратга чиққан эди. Бир гуруҳ аёллар эски ёдгорлик ёнида худойи ишлари билан банд эканлар. Мухбир йигитларимиздан бири: „Опалар, бу қадим бинолар қайси асрда вайрон этилган, билмайсизларми?“ деб сўраб қолди. Бир онахон ҳорғин бош кўтарди ва: „Қадимда эмас, болам, ўз асримизда, 1980 йилларда мафкурага бошлиқ бўлган бир аёл келиб буздирган эди“, деди хафа бўлиб.

Амир Темур дейдиларки,

„Давлат ичида талай олчоқ, ёмон одамлар бордирки, давлат душманларини яхшилаб, унинг жонфидоларини турли мақор-ҳийлалар билан хароб қиладилар“.

Муҳаммад Али:

— Қаранг-а, мамлакатимизнинг чекка ҳудудида яшаётган онахонларимиз, опа-сингилларимиз ҳам иншоотга қилинган тажовузни унутмадилар, комилликларини аён этибдилар, боз устига, доноларча жавоб қилганларининг ўзи ҳам таҳсинга сазовор. Темурбекни ҳам оқ ювиб, оқ тараб вояга етказган, тарбиялаган асли бухорои шарифлик муслима аёл, Тегина хотун отлиғ мўътабар она эдилар. Ул зот ҳам тинчлик ва ободончиликни яхши кўрадилар.

Тўқин Ҳайит:

— Ободончилик деганда, одамнинг қалби мусаффо тонгдек нурафшон тортади. Устоз, шу ўринда Арслонхон минораси ҳақида тўхталиб ўтсак. Бир пайтлар бу тўғрида бир нима ёзган эдим ва бу мени жуда ҳайратга солган эди. Дунёда бундай минора атиги иккита, холос. Олдиндан оққан сувнинг қадри йўқ. Италияликлар Орма минорани (Пиза минораси) қанчалик қадрлашганини кўриб, ҳавасингиз келади! Ваҳоланки, Арслонхон минораси унинг „ака“си ҳисобланади. У ўз пайтида Чингизхонни ҳам чўчитган эди.

Кўз олдимда Шаҳрисабздан илм ва эзгулик излаб келган Темурбек намоеён бўлади. Наврўз арафаси. Баҳор гўзал келинчак каби ял-ял товланади, ҳаво майин, оқшом ўз қўшиғини айтаётган палла, одамлар шом намозига шошилишмоқда. Бўлажак ҳукмдор Арслонхон минорасининг

осмонга бўй чўзган қаддига, силлиқ гиштларига, фусункор ёзувларига, мўрисидан қип-қизил тил каби осмону фалакка ўрлаётган оловга қизиқиб қарайди. Юлдуз чарақлаётган кўзларида ойдек гўзал ҳавас ёғду сочади. Оловнинг қизғиш шуълалари гоҳ сарғиш ранг гиштларни, гоҳ мовий ёзувларни, гоҳ силлиқ гиштлар терилган покиза ерни ёритиб ўтади. Ана шу гўзалликдан завқ олган Темурбек: „Насиб этса, мен ҳам юртимда шундай гўзал обидалар қураман“, дея кўнглига туккан бўлса не ажаб. Чунки Арслонхон минораси — дунё дурдонаси, инсоният ақл қатламларидан юзага чиққан ноёб ихтиро. Фақат биз буни ҳис этишимиз, тарғибот қилишимиз керак, холос.

Муҳаммад Али:

— Қорахоний Арслонхон томонидан қурилган бу минора шунчаки минора эмас. У ғуруримиз, фаҳримиз. Минг йилдан бери собит турган ноёб ёдгорлик бугун ҳам бизнинг улуғлигимизни жаҳонга тараннум этмоқда. Билъакс, у мўъжиза сифатида яратилди, у не-не одамларни ҳайратга солмади, лекин уни букмоқчи бўлдилар — букилмади, уни Ер юзидан супуриб ташламоқчи бўлдилар — қора ниятлари амалга ошмади. Бу ғоят қизиқ тарих. Бу ғоят мароқли, айни дамда ғамгин қўшиқ.

Тўлқин Ҳайит:

— Назаримда, ўша қўшиқ янграмоқда, уни тингламасак бўлмайди.

Минора сўзи асли арабча *нор*, яъни *олов* сўзидан ясалган бўлиб, олов ўрни, жойи маъносини беради.

1124 йил

Қорахонийларнинг сўнги ҳукмдори бўлмиш Амир Арслонхон ўз қўли остидаги машҳур меъмор муҳандис, усталарни йиғиб, жуда гўзал, улуғвор иншоот барпо этиш мақсади борлигини ва у қуйидаги вазифаларни бажариши лозимлигини айтади:

- қуриладиган иншоот ясси томли уйлар, масжид ва мадрасаларга мутлақо ўхшамаслиги;
- шаҳарда энг баланд бўлиши;
- иншоот тепасидаги мўридан маълум баландликда олов ёниб тури-

ши ва унинг остида шамчиरोқли фонуслар ёқиб қўйиладиган равоқлар қилиниши;

- ташқи кўриниши ниҳоятда гўзал бўлиб, кишини ҳайратга солиши;
- диний ва ҳарбий аҳамиятга молик бўлиши;
- шаҳарни томоша қилиш имконияти яратилиши;
- иншоот абадий туриши;
- қорахонийлардан ёдгорлик бўлиб қолиши...

Белгиланган муддатда муҳандислар, усталар Аркка тўпланадилар ва Амир Арслонхон бошчилигидаги ҳайъат барча усталарнинг лойиҳаларини кўриб чиқади. Узоқ муҳокама ва кузатишлардан кейин Уста Бақонинг тарҳи ҳаммага маъқул бўлади.

Уста Бақо бўлажак миноранинг минг марта кичрайтирилган нусхасини йиғилганларга намойиш этиб, унинг аҳамиятли томонлари ҳақида сўзлаб беради. Шундан сўнг Амир Арслонхон минора нусхасини мрамар тахта устига ўрнатиб, саройда қолдиришни буюради. Усталар шарафига зиёфат берилиб, хазиначига қурилиш учун қанча маблағ сўралса, ўшанча ажратилиши тайинлаб қўйилади. Орадан кўп ўтмай, майдоннинг бир неча жойидан олинган тупроқ текшириб кўрилгач, ҳозир минора турган жой маъқул деб топилади ва қурилишни бошлашга фатво берилади. Албатта, бу бир оғиз гап. Аммо шуни айтиш керакки, минора қурилиши жуда пухта ўйланган. Ҳатто ҳар бир гиштнинг терилиши аниқ ҳандасавий ҳисоб-китоблар асосида олиб борилади.

Пойдевор учун эни 20–25, узунлиги 30, чуқурлиги 12 метр келадиган улкан қудуқ қазилиб, унга тушиш учун айланма йўл ҳам ҳозирланди. Биринчи ва иккинчи тагкурсининг баландлиги 3 газ, диаметрининг айланаси 22 газ йўнилган тоғ тошлари билан кўтарилиб, уларнинг орасидаги бўшлиқлар ғўзапоя кулидан тайёрланган ёпишқоқ гилмоя ва ганч қоришма билан тўлдирилади. Қоришманинг туя сути билан тайёрланганини ҳам айтиб ўтиш лозим. Тагкурсининг устига баландлиги ва диаметрининг айланаси 10 метр бўлган икки қисм ҳам тикланади.

Тагкурсининг иккинчи қисми юқори ҳароратда пиширилган чиннига ўхшаш ниҳоятда пишиқ гишталардан терилган бўлиб, бир-бирига чаптиштирилган учта минорачадан иборат. Шунингдек, унинг юқори қисмига бир нечта пўлат қозиқлар ўрнатилган. Пўлат қозиқларнинг бир

метрчаси минора танасига туташтирилган. Миноранинг минг йилдан буён турли зарбаларга дош бериб келаётганининг сабаби ҳам шунда бўлса керак.

Тагкурсининг иккинчи қисми тайёр бўлгач, Уста Бақо ёрдамчилари кўз ўнгиди унга бир неча белгилар қўйиб, ўзи ғойиб бўлади. Айримлар уни икки йилгача, баъзилар икки ойгача ўзини кўрсатмаганини айтишади.

Қурилишнинг тўхтаб қолганидан хавотирга тушган Амир Арслонхон барча усталарни тўплаб, ишни давом эттиришни сўрайди. Маълумки, минора туби диаметрининг айланаси 9 метр бўлгани ҳолда юқори қисми 2 метрга қисқариб, 7 метрни ташкил қилади. Бир неча юзлаб терилган ҳар бир қатор ғишт маълум ўлчовда ичкарига қараб тортилган бўлса-да, лекин минора ичининг диаметри туби ва танаси билан деярли фарқ қилмайди. Уста Бақо икки дафтарда ана шу нозик ишни пухта ҳисоб-китоб қилган эди. Усталар подшоҳга қурилишнинг ана шу мураккаб жиҳатини ётири билан тушунтириб, уни кутишга кўндиришади.

Орадан маълум муддат ўтгач, Уста Бақо бўйин эгиб Аркка келади. Дардга чалиниб, ғазабга минган Амир Арслонхон унга хомуш боқиб, бунинг сабабини билишга қизиқади.

— Ҳазрати олийлари, Сиз бинонинг абадий туришини сўраган эдингиз. Бунинг учун эса тагкурси икки йил давомида батамом қуриши, чўқиши ва мустаҳкамланиши шарт эди, — дейди у.

— Нега буни аввал айтмадинг?

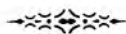
— Айтсам, барибир, менга икки йил вақт бермас эдингиз. Қайтага зарбоф чопон ва мукофотлар бериб, ишни тезлаштирган бўлардингиз. Тез ва сифатсиз битган бино эса биздан кейин сал ўтмай қийшайиб, қулаши аниқ эди. Мен Яратган эгам ва пир устозим олдидаги қасамимни бузиб, бир умр виждон азобида қийналиб яшардим.

Амир Арслонхон Устанинг ҳақ сўзларини тан олиб, қурилишни давом эттиришга рухсат беради.

Минора танасининг ғиштлири ҳам алоҳида хумдонларда юқори ҳароратда пиширилади.

Бино қурилиши 1127 йилда охирига етказилади. Унинг умумий баландлиги 50 метрга яқин. Минорага чиқиладиган зиналарнинг сони 104 тани ташкил этади.

Қорахонийлар даврида масжид имомлари у ердаги аниқ қуёш соатига қараб, шаҳар аҳлини намозга даъват этиб турганлар.

Тўлқин Ҳайит:

— Устоз, мени минора тепасидаги ўчоқ ҳайратга солади. Унда ёндирилган олов ўн метрлардан ошиқ баландликка кўтарилиб, гуруллаб ёниб, кечаси чор-атрофни сутдек ёритиб турган. Бухорои Шарифга келаётган карвонлар унга қараб адашмай йўл топиб келганлар. Яқин атрофдаги маҳалла аҳли сайиллар уюштирган, болалар эса кечалари бемалол ўйнаб юришган. Масжидга намозга келаётганлар қиш-қировли кунларда фону с кўтариб юриш ташвишидан қутулишган.

Сайёҳлар минора тепасига чиқиб, гўзал шаҳар ва ям-яшил дарахтлар билан қуршалган қишлоқ, дала-даштларни завқ билан томоша қилганлар. Энг муҳими, минора Буюк ипак йўли савдоси учун жуда катта аҳамият касб этган.

Одамни ҳайратга соладиган нарса шуки, ўчоқдаги олов қай йўсинда бунчалик баландга кўтарилган? Олов нима билан ёқилган? Кўмирми, нефтми? Нима? Умуман, саволлар кўп.

Муҳаммад Али:

— Бу саволларга жавоб топиш керак. Ўйлаймизки, бугунги ёшлар мазкур жумбоқларнинг тугунларини ечиб, халқимизга ана шу масалаларни тушунтириб берадилар.

Бу гўзал минора дунёнинг манаман деган кишиларини ҳайратга солган ва ҳайратга солиб келмоқда.

Гўзаллик шайдоси бўлмиш Амир Арслонхоннинг ўзи миноранинг тунги манзарасини томоша қилиш учун Аркнинг жануби-шарқий бурчагида алоҳида айвон қурдириб, уйқусиз тунларини ва бомдод намозидан кейин тонг ёришгунча бўш вақтларини шу ерда ўтказган экан.

Тўлқин Ҳайит:

— Сиз айтгандек, мазкур минора дунёнинг манаман деган кишилари қаторида юртимизга босиб келган босқинчиларнинг ҳам назаридан четда қолмаган. Масалан, тарихдан биламизки, 1220 йилда, яъни минора

қурилишидан қарийб юз йилдан сўнг, мўғул қўшинлари Бухорои Шарифга ёпирилиб киради. Чингизхоннинг буйруғи билан шаҳарни бир бошдан буза бошлайдилар. Навбат Арслонхон минорасига келганда, унинг ўзи уни яқиндан келиб, томоша қилишга чоғланади, лекин нима бўлади-ю, қутилмаган бир паллада бошидаги тулки терисидан тикилган қалпоғи учиб кетиб, оти ҳуркиб орқага тисарилади. Хавотирга тушган лашкарбоши, минора илоҳий экан, таъзим бажо келтирмаганим учун мени ғазабга олди, дея ўйлаб, уни буздирмайди ва миноранинг шарофати билан шаҳарнинг марказий, жанубий ва ғарбий қисмлари бузилмай қолади.

Бироқ...

1920 йил 20 сентябрь кечаси Фрунзе бошлиқ босқинчилар дунёнинг Бухорои Шарифдек гўзал шаҳрини тўплардан ўққа тутишиб, вайрон этишди. Арслонхон минорасининг ҳам 7—8 жойини ўқ тешиб ўтди ва 1937 йилгача шундай аянчли аҳволда турди. Бу ҳам етмагандай жуда кўп кўчаларнинг қор ва ёмғир сувларини унинг тагига оқизиб қўйдилар.

Муҳаммад Али:

— Манбалардан ўқиганим борки, дунёнинг бир томонида ана шундай қабохат авж олиб турганида, иккинчи томонида, яъни Италияда Арслонхон минорасининг „ука“си бўлмиш Пиза минорасини сақлаб қолиш учун саъй-ҳаракатлар давом этаётган эди. Дунё бу тўғрида бонг уради. Айтишларича, қилмишларидан чўчиган „большевик“лар ғарб матбуотининг оғзини ёпиш учун Бухорои Шарифга ўн вагон тахта, бир вагон ганч билан бир большавой муҳандисни жўнатади. Минора атрофида тахтадан пиллапоя кўтара бошлаганларида, бухоролик икки нафар уста чол большавой муҳандиснинг ҳузурига келиб, минорани таъмирлаш учун бунча захматнинг кераги йўқлигини, бир сандиқ, юз, икки юз метр арқон топиб берса, бу ишни бир ҳафтада бажаришларини айтади. Муҳандис ўйлаб кўриб, уларнинг илтимосини қондиради. Чоллар ундан ганч сўрашади. Лекин уч ой давомида узоқ совуқ ўлкадан олиб келинган ганчни кўрган нуронийларимиз: „Бунинг ғози қолмабди!“ дея, ўзлари Нурота ганчларидан топиб келтиришади ва ваъда берганларидек, бир ҳафта давомида минора кўксига „яра“ларни ямаб чиқадилар.

Уларнинг маҳоратига лол қолган большавой муҳандис кўнглидаги ҳавасни яширмай: „Во, Шарқ!“ дея ҳайратланган экан.

Тўлқин Ҳайит:

— „Гап келганда, отангни аяма!“ деган нақл бор. Шу ўринда яна бир воқеани айтиб ўтиш лозим, деб ўйлайман. Тақдир тақозосига кўра, бундан бир неча йиллар бурун хорижлик иззатли меҳмонлар билан музейларимизни айланишга тўғри келди. Музейларнинг бирида Арслонхон минорасининг нусхаси қўйилган экан. Ҳамиятли меҳмонлар гўзал Минора қаршисида бир неча дақиқа туриб қолдилар. Минора тўғрисида маълумот бераётган музей ходимаси э йўқ, бе йўқ, „Қаршингизда ўлим минораси турибди“, деса бўладими?! Уни шу заҳоти тўхтатишга тўғри келди. Ходима Минора тўғрисидаги бор ҳақиқатни эшитгач, бизга ҳали буларни ёзиб беришгани йўқ, дея ўзини оқлаган бўлди. Унга ёзиб бериш шартмикан? Ўзи изланса, ўқиса, билимини бойитса, кам бўлмайди ҳар ҳолда.

Хўш, энди бу гап қаердан чиққан?

Тарихда бирор амир ё хон биронта кишини минорадан ташлаб ўлдиришга ҳукм қилган эмас. Фақат Садриддин Айнийнинг ёзишича, вобкентлик Файзи Авлиё деган ўғри Бухорои Шарифга келиб, молдунё йиғиб, ҳамқишлоқларига бўлиб бериб турган. Ҳатто у бир гал Минора тепасидаги амир байроғини ҳам ўғирлаб кетган. Амир шубҳали одамларни зиндонга солгач, Файзи Авлиё бўйин эгиб келиб, уларни озод этишни сўрайди. Жасур ва мардлиги учун Амир унинг гуноҳидан ўтади. Аммо сарой аъёнлари бунга йўл қўймадилар. Файзи Авлиё ўзини „оддий ўғри“ лардан эмаслигини рўқач қилиб, минорадан ташлашга изн сўраган экан.

Хуллас, Минораи калон, „Бухоронинг гўзал сарвқомат келинчаги“, „Бухорои Шарифнинг гўзал маликаси“, „Бухоро посбони“ каби нафис исмлар билан тилга олинадиган ноёб ёдгорлик намунаси бўлмиш Арслонхон минораси бутунги Ўзбекистон жавоҳирларидан бири сифатида кўз қорачиғидай асраб-авайланмоқда. Бундай ноёб ёдгорлик, юқорида айтганимиздек, дунёда бор-йўғи иккитагина холос. Шуниси қизиқки, дунёда ҳамма нарса жуфт яратилади: бир пайтда, бир асрда Арслонхон ва Пиза минорасининг яратилгани ҳам кишини ҳайратга солади. Бу ҳақда ўқиб туриб, во ажабо, бу ҳам Яратганнинг инсониятга берган ноёб тухфаси, инъоми, шу билан бирга, биз ҳали англаб етмаган жумбоғи ва сиридир, дейишингиз ва шу ўй қаршисида лол қолишингиз ҳам тайин. Кўнгилни имон ва ҳайратдан айирмасин.

Асрлар бўйнига дуру жавоҳирлар тақиб, уларнинг кўксиларида бири-бирдан гўзал обидалар, улўввор кошоналар бунёд этган халқимиз ҳақида ҳар қанча миннатдор сўзларни битсак ҳам, ота юрт берган неъматларнинг ҳақини адо этолмаймиз.

Соҳибқирон АМИР ТЕМУР жаноблари

Шаҳрисабздаги машҳур Оқсарой биноси деворига „Мин шакка фи валоятино ва кароматино фанзур ило иморатино“, яъни: „Агар қудратимиз ва кароматимизга шубҳа қилсанг, шак келтирсанг, биз тиклаган иморатга боққил“, деб ёздирган. Балки ул зот ўтмишдошларининг гўзал ишларини ҳам назарда тутган бўлсалар, не ажаб.

Муҳаммад Али:

— Лутфий ҳазратларининг халқимиз ҳақида битган ашғорлари ҳамиша дилимда гулдек нафис қулф уриб, муаттар ҳид таратиб туради:

Тузуб ўзбак шилоннинг қўйини,
Супуриб юз била қайсар ўйини.

Ҳазрат Алишер Навоий ижодларида ҳам миллатимиз ҳақидаги ёрқин нурларни кўраимиз:

Шоҳу тожи хилъатким, мен тамошо қилгали,
Ўзбаким бошида қалпоқ, эғнида ширдоғи бас.
Ҳалол она сутидекдур гар ўзбаким тутса,
Табуқ қилиб, юкунуб тустигон ичинда қимиз.

Ўзбек дўпписи ҳақида Алишер Навоийдек зот энг буюк сўзларни айтмоқда. Дўппимиз — оддий қалпоқ эмас, унинг ҳар бир гулида оламча маъно бор.

Тўлқин Ҳайит:

— Мен бир пайтлар тарих фанлари номзоди Улаш Тўйчиевнинг „Бошга кийиб юрадиган китоб“ мақоласини ўқиган эдим. Унда жуда қимматли маълумотлар келтирилган эди. Биз биламизки, 519-йилга оид Беҳистун қоятошларида ўйиб туширилган одам суратларидан бирининг бош кийими ҳам ҳозирги дўппиларимизга ўхшаб кетади. Қояда, шунингдек, ўша даврда ҳудудимизда яшаган саклар, суғдлар ва хоразмийларнинг номлари ҳам тилга олинган. Бу биз учун чиндан ҳам ноёб манбалардир.

Муҳаммад Али:

— Мана шу мисолнинг ўзи ҳам юртимиз жаҳон тамаддуни марказларидан бири бўлганини ва бу бой заминга нафақат Хитой ё араблар, балки бутун дунё доимо қизиқиш билан қараганини кўрсатади, бундай муносабат бутун ҳам давом этаётгани ҳеч кимга сир эмас.

Ажабки, заминимиз, шавкатли ота маконимиз ҳамма босқинчилик замонларида қайта-қайта тақсимланди, ғорат қилинди, номи эса золимларнинг раъйларига қараб ўзгартирилди. Араблар уни „*Мовароуннаҳр*“, яъни „дарё ортидаги мамлакат“ деб атадилар. Шунақа ном ҳам бўлади-ми? Мўғуллар — *Чигатой улуси* деб ном бердилар. Ажабо, биз ҳозир англаб-англамай ота маконимизни шу атама билан тилга оламиз, нима бало, биз дарё ортида, яъни Афғонистон ёки Фарбдамизми, бу номни ҳадеб тикиштираверамиз. Ўйлаб, тўғриси эзадиган пайтлар келди-ку!

Тўлқин Ҳайит:

— „Оққан дарё оқаверади“, дейди халқимиз. Устоз, „Тонг юлдузи“ газетасида ишлаган йилларимда, болаларимизнинг улур аждодларимиз ҳақида кўпроқ билишларини ва уларнинг илмларидан баҳраманд бўлишларини ўйлаб, Абу Райҳон Берунийнинг „Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар“ китоби асосида „Бир қути хазина“ тўпламини тайёрладим. Унда қуйидаги воқеани ҳам киритганман ва бу воқеа хотирамда абадий муҳрланиб қолди.

Қози Волволижий хабар олгани келганда, Абу Райҳон Беруний хирллаб, сўнгги нафасларини олаётган бир палла эди. Олим унга кўзи тушиши билан: „Менга меросларни бўлиш ҳақидаги айтганларингизни такрорлаб беринг!“ дея илтимос қилди.

Қози Волволижий:

— Шу аҳволда-я, қандай бўларкин?! — деди унга раҳми келиб.

— Мен учун шу масалани бу дунёдан билмай ўтишдан кўра, билиб ўтиш афзалроқ! — деди буюк олим „тез бўла қолинг“ деган оҳангда.

Бошқа эътирозга ўрин йўқ эди. Қози Волволижий мерос тўғрисида ўз фикрларини баён этди. Абу Райҳон Беруний шу заҳоти унинг айтганларини такрорлаб, ёд олди ҳамда бу борадаги фикрларини билдирди. Шундан сўнг қози Волволижий кўчага чиқди ва ҳаял ўтмай ортидан йиғи товуши эшитилди.

Қиссадан ҳисса: улуғларимиз „бешиқдан қабргача илм изла“, деб беҳуда айтмаганлар.

Муҳаммад Али:

— Амир Темурнинг инсоният учун бутун умрини сарфлаганининг ўзи дунёга сифмас дoston. Имонли муаррих борки, бу зотни ҳеч қачон, ҳеч қаерда бошқа ҳукмдорлар билан, хусусан, Чингизхон билан ҳам бир сафга қўймайди, бўйлаштирмайди, тенглаштирмайди ҳам.

Иккита мисол:

Биринчиси —

Йилдирим Боязид ҳам ота эди, у ҳам фарзандларини жон-жонидан яхши кўрарди. Анқара мағлубиятидан сўнг, ғолиб Амир Темур: „*Тиланг тилагингизни!*“ дея марҳамат қилганида, биринчи сўзи ўғилларининг тақдирини бўлди ва кўрамизки, саховатпеша, танги Турон ҳукмдори — Соҳибқирон Амир Темур унинг бу илтимосини дарҳол бажарди, яъни юраги эзилиб, қадди букилган Йилдирим Боязиднинг ҳар қалай кўнглини кўтара олди.

Иккинчиси —

Чингизхон Хоразмни кунпаякун қилгач, асирлар орасида малика Туркон хотун ва Султон Жалолиддин Мангубердиннинг ўғли Абулмузаффар Жамолиддин ҳам бор эди.

Оқсоч тарих Чингизхоннинг ёш гўдакка нисбатан қонхўр қилмишига аллақачон ўз баҳосини берган. Душман — илон, уни ўлдирадилар, деганлар ҳам бор, аммо асирларга нисбатан бундай бедодлик ва бундай қонхўрлик бошқа ҳеч жойда учрамайди.

Мўғул ҳукмдори Чингизхон Абулмузаффар Жамолиддинга кўзи тушган заҳоти: „Бу шербаччанинг кўксини ёриб, юрагини суғуриб олинг-да, този итимга ташланг!“ деб буюради.

Шафқатсиз қотиллик барча асирларнинг кўз олдида ўша заҳоти амалга оширилади: бундай ваҳшийликни кўрган аёллар, болалар беҳол йиқилади.

Ўтрор ҳокими Инолчиқ қипчоқнинг оғзига эса кумуш эритиб қуядилар. Ва бу манзарани Чингизхон совуққина, оддий ҳол каби киприк қоқмай кузатганки, бу ваҳшийликлари унга баҳо беришда ҳар қандай холислик шамолларини четга суриб кетади.

Тўлқин Ҳайит:

— Умуман, устоз, сизнинг Амир Темур ҳаёти ва фаолияти билан қизиқишингиз ва бу зот ҳақида йирик асарлар ёзишга бўлган иштиёқингиз, жаҳон адабиёти билан танишиб, энг сара асарлардан илҳомланган пайтларда қалбингизга нурдек кириб, янги ғояларни нақшлаган эди, дейиш мумкинми?

Модомики, талабалик йилларингизда Виктор Гюгонинг „**Париж Биби Марям ибодатхонаси**“ машҳур романини тўлқинланиб ўқиган ва „Кундалик“ да: „*Париж Биби Марям ибодатхонаси*“ ни ўқидим. Яхши. *Ҳаммасидан кўра, Квазимодонинг Эсмеральдога бўлган муҳаббати жаҳондаги ҳар қандай севгидан зўр! Мана, севги! Шундоқ ишонарли берилганки, Квазимодонинг Эсмеральдо жасадини қучиб ўлиши табиийдир. Бу жуда ноёб асардир*“, деб ёзган сўзларингиз ҳам беҳуда эмас.

Муҳаммад Али:

— Амир Темур ва Чингизхон масаласида мавриди келганда, яна тўхталармиз. Айни дамда эса, биз ўзбек миллатининг вакили бўлганимиз учун эмас, балки тарихий ҳаққониятдан чекинмаган ва уни бўяб-чирмаб кўрсатмасдан, нақдини ҳам айтишимиз керак. „Темур тузуклари“ да айтилганидек, Амир Темурнинг давлат ишларининг тўққиз улушини Кенгаш йўли билан адо этиб, фақат бир улушини қиличга қолдирганини, яъни чорасиз қолгандагина, унга қўл узатганидан ҳам кўз юмолмаймиз.

Тўлқин Ҳайит:

— Амир Темурнинг: „Сиёсатда маслаҳат, мулоҳазакорлик, ўйлаб иш қилиш қурол кучидан кўра ўн барабар фойдалироқдир“, деган ҳикматида ҳам унинг нақадар кенг фикрли сиймо эканлигини кўраемиз.

Муҳаммад Али:

— Дарвоқе, Соҳибқирон Амир Темурнинг бундай давлатчилик иш услуби бугун ҳам долзарблигича қолаётгани кишини ҳайратга солади.

Тўлқин Ҳайит:

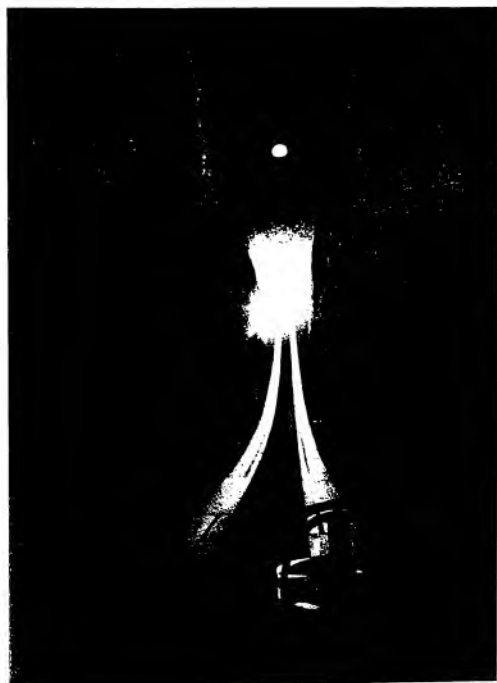
— Мазкур китоб ҳам Амир Темур ҳақида экан, бу ўринда миллат ҳақида ҳам энг муътабар китобларда айтилган сўзларни эслаб ўтсак.

Мирзо Улуғбек портрети.
Рассом Акмал Икромжонов

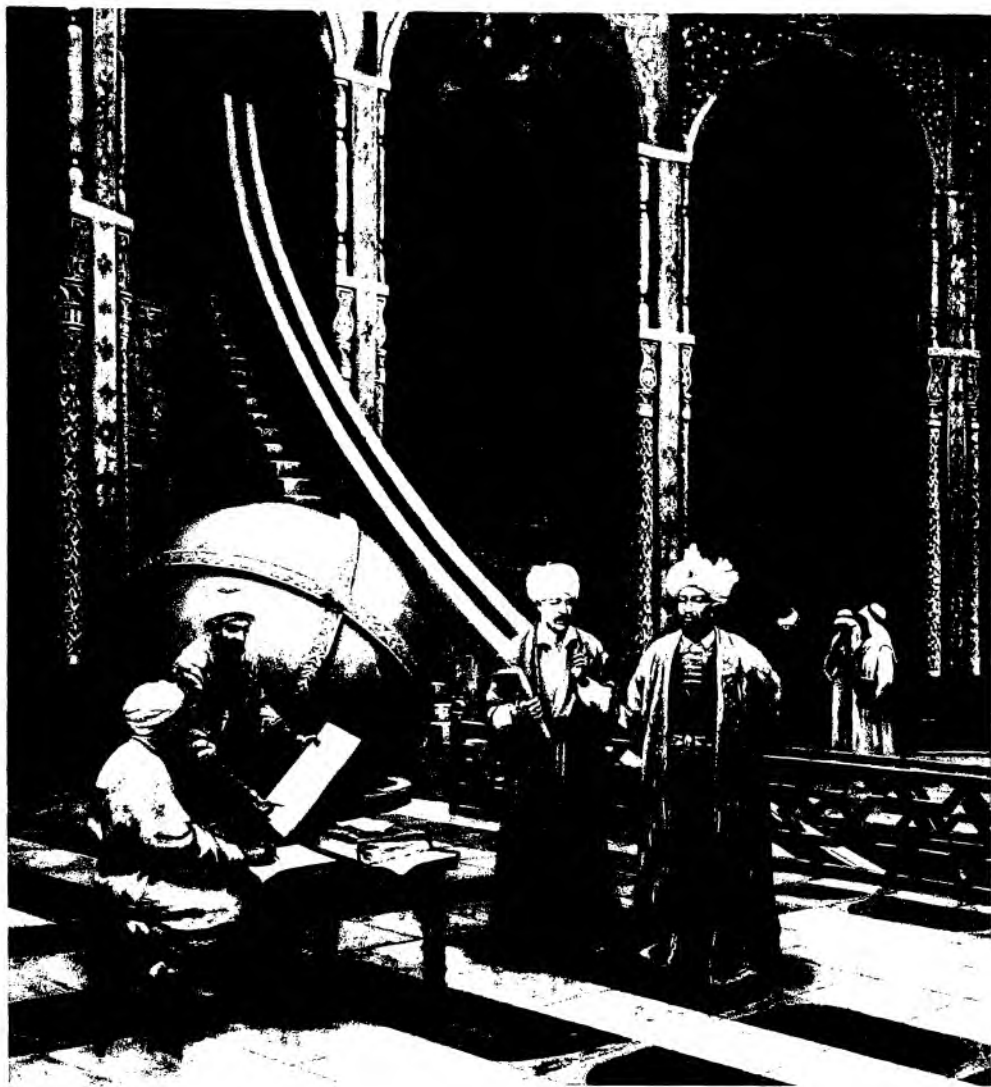
Мирзо Улуғбек ҳайкали.

Мирзо Улуғбек расадхонаси.
Самарқанд.

Қадимги астрономик
асбоблар.

Мирзо Улуғбек ва Али Қушчи расадхонада.
Рассомлар: М. Азлархўжаев, Б. Олимжонов, Ш. Бахриддинов.

Қадим Тошкент – буюк обидалар шаҳри.

Кўҳи... ри харитаси.

Масалан, Қуръони Каримнинг „Наҳл“ – „Асалари“ сурасининг 92-оятида: „*Ва сизлар бир миллат бошқа бир миллатдан (сон ё бойлик жиҳатидан) ортиқроқ бўлгани учун қасамларингизни (бузиб) алдов во-ситаси қилишингиз билан (яъни бойроқ ва кучлироқ қавмни топсангиз, аввалги қасамингиздан кечиб кетаверишингиз билан) худди ўзи тўқиган нарсасини пишиқ-пухта бўлганидан сўнг парча-парча қилиб, бузиб-чу-ватиб ташлаган хотинга ўхшаб қолмангиз*“, дейилган.

Муҳаммад Али:

— Айни пайтда дилимда турган гапни айтдингиз. Аллоҳ ягона, у ранг-барангликни яхши кўради. Инсонни ҳам тоифа-тоифа қилиб яратган: бир-бирига қизиқсин, бир-бирига шу йўл билан боғлансин, деган бўлса, не ажаб?! Яна бир гап борки, ҳар бир фарзанд ўз миллатини севмаса, эзгуликни қаердан ўрганиб, тирикликнинг моҳиятига қандай етади-ю, дунёни асраш, деган улуғ каломни қандай тушунади? Мана бу масала ҳам борки, у миллат деган тушунчанинг моҳиятини белгилайди. Тўғри иқтибос келтирдингиз, чиндан ҳам муборак Қуръони Каримда бу масала жуда ишончли ўхшатиш билан нақш этилган. Маккада бир телба хотин бўлиб, эрталабдан кечгача ўзи тўқиган сифатли буюмларини узиб, чуватиб ташлар экан. Мазкур оятда эса миллатни сотиш, биров билан аҳдлашувни бузиш катта гуноҳ эканлиги айтилмоқда. Халқимиз ҳам: „Ичингдан чиққан оладан кўрқ“, деб беҳуда айтмайди.

Тўлқин Ҳайит:

— Афросиёбнинг умрига зомин бўлган, Спитаменни бошидан жудо этган, босқинчиларга мустаҳкам қалъаларимизнинг улкан дарвозаларини очиб берган, босқинчиларга қулларча тавозе қилиб, халқимиз бошида калтаклар ўйнатган ҳам ўша сотқинлар, яъни ўша комил бўлмаган ноқо-бил кимсалардир.

Муҳаммад Али:

— Бу гал бизга яна бир катта имконият берилди, мустақиллик туфай-лигина халқимиз бағрига шамол тегиб, қаддини ростлади. 1991 йил мус-тақиллигимиз арафасида „Ўзбеклар қандай давлат қурааркин?!“ деганлар ҳам, орамизда ўзимиздан айрим кимсалар чиқиб, эски тузумдан умидвор бўлиб яшаганлар ҳам учради, аммо орадан атиги 25 йил ўтиб, Ўзбекистон юксак тараққиёт йўлига чиқдики, 1991 йилда атиги битта велосипед иш-

лаб чиқариш корхонаси бўлмаган, ҳатто миҳ ҳам ишлаб чиқармаган мамлакатимиз бугун қудратли ишлаб чиқариш заводларига, хусусан, жаҳоннинг 28 автомобиль ишлаб чиқарувчи давлатларидан бирига айланди. Ерусти, ерости бойликларимиз бугун ўзимизники. Шаҳар, қишлоқларимиз янги қиёфада жамолини дунёга кўз-кўз қилмоқда. Дунё билдики, энг табиий бойликлар, соф табиий мевалар ўлкаси — бу Ўзбекистон. „Ўзбек модели“ деб аталувчи тизим ўзини оқлади. Президентимиз Ислоҳ Каримов бошчилигида халқимиз бугун келажакка дадил одимлаб бормоқда. Бу нимани кўрсатади? Бу шунини яна бир тасдиқ этадики, тарихда миллатимизни хомталаш қилиб, номини тарих саҳифаларидан ўчириб юбормоқчи бўлган сиёсатчи, ҳарбий, зуғумкор кимсалар кўплаб топилади, аммо миллатимиз ўзининг мард, жасур фарзандлари кўмагида бу хомталашлардан эсон-омон ўтиб келди. Шўролар давридаги бетайин сиёсат туфайли миллатимизнинг бошига не кунлар тушмади: ўзини англашга, бой тарихини билишга, улўф аждодлари ҳақида адолатли сўзларни айтишга йўл берилмади, 30-йилларда бошланган қатарон, 50-йилларда давом этиб, 80-йиллар „ўзбек иши“, „пахта иши“ каби сохта ном билан бош кўтариб чиқди. Қанча бегуноҳ одамларнинг ёстиғи қуриди, қанчадан-қанча оилалар ғам-ғуссага ботди. Юртбошимиз ҳақни қарор топтириш, халқимиз номини оқлаш, ғурурини кўтариш учун жуда кўп саъй-ҳаракатлар қилди ва бунга эришди ҳам.

Инсон Аллоҳ томонидан коинотнинг тожи қилиб яратилган мўъжиза. Сиртимиз бир хил бўлгани билан, ақл, зехн, қобилият, куч, тафаккур дунёмиз ҳар хил. Ўзини шоҳ санаган кимса, мен киши деганим йўқ, кимса, деб айтяпман, ўзига юқори баҳо бериб, бошқаларни назарига илмайди. Миллатимизни пастга уриш учун чор Россияси ёки шўролар нималарни ўйлаб топмади.

Тўлқин Ҳайит:

— Узоқ, олис тарихимизга қарасак, миллатимизнинг Искандар Мақдуний, яъни юнонлар келганда, юнон бўлиб, араб келганда, унинг ўзидан ҳам ўзиб кетиб, мўғул келганда, гарчи босқинчилик азобларига қаттиқ дучор бўлса ҳам, сабр қилиб, хомталашлардан омон чиқди. Ана шундай матонатли, инсонни инсон ўрнида кўрувчи халқ ҳақида бир эмас, ўнлаб эпопеялар ҳам ёзса оз, деб ўйлайман.

Муҳаммад Али:

— Чиндан ҳам юнонлар, араблар, чингизийлар, подшолик Россияси, советлар даврида, яъни уч-тўрт минг йил ичида, жуда ҳайратланарли ҳолат, деярли ҳар доим 140—150 йиллик истибдоддан сўнг миллатимиз яна энг бокира, гўзал гулдек қуёшга юзланиб чиқди. Тириклик денгизи ичида бир томчи сиёҳ каби сингиб кетган, ному нишони қолмаган элат, қабилалар кўплаб топилади, ҳозир ҳам сон жиҳатдан камайиб, тутаб бораётган тиллар мавжуд. Худога шукурки, эски совет тузумида ўлик тилга айлантирилмоқчи бўлган она тилимиз бугун яна ўзининг давлатчилик, сиёсат, иқтисод, адабиёт, фан ва техника, спорт соҳаларида ранг-баранг жилоларини намойиш этмоқда.

Биргина мисол, ўзбек курашини ҳозир бутун дунё билади. „Кураш“, „Чала“, „Ёнбош“, „Ҳалол“ деган сўзлар жаҳоннинг энг шоҳона шоҳсупаларида барала янграганда, байроғимиз кўтарилганда, қалбимиз чирой очиб, бағримиз қувонч нурларига тўлади. Энди тилимизга яна кенгроқ ва каттароқ майдонлардан, юксакликлардан боқадиган бўлсак, жаҳонда энг бой тиллардан бири бўлган ўзбек тилини йўқотиш сафсата, ўтакетган адолатсизлик эди. Муҳаммад ал-Хоразмий „ал-жабр“ни, кейинчалик Европага ўтиб, алгоритмга айланган сўзни гарчи алломалик таважжуҳи зўрлигидан ҳамда ўша замон зайлига қараб араб тилида ёзган бўлса ҳам, дастлаб она тилида — шу тилда қалб оламига жойлаган, ҳикмат сеҳрини дил-дилдан туйган эди. Бунга шубҳа йўқ. Ҳазрат Аҳмад Яссавийнинг „Ҳикматнома“си ҳамон шу тилда жаранглаб турибди. Ҳазрат Алишер Навоий замини мустаҳкам бу тил бойлигини дунёга кўз-кўз этди. „Хамса“дек нодир асарлар яратилган тилни тарих ҳеч қачон хор қилиб қўймайди. Ҳазрат Бобур Мирзо „Бобурнома“ни ёзганда, бу тилга янада жилолар бахш этган эди. Аврангзеб ҳам бир пайтлар Рус подшосига шу тилда мактуб битган.

Минг-минг йиллар давомида бойиб, сайқалланиб, жило топган бу тил ҳаёт саҳнига Ўзбек тили номи билан кирди ва у бугун жаҳоннинг 200 дан зиёд давлатлари тиллари орасида камалак рангда жилоланиб турибдики, бу ҳар биримизни қувонтирмасдан қолмайди.

Тўлқин Ҳайит:

— Дарвоқе, устоз, бу тўғрида соатлаб баҳс юритиш мумкин. Юрти-мизга келаётган япон, корейс, америкалик кишиларнинг тилимизда мам-нунлик билан сўзлаётганларини кўрганимда, ич-ичимдан қувонаман.

Шу ўринда Амир Темурдек буюк фазилат эгасини қиёслаб бўлмаса-да, ўрни келганда, кимнинг кимлигини кўрсатиш учун ҳам бир-икки воқеа-ларни эслатиб ўтиш жоиз.

Амир Темурнинг бирор жойда ножўя буйруқ берганини кўрмайсиз.

Масалан, унинг жинойтчилар ҳақида чиқарган қонунига эътибор беринг:

„Агар кимда-ким тиш синдирса, кўзни кўр қилса, қулоқ ва бурун кесса, шароб ичса, зино қилса, шарнат қозиси ёки ажрим чиқарувчи қозига олиб бориб топширсинлар“. Дарҳол жазо берсинлар, эмас, қозига топ-ширсинлар, фақат тафтиш ўтгандан кейин, гуноҳи тасдиқланса, кейин жазони қўлласинлар, дейдилар Соҳибқирон.

Биз шўро даврига қарар эканмиз, XX асрнинг 20—30-йилларида уйдан араб ёзувидаги китоб чиққан киши борки, Сибирга сургун қилин-ган, қулоқ қилиб отилган ёки оиласи бадном этилган.

Муҳаммад Али:

— Бир гал хорижлик шарқшунос олимлар билан Амир Темур юришла-ри ҳақида гаплашиб қолдик. Мен бу юришларнинг сабаб ва моҳиятларини тушунтирганимда, улар менинг далил-исботларимдан ҳайрон бўлдилар ва „Биз ҳам Амир Темур ҳақидаги нохуш гапларга ишонибмиз-да“, дейишди.

Тўлқин Ҳайит:

— Кези келганда, Амир Темур юришларига оид ишончли бир ман-бани келтириб ўтай.

XVI асрда яшаган Ҳисомиддин Булғорийнинг „Таворихи Булғор“ асарида шундай сўзларни ўқиймиз:

„Зай дарёсининг қуйи оқими Байрашхон тасарруфида эди. Амир Темур хонга мактуб йўллаб, қорли-қировли кунларни шу ерда ўтказиш учун рухсат сўради.

Байрашхон: „Султон Амир Темур, бош устига. Биз хизматингизга шаймиз. Тангри ризқимизни берса, сиз жанобга жону молимиз қурбон“, дея жавоб хати йўллади.

Байрашхон дарё ёқасидаги тепаликда бир қаср солдира бошлаган эди. Қаср битгач, уни Амир Темурга совға қилди. Қаср Соҳибқиронга ёқди ва Байрашхонга хазинасидан мул-қул совға ва сарпо буюрди.

Қорлар эригач, Амир Темур қўшини билан йўлга отланди. Байрашхон уни Йийқ дарёси бўйигача, Туғошхон мулкигача кузатиб қўйди“.

Бу сўзларни ўқиган баъзи бир эски мафкурачилар ҳам „Шундай эканми?!“ дея бармоқларини тишлайдилар. Ҳаёт вақти келиб, тошу тарозисини ўз ўрнига қўяди.

Муҳаммад Али:

— Амир Темур нафақат халққа жабр-зулм қилган ғанимларини синдирди, балки халқнинг ночор қатламига ҳам эътибор қаратди. Унинг бирор жойда „қора халқ“ деган иборани ишлатганини кўрмайсиз. Катталарини ака ўрнида, кичикларини ука ўрнида кўриб, халқни ўзига яқин олади. Бу ҳам унинг халққа бўлган меҳрининг бир ифодасидир.

Хусусан, у бундай дейди:

„Ҳар мамлакатнинг гадоларига вазифа юклаб берсинлар, токи шу йўл билан гадойлик йўқотилсин“.

Эски тузум Амир Темур шаънига истаганча тухмат тошларини ота туриб, ўзи мустамлакачиликни „подшоликдан“ ҳам ўтказиб юборгани бор ҳақиқат. Қатағонлар шу бузуқликларнинг натижаси эмасмиди?!

Соҳибқирон Амир Темурнинг: *„...Ҳазрат Ҳақдин умидим борким, агарчи гуноҳим кўб турур, аммо бу жиҳатдин менга раҳмат қилғайким, золимлар илкени (қўлини) мазлумлардин қисқа қилибдурмен. Ва қўймадимким, менинг давримда қавийдин (зўрдан) заиф куч егай (озор кўргай). ...Ҳар неким мамлакат маслаҳати учун айттим, қулоғингизга тутунлар ва раъоё (халқ) ва фуқарою мискин (етим-есир, бева- бечора) ҳолатиндин ғофил бўлмағайсиз. Нечукким мен адлу эҳсон била оламни обод этибмен!“* деган сўзларини такрор-такрор тилга олишдан чарчамаймиз.

Амир Темур дунё ҳукмдори эди. Масала ана шу нуқтага келиб тақалар экан, ҳукмдорлик нима ўзи? У мансабми ё тақдир тақозосими? Ва дунёда жаҳонгир саналган ҳукмдорларнинг асл мақсадлари нима эди ўзи?!

Бу дунёда ҳар бир одам ўз қобилиятига яраша бирор иш билан машғул бўлади. Ҳукмдор ҳам одам, аммо фарқи шуки, ҳукмдорлик —

ўта мураккаб ва оғир вазифа, шу боис ҳам, у камдан-кам инсонларга бериладиган инъом, унинг юки, тошу тарозиси, шарафи, шукуҳи ўзгача; тарихга назар ташласак, бу мавзуда сўз юритган беҳисоб донишмандларни ҳам, турфа тақдирга эга ҳукмдорларни ҳам учратиш мумкин. Ҳаёт доимо шахслар билан жамиятнинг, ҳукмдор билан халқнинг ўзаро алоқасидан иборат бўлган ва кўряпмизки, бу замонларгача бу икки тоифа ўртасидаги муносабатлар ҳали тарих саҳифасидан тушиб кетганини биров кўрган эмас. Дунёда турли мақсадларни кўзлаб, катта майдонларда от сурган Юлий Цезарь, Искандар Мақдуний, Атилла, Чингизхон каби ҳукмдорлар ўтди, аммо улар орасида Амир Темур ўзига хос йўсинда ҳукмронлик қилган зотки, мана, неча асрларки, унинг адолати кишилар қалбида ширин туйғулар уйғотиб, диққатни ўзига қаратиб келмоқда. Фикримизча, бу мақтов эмас ёки биз шу миллатга дахлдор бўлганимиз учун айтилаётган сўзлар ҳам эмас, бу исботини топган ҳақиқат!

Тўқин Ҳайит:

— Шу ўринда биргина Абдулла Хотифийни эслайлик!

Муҳаммад Али:

— Дарвоқе, Абдулла Хотифий! Абдурахмон Ҷомийнинг жияни.

„Хамса“ ёзишга киришган, „Хусрав ва Ширин“, „Лайли ва Мажнун“, „Ҳафт манзар“ сингари уч дostonни ёзгандан сўнг, тўртинчиси „Искандарнома“ ўрнига, „Темурнома“ дostonини ёзади ва шу орқали жуда машҳур бўлиб кетади. Дўстлари, таниш-билишлари нега бундай йўл тутганлигини сўраганда, у ҳеч иккиланмай, Искандар ҳақидаги афсонани такрорлаш ўрнига, мен дунёдаги энг улуг подшоҳ ҳақида ёздим, дея фахрланган экан.

Ривоят қилишларича, Амир Темур ўзига адолатли ва раҳмдил тўрт вазирни танлаган экан. Улардан иккиси Маҳмуд Шаҳоб Хуросоний ва Носириддин Маҳмуд ал-Аромий экан. Соҳибқирон бу икки вазирга доимо уни кузатиб туришларини ва агар адолатсизлик қиладурғон бўлса, дарҳол тўхтатишларини, кимнингдир ёлғон сўзларига инонса ёки бегона кимса мулкига хиёнат қиладурғон бўлса, дарҳол уни огоҳлантиришларини таъкидлаган экан. Бундай шахсларнинг бўлгани ҳақида тарихий китобларда маълумот йўқ, аммо шу ривоят туғилишининг ўзи ҳам унинг ҳақиқатга яқин эканини кўрсатиб турибди.

Тулқин Хайит:

— Устоз, шу ўринда бир-икки ҳукмдорнинг ҳаётига назар ташлаб, адолат тарозусига солиб кўрайлик, масала янада ойдинлашади. Ғоят қул-гили ҳолат: римликларни дунёга шарманда қилган император Калигула-ни олинг. Унинг бемаъниликлари чегара билмас эди. Ўзини ҳатто ти-рик Худо деб билган бу кимса давлат ишларини бир чеккага йиғиштириб қўйиб, кайф-сафога берилиб кетади.

Муҳаммад Али:

— Худди шундай, дунёда Калигулага ўхшаш бемаъни ҳукмдорлар ҳам яшаб ўтган. Ҳатто у, биласизми, Гомернинг дostonларини ҳам на-зарга илмаган ва уларни йўқотиб юбориш пайида бўлган. Римликлар гарданига шунчалик кўп ўлпон солиғи юклаганки, бунинг чек-чегараси бўлмаган. Ўзига муҳолиф деб билган ворислардан чўчигани туфайли улардан ўз фойдаси учун васиятномалар ёздириб олиб, сўнгра уларни жинойтчилар сифатида қатл эттирган.

Тулқин Хайит:

— Ўша Калигула ҳатто ўзи миниб юрган ҳайвонни, яъни отини кон-сул лавозимига тайинлаганига нима дейсиз?!

Муҳаммад Али:

— Шунча тарихни ўқиб, бунақасини кўрмаганман. Тўрт йил ичида Калигула гуллаб яшнаган қудратли давлатни қашшоқ мамлакатга айлан-тириб қўяди. Бемаъни қилиқлари шу даражага етадики, ҳар қандай эркак кийишга ор қиладиган қуроқ, латга-путталарни, хотинларнинг кенг этак-ли кўйлақларини кийиб, аёллар туфлисида тахтга чиқиб, чет эллик элчи-лар олдида хурмача қилиқларини намойиш этишдан ҳам қайтмайди. Гоҳро эса соқолини тилла сувига бўяб, Искандар Мақдунийнинг жанго-вар совутини кийиб олиб, кўчаларда сайр этган. Бундай пайтларда рим-ликлар номусдан ўлар ҳолатга етардилар. Ниҳоят, халқ беандиша импе-раторни йўлдан олиб ташламаса, давлат яксон бўлишини тушуниб етади ва Калигула қатл этилади.

Албатта, бу тарихнинг бизга рўй-рост сабоғи. Тарих — ойна. У ҳар нарсани бизга намуна қилиб кўрсатиб қўйибди. „Бирни кўриб фикр қил,

мингни кўриб, шукур қил“. Амир Темур жаноблари: „*Хозирги дамгача ўтган султонларнинг қонунлари ва туриш-турмушларини донолардан сўраб-суриштирдим. Ҳар қайсиларининг йўл-йўриқлари, туриш-турмушлари, қилиш-қилмишлари, айтган гапларини хотирамда сақладим ва хуш ахлоқлари, маъқул сифатларидан намуна олиб, унга амал қилдим. Давлатларнинг таназзулга учраши сабабларини суриштирдим ва давлату салтанат заволига сабаб бўлувчи ишлардан сақландим. Наслни бузувчи, очарчилик ва вабо касали келтирувчи зулм ва бузуқчиликдан сақлашни ўзимга лозим билдим*“, деб айтган.

Ўйлайманки, мустақиллик йилларида тарбия топаётган авлод тинчликни ва мамлакатимизнинг юксак тараққиётини ҳамма нарсадан афзал билади ва шу йўлда хизмат қилади.

Иккинчи бўлим

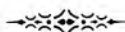
ҲАЁТ ОСТОНАДАН БОШЛАНАДИ

Оқсоқоллар дейдиларки:

„Бу мавзу бутун дунёни оҳанрабодай ўзига тортади, чўлдай ташна қилади, ҳаётга, тирикликка, борлиққа энг юксак тоғлардан қарашга мажбур этади“.

Амир Темур дейдиларки:

„...салтанатни бошқариш ҳақида қўлланма ёзиб қолдирдим, токи фарзандларим, авлодим ва зурриётимдан бўлганларнинг ҳар бири унга мувофиқ иш юритсин. ...Йўл-йўригим шуки, мен ун икки нарсани ўзимга шиор қилиб олиб, салтанат мартабасига эришдим. ...Улар ҳам шу тузукка амал қилсинлар“¹.

Муҳаммад Али:

— Амир Темур „Тузуқлар“ ни иншо этар экан, келажакда ўғилларим, набираларим ўзимдек адолатли салтанат юргизсинлар, дея орзу этгани аниқ, бу тўғрида яна кейинроқ, албатта, тўхталамиз.

Тўлқин Ҳайит:

— Албатта, бу мавзу бўйича алоҳида суҳбатлашганимиз яхши, устоз. Айни пайтда эса ҳар биримизнинг ота-онамиз ҳам бизларнинг тарбиямиз билан жиддий шуғулланганлар, ўзимча ўша ўтмиш давр воқеаларини таҳлил қилар эканман, бобомнинг „катталарга салом бер“, „дўппи кийиб юр“, „таомга „бисмиллоҳ“ деб қўл узат“, „китоб ўқиш олдидан уч марта қўлингни юв“, „ҳаром лўқма ема“, „бировларнинг нарсасига қўз олайтирма“, Фотима бувимнинг эса „янги кийимни тоққа қараб киядилар“, „давранинг тўрига ўтиб кетма“ деган танбеҳлари бизни ёт ғоялардан асраш учун айтилган экан.

¹ Темур тузуқлари. 73–74-бетлар. „Ўзбекистон“ НМИУ, Т., 2011.

Бундан 68 йиллар муқаддам, тахминан 1948 йилларда Фарғона водийсининг қишлоқларидан бирида уйма-уй юриб, мактабга чиқадиган болаларни рўйхатга олаётган ўқитувчининг олдига бориб: „Мени ҳам ёзинг, маълим, мактабда ўқишни хоҳлайман!“ деган тийрак кўзлари илтижоли боқайётган болакай кўз ўнгимда гавдаланмоқда...

Муҳаммад Али:

— Тўхтанг, сўз мен ҳақимда шекилли... Бошқа мавзуга ўтайлик.

Тулқин Ҳайит:

— Тўғри, устоз, сиз ҳақингизда, узр. Аммо ибратли воқеа.

Ижозат берасиз, ёшларимизга ибрат маъносида ўша воқеани эслаб ўтмоқчиман холос.

...Ўқитувчи юзида илиқ табассум билан сўрайди:

— Неччи ёшга кирдинг?

Болакайнинг кўзлари қувнайди:

— Олтига!

Ўқитувчининг юзидан нур қочади:

— Олти ёшли болаларни мактабга олмаймиз. Бир йилдан кейин мактабга борасан!

Болакайнинг киприклари намланади.

Воқеадан хабар топган отаси ўғлининг озор чеккан қўнглига малҳам излаб, уни ўқитувчининг олдига етаклаб келади.

— Домла, Сиз бунга рўйхатга олинг, ўқишга ҳаваси бор. Ўқиб кетса, ўқиди, у ёрига Худо пошшо! — дейди илтимос оҳангида.

Қиссадан ҳисса шуки, юқорида айтиб ўтганимиздек, бобо-буви, ота-она илм олишимизга астойдил ёрдам кўрсатганлар. Биринчи муаллимларимиз ўша зотлар!

Одам бу дунёга йиғлаб келади, беҳикмат эмас, ҳаётнинг минг бир синовлари орасидан ўзининг ақли ва ҳалол меҳнати билан катта йўлга чиққан инсонгина роҳат ва шодлик топади; бир умр ҳаётдан кун кўрмай ўтганлар ҳам бор, улар ўсмирлик йилларида ё қарғиш олган, ё бирор ножўя иш қилган; „аёл кечиради, лекин унутмайди“, деган теран ҳикмат бор, ҳаёт ҳам она, у ҳам боласи хатоларини кечирар экан-у, лекин унутмас экан, ҳатто тўрт томони мустаҳкам девор бўлган уйда содир этилган ўғрилиқ — онангиздан яширин ҳолда битта оқ қанд олган бўлсангиз ҳам, бир кун жазоси бор экан.

Муҳаммад Али:

— Ҳаётнинг турган-битгани фалсафадан иборат, дейишади файласуфлар. Бу гапда жон бор. Бир донишманд ўғлини ҳалол едириб, ҳалол ичириб, тарбия қилибди. Фарзанди ҳам кундан-кун улғайиб, камолга етиб, илм чуққисини эгаллабди. Ниҳоят, ота юртнинг илмдор кишилари-ни, кўпни кўрган оқсоқолларни йиғиб, олим ўғлини уларнинг синовига топширибди. Унга юзта савол берибдилар. Йигитча 99 саволга ҳеч қийналмай жавоб қилибди, аммо 100-саволга келганда бирдан қоқилибди. Ота бундан ғамга ботиб: „Оҳ, қаерда хато қилдим!“ дея пешанасига муштлабди ва уйига келиб, хотинига маслаҳат солибди. Аёли эслаб-эслаб: „Ўғлингизга ҳомиладор пайтимда, ариқда оқиб келган олмадан бир тишлаган эдим, шу кўнглимда армон бўлган эди“, дебди. Ота гап нимада эканлигини билиб, яна пешанасига бир шапати урибди ва: „Ўша заҳоти айтганингда, қўшнига совға-салом бериб, розилигини олардик, ҳай аттанг!“ дея жойида беҳол ўтириб қолибди.

Мана, кўрдингизми, Шарқ фалсафаси нимани ўргатади, ҳатто эгасидан сўрамасдан ейилган бир тишлам олма ҳам шунчалик нохуш ҳолларга олиб келиши мумкин экан.

Рост, отамиз Аҳмадқул сўфи тўғри тарбия топишимиз учун бизларга жуда ҳам илтифотли эдилар. Бир куни дунё харитасини олиб келдилар ва деворга осиб қўйдилар. Харитани ҳам беҳуда олиб келмаганлар, ким билсин, шу баҳона дунёга меҳр қўйишсин, оламини ўрганишсин, илми бўлиб етишишсин, деб ўйлаган бўлишлари ҳам мумкин. „Политическая карта мира“ деб ёзилган тўрт бўлакдан иборат харитада Ер куррасининг жамики мамлакатлари акс этган эди. Умид қилганларидек, оилада туққиз фарзанд бўлсак, барчамиз сандал атрофида ўтириб, чуғурлашиб рўпарамиздаги ажойиб харитага кўз ташлаб, қитъалару уммонларни, кўп мамлакатлару шаҳарларни яхши билиб олишга интилардик. Ўтирганда ҳам, турганда ҳам ишимиз харита бўлиб қолган эди.

Яна бир сабоқ ҳақида айтиб ўтай. Еттинчи синфда ўқирдим. Бир кун география ўқитувчимиз синфдошларимиздан бирини чақириб, қайсидир шаҳарни кўрсатиб беришни сўради. Лекин синфдошимиз вазифани адо эта олмади. Бу менга тегиб кетди, дарҳол синфдошимни хижолатдан чиқариш учун, ўрнимдан турдим-да:

— Муаллим, мен доскага чиқай! Харитадан истаган шаҳарни кўрсатиб бера оламан! — дедим ғурур билан.

— Хўп, хўп... — Ўқитувчи жилмайди. — Қани, Аҳмедов, чиқа қол, қани харитадан Фиджи ороллари кўрсатиб бер-чи?

Бирдан бошим гир-гир айланиб, кўзим тинди, гўё бутун дунё айқаш-уйқаш бўлиб кетди. Чунки, харитани шунча кўриб, ҳали „Фиджи“ деган сўзга кўзим тушмаган эди! Муаллимимиз, дунё дарёларини, тоғларини, океанларини, мамлакат ва шаҳарларини сўраганида, дарҳол кўрсатиб берган бўлардим-ку-я... Қийналаётганимни кўрган ўқитувчи Фиджи ороллари топишда ёрдамлашиб юбордилар. Ҳа, мана, Фиджи ороллари — Австралиянинг шимоли-шарқидаги, тупроқ йўлларда сочилиб қолган пахталардек, чўзилиб ётган ороллар... Хижолатдан қизариб кетдим ва ичимда бундан кейин, ҳеч қачон мақтанмасликни, ошиқча ғурурга берилмасликни кўнглимга қаттиқ тутиб қўйдим. Ҳали-ҳануз бу сабоқни унутмайман.

Тўлқин Ҳайит:

— Ибратли воқеа экан. Бизнинг уйимизда фузулийхонлик, навоийхонлик кечалари ўтказилар, унда бувим аёлларга гоҳ ёддан, гоҳ китобдан ўқиб берардилар. Гарчи Қуръони Каримни тўлиқ ёддан билсалар-да, лекин доимо сураларни муқаддас китобнинг ўзидан ўқирдилар, фақат дуо қилган пайтларидагина ундан фойдаланмасдилар, қироатлари яхши эди. Кечалари чироқ ёруғида матал, эртақ, дostonлар айтиб берардилар. Темурбек ҳақида ҳам илк маротаба бувимдан эшитганман. Бунга сабаб, бир куни Зебуннисодан ўқиб берарканлар, Амир Темур ва Бобур Мирзо деган улўф инсонлар у муҳтарама шоиранинг бобокалонлари бўлганларини ҳам айтган эдилар. Бир куни Алишер Навоий деб айтсам, бундай инсонларни болалик исмлари билан атамайдилар, биз ул зотни „Ҳазрат Навоий“ деб атаймиз, дедилар. Бир куни „Бобир“ деб ёзсам, „Бобур“ деб тўғри ёз“ деб танбеҳ бердилар. У пайтларда мактаб дарсликларимизда „Бобир“ деб ёзиларди. Бир гал иншо ёзиш жараёнида мен бувимнинг гапларига амал қилиб, „Бобур Мирзо“ деб ёздим. Эртаси ўқитувчи бунинг сабабини сўраганда, бувимнинг гапларини айтсам, елка қисиб қўя қолди ва „хато ёзганим учун“ тўрт баҳо қўйди. Ўша кунлар, айниқса, чироқнинг ачитқи тутуни, керосин ҳиди анқиб турган сандал атрофида китоб ўқиганларим, эртақ тинглаганларим сира эсимдан чиқмайди.

Муҳаммад Али:

— Инсон ҳаётида ўхшаш ҳолатлар кўп учрайди. Ҳар бир жабҳада бўлгани каби инсон ҳаёти ҳам ҳисоб-китоб асосига қурилади. Ақлимизга сифмаган ва биз ҳали тушуниб етмаган сирлар шунчалик кўпки, улар ҳақида ўнлаб, юзлаб китоблар битиш мумкин.

У пайтларда (1952–1953 йиллар) бизнинг қишлоқда чироқ, телевизор деган гаплар йўқ эди. Газеталар кам борар, китоблар ҳам йўқ даражада... Одамлар бир жойга йиғилиб, халқ дostonлари, қиссаларини бир-галикда ўқишар, эшитишар, муҳокама қилишиб, қайси қаҳрамондан ўрناق олиш мумкин ишорасида биз ёшларга таълим беришга ҳаракат қилишарди. Ўзимнинг ҳам шундай йиғинларда Эргаш Жуманбулбул ўғлининг „Кунтуғмиш“, „Ширин билан Шакар“ дostonларини ўқиб берганларим эсимда. Ўша пайтлар бу дostonлар жуда машҳур эди. Дostonлар мутолааси икки-уч кунга чўзиларди. Бувалар, момолар, болалар халқ дostonларини мароқ билан эшитишар, чарчаб қолган пайтларимда, ўзлари: „Бўлди, болам, чарчадинг, майли дамингни ол, қолганини эртага эшитармиз“, дея мени аяшарди.

Отинча энам Хосият отин Қобилбой қизи сўзлаган ажойиб эртак, дoston, ғазаллар эса мени адабиётнинг гўзал бўстонлари томон бошлаб борарди. Бу инсондан бир умр миннатдорман. Жойлари жаннатда бўлсин!

Тўлқин Ҳайит:

— Менинг ҳам эсимга тушди, Фотима бувим ҳам ҳар куни менга „Алпомиш“ дostonидан ўқий бошлардилар. „Нега эртак айтишни қўйиб, „Алпомиш“га ўтиб кетдингиз?“ деб сўрасам: „Бу дostonни билмаган ўзбек боласи эртага уятга қолади!“ деган жавобни бергандилар.

Муҳаммад Али:

— „Алпомиш“ — ўзбекнинг қадим дostonи бўлиб, унда бир оила тақдирини мисолида иккига бўлиниб кетган ўзбек уруғининг қайта бирлашиши, миллат бирлиги ғоялари, унинг қаҳрамонликлари, элу юрт фаровонлиги, оила бахти, Ватан равнақи учун кураш ўз ифодасини топган. 1999 йилнинг 6 ноябрида биз „Алпомиш“ дostonининг 1000 йиллигини кенг нишонладик. Термиз шаҳрида тантанали йиғилишда Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислоом Каримов ҳам иштирок этди ва жуда

таъсирли маъруза қилди. Байрамда қатнашганлар сафида эдим ўшанда. „Халқимизнинг қадимий ва шонли тарихи туганмас бир дoston бўлса-да, „Алдомиш“ ана шу дostonнинг шоҳбайтидир“, деди давлатимиз раҳбари. Бу бебаҳо сўзлар, айниқса, бой тарихимиздаги бу дostonни „шоҳбайт“ га ўхшатиш бир мен эмас, барчанинг кўнглидаги гап бўлди, десам, муболага эмас.

Тўлқин Ҳайит:

— Халқ қаҳрамонликларини акс эттирувчи дostonчилик мактаби ҳали ҳам фаол ишламоқда. Мана, сиз ҳам, устоз, Соҳибқирон Амир Темурдек улуғ ҳукмдор, буюк бунёдкор ҳақида ижобий фикр билдириш мумкин бўлмаган замонда, яъни 1967 йилда „Гумбаздаги нур“ дostonини ёздингиз ва унда миллат дарди айтилди, ҳатто „ўн икки“ рақамига (ўн икки меъмор) ҳам ишора қилдингизки, бунинг замирида жуда катта маъно бор эди.

Дostonдан қатраларни эсга олайлик.

Гумбаз...Рангми ё тиллоий из,
Ё қуёшнинг нури жилвагар?
Бўларди у якка-ю ёлғиз,
Кўк — такрори бўлмасайди гар!..

Чекиниш

Оҳиста-оҳиста
Кезишар икков,
Нуроний мўйсафид,
Миқти ўспирин.
Мўйсафид кўзидан
Сачрайди олов,
Ўспирин бепарво,
Ташлар кўз қирин.
Безакли деворлар,
Зарҳал кунгура.
Фусундан яралган
Ажиб кошона.
Лайлига дарс айтар
Тилсиз қайгулар,

Сахролар ортида
Мажнун — девона...

Мўйсафид йигитни
Туртар: — Ёсуман!..
Суратга термилар
Йигит бепарво.
Сўнг четга боқади:
— Ўзиям, дейман,
Талай пул кетгандир.
Қуришга, бово?..

Бир лаҳза суратдан
Кўзин олар чол,
Ғижимланган соқол,
Чимрилган қошлар:
— Э, шунақа жойда
Шунақа савол..
Шаккок-да, кўп шаккок,
Ҳозирги ёшлар!

Унутиб қўйишди
Андишани ҳам.
Фақат ҳисоб-китоб
Булар билгани.
Бу ахир санъат-ку!
Қай маҳал, бўтам,
Арзонга тушибди
Санъат дегани?..

Турибди бир бола
Мақбара қошида,
Кўзида хаёллар
Патирлар унинг.
Эй дўстлар, у кимдир?..
Дилимда нашида!
У бола укамдир,
Укамдир менинг!

Гумбазда ўйнайди
Ўша нур, ўша нур.
Уфқ аста ямлайди
Офтобни, қара!
Заволлар.
Саволлар.
Юр, укам, қани, юр!
Олдинда хаёллар.
Ортда мақбара...
„Олдинда хаёллар.
Ортда мақбара!..“

Аммо бир нарсани таъкидлаб ўтай: мен ижодингиз ҳақидаги бу фикрларни холисона айтаётirman. Аслида, бари ўқувчиларга яхши маълум фикрлар. Мана, қарийб элик йил илгари ёзилган дostonни яна ўқиб тугатдим-у, шоирнинг дostonга нуқта қўйган пайтдаги ҳолатини, қалбини жунбушга келтирган туйғуларни ва ўша пайтдаги афсус-надоматларни ўзимча ҳис этиб, англаб, тасаввур этишга тиришдим. Ваҳоланки, ўша кунларда бутун матбуот саҳифаларида, бир қатор ижодкорлар нафасларида шўро давлатининг 50 йиллиги, унинг „доҳийси“ таваллудининг 100 йиллигига билдирилган ҳамду саноларнинг сон-санoғи йўқ эди. Мен адашмаётган бўлсам керак.

Муҳаммад Али:

— Асарда халқимизнинг қадимдан меъмор, бунёдкор, қурувчи эканлигини кўрсатишга тиришгандим, холос.

Яна келдим, эй Тарих бобо,
Яна сенга даъво қилурман.
Ўз ҳаққимни қилмоқни даъво
Ҳақиқатнинг йўли билурман!

Тўлқин Ҳайит:

— Сиз тўғри таъкидлагандек, „Лекин ўз ҳаққимизни даъво қилишга йўл қўймасдилар...“ Мустамлакачиликнинг оғир оқибатларидан бири ҳам шу эди, ҳеч нарсага, ҳатто биз улур-улур инсонларнинг ворисларимиз дейишга ҳам ҳаққимиз йўқ эди. Лекин Тарих бобо, “сукунатнинг портлаши“ га гувоҳ бўлади, унинг қаъридан „ҳазин-ҳазин садо келмоқда“ эди.

Қурдик не-не иморат,
Аmmo билмадик ғорат.
Умр деган бу савдо
Меъморликдан иборат!

„Недан менинг шодлигим дуркун,
Недан ғамгин кулишим маним?
Тарих тилга киради бир кун,
Бугунча мен айтай билганим“.

Булар асардан олинган парчалар.

Таниқли адабиётшунос Қозоқбой Йўлдошев ўзининг „Миллий хотиранинг бадий ифодаси“ мақоласида: „Гумбаздаги нур“ ўзбек адабиётида яратилган энг яхши дostonлардан бири бўлиб қолди. Давлатимиз мустақилликка эришгач, чоп этилган дарсликларга бир сатри ҳам ўзгартирилмаган ҳолда киритилди. Бунинг ўзи дostonнинг бадий пухталигидан далолатдир“, деб ёзган эди.

Муҳаммад Али:

— Асосий мавзуга қайтсак. Албатта, биз Темурбекнинг илм олиши, тарбия топиши ҳақида сўз юритмасдан ўтолмаймиз, зеро, Шарқда бола тарбияси бўйича жуда нозик жиҳатлар бор. Ана шу нозик жиҳатлардан бири, уни адолатли этиб тарбиялаш масаласидир. Бизда „Бир болага етти қўшни ота-она“, деган пурмаъно гап бор. Бу ҳам бола тарбиясининг нечоғли жиддий ва муҳим масала эканлигини ва халқимизнинг бу ишга энг долзарб муаммо сифатида қарашини кўрсатади. Ўзбек деганининг оқил фарзанди ҳеч қачон ота-онасини ташлаб қўймайди ёки „Қариялар уйи“га жойлаштирмайди. Агар шундай нокаслар учраса, уларни ўзбек дейиш мумкин эмас. Уйдан кўчага чиқар эканмиз, ота-онамиз ёки бува-бувимиз: „Соғ бориб, саломат кел. Яхши ўқи ёки яхши илм ол, бировнинг ҳақиға кўз олайтирма, жанжаллашма, катталарнинг гапига қулоқ сол, сендан миннатдор бўлиб „отанга раҳмат!“ десинлар“, деган насиҳатона гапларни қулоғимизга қуйишади. Демак, бизда бола тарбияси институти қадимдан мавжуд, дея бемалол айта оламиз.

Тўлқин Ҳайит:

— Муҳаммад ал-Хоразмий, Абу Али ибн Сино, Аҳмад Фарғоний, Аҳмад Яссавий, Амир Темур, Алишер Навоий, Бобур Мирзолар қандай

тарбия асосида шунчалик улуғлик даражасига етдилар? Ўз-ўзларидан буюк инсон сифатида улғайганлари йўқ улар.

Одатда, бировларнинг гапини эшитишни истамайман, аммо бир куни суҳбатлашиб кетаётган ота-боланинг қизиқ бир гапи хаёлимни тортди.

— Ботиржон, ўғлим, — деди ота, — қизил чироғингни унутиб қўйма, хўпми?

Бола жилмайди ва:

— Ҳеч ким билан жанжаллашмайман, хавотир олманг, дадажон! — деди.

Сездимки, ота ўғлига танбеҳ берапти. Лекин нега қизил чироқ? Балки боланинг онгига кучли таъсир этиш учун шу гап керак бўлгандир. Аммо нима бўлганда ҳам, ҳамманинг ўз қизил чироғи бўлиши ҳам лозим.

Биз мақтаниб юриш учун эмас, тўғри яшамоқ учун пул топамиз, кийинамиз. Чегарадан чиқиб кетмаслик учун ўзимизнинг қизил чироғимизга амал қиламиз.

Қизил чироғи бўлмаган киши эгри йўлга ҳам ўтиб кетиши мумкинми? Мумкин!

Агар тарихимиз зарварақларини синчиклаб кўрсак, ота-боболаримиз бу борада ЎН ИККИ ҲИКМАТга амал қилишни тавсия этганлар:

Сувга тупурма!

Нонни увол қилма!

Бир болага етти қўшни ота-она!

Уйда ҳуштак чалма!

Бўш бешикни тебратма!

Она ўтирган уйнинг томига чиқма!

Китоб ўқи, одам бўласан!

Ота юртинг — олтин бешигинг!

Каттага ҳурматда, кичикка иззатда бўл!

Бош кийимни тепма!

Марҳумнинг уйдан чиқиб, бировникига борма!

Қуш уясини бузма!

Ана шу ҳикматларга амал қилиш асносида миллий қадриятларимизни, тилимизни, эътиқодимизни сақлаб келяпмиз.

Марғилонлик отахонлардан бири шундай деди: „Ҳар одамнинг ёмонликлардан тўхтатиб қоладиган қизил чироғи бўлиши керак“. Бир кишининг ўғли бедаво экан. Уни ҳеч бир ишдан тўхтатиб бўлмас экан. Вояга

етгач, ҳарчанд уринмасин, бирор жойда қўним топиб, бирор ишнинг бо-
шини тутолмай хуноб бўлибди. Бир устознинг олдига бориб, дардини
ёрган экан, у киши: „Ёшлигингда қизил чироқ олмаган экансан!“ дебди
ҳазиллашиб. Нодон бола: „Қани, мани қизил чироғим!“ дея айюҳаннос
солган экан.

Ҳаётда ақлли деган ном олиш учун бу боланинг аҳволига тушмас-
лик йўлларини излаш ўз қўлингизда. Қизил чироққа қаранг: у ҳатто
йўлда ҳам сизни хавф-хатардан асраб туради.

Муҳаммад Али:

— Буюк инсонлар ўз-ўзидан пайдо бўлиб қолмайди. Уларнинг шахс
сифатида шаклланишида макон ва оиланинг ўрни катта. Мана, Темур-
бекни олайлик: у қандай замонда, қай маконда тарбия топди? Хўш, Кеш
ўша пайтларда қандай шаҳар эди? Бу шаҳарнинг нуфузли оилаларидан
бири бўлган Муҳаммад Тарағай хонадони қандай мавқега эга эди?

Кеш шаҳри барча манбаларда илм-фан, савдо-сотик ривожланган ва
буюк инсонлар яшаган хосиятли макон сифатида тилга олинади. Хусу-
сан, бу манзилнинг буюк уламолар йиғиладиган жой эканлиги эътироф
этилган. Сўзимиз қуруқ бўлмаслиги учун баъзи воқеаларни тилга олиб
ўтамиз. Масалан, илм аҳли буюк муҳаддисларидан сабоқ олиш ва улар-
нинг фазилат нурларидан баҳраманд бўлиш учун шу муборак шаҳарга
ташриф буюриб туришган. Улардан бири — Абул Ҳусайн Муслим ибн
Ҳажжож ал-Кушарий ан-Нишобурийнинг шаҳарга келиб, замонаси-
нинг йирик билимдон олими Абдаъ ибн Ҳамид ал-Кешийдан сабоқ
олганлиги тарихий манбаларда аниқ қайд этилган. Албатта, бу ерда бун-
дай фозил олимлар кўп бўлиб, уларнинг барчасига яшаш ва ишлашлари
учун етарли шарт-шароитлар яратиб берилган эдиким, буларнинг шаро-
фати билан улуғвор Кеш „Қубат ул илм вал-адаб“, яъни „Илму адаб
қуббаси“ деган шарафли номга сазовор бўлган эди.

Муҳаммад Тарағайнинг хонадони ана шу улуғ шаҳарнинг энг ну-
фузли оилаларидан бири ҳисобланар эди.

Муҳаммад Тарағай ўз даврининг илми, маърифатпарвар, бой-бадав-
лат, ўзига тўқ кишиларидан бири эдиким, ўғли Темурбекнинг етарли
тарбия топиши, ўз замонасининг етук кишиси сифатида шаклланиши
учун барча имкониятларни яратиб қўйган эди.

Тўлқин Ҳайит:

— Тарағай сўзи нима маънони англатиши ҳақида тўхталиб ўтишимиз керак. Бусиз китобимиз кемтик бўлиб қолмасин.

Муҳаммад Али:

— Бу таҳлилий суҳбат-китоб, шу боис, бемалол кенгроқ фикр юритишимиз, керакли ўринларда баҳслашишимиз ҳам мумкин. Бир ёқламаликдан қочиш керак. Қолаверса, бу китобни етти яшар бола ҳам, етмиш яшар отахон ҳам ўқиши аниқ. Дарвоқе, „тарағай“ сўзининг маъноси ҳақида ҳам баҳсли ўринлар кўп эди, аммо оқсоқол адибимиз Пиримқул Қодиров „тарағай“ сўзи тўғрисида лўнда фикрни айтиб ўтганлар:

„Жуда уятли томони шуки, ҳамон Амир Тарағай баҳодир номини „Тўрғай“ деб ёзиш ҳоллари учраб турибди. Бу бирор мантиққа тўғри келмайди. Тўрғай — миттигина сайроқи қуш бўлиб, шавкатли амирга бундай нисбат бериш одобдан эмас. Тарағай сўзи „**нурдай таралсин, кўпайсин, катта ҳудудларин эгалласин**“, деган маънони беради“.¹

Тўлқин Ҳайит:

— Агар Соҳибқирон бобомизнинг она томон авлодларига қарайдиган бўлсак, улар ҳам ўз даврининг маърифатли кишилари бўлишган. Оналари Тегина Моҳбегим, Тегина хотуннинг 1318 йилда Бухорода туғилгани, Бухорои Шарифда шариат ишлари бўйича юксак лавозимларни эгаллаган Садр ул-шаръиа унвонли Убайдулла Маҳмуд ал-Бухорийнинг ожизаси эканлиги манбаларда қайд этилган. Милодий 1334 йилда Муҳаммад Тарағайбекка узатилгани, 1353 йилда Шаҳрисабзда вафот этгани ва ўша ерда дафн этилгани ҳам кўрсатиб ўтилган. „Тегин“ („Такин“) туркий тилда „аслзода, ботир“ деган маънони билдиради. Тегина хотун — аслзода аёл дегани.

Муҳаммад Али:

— Тарбия — ҳаёт ё фалокат. Тарбия — тинчлик, фаровонлик ёки тескариси ҳам бўлиши мумкин.

¹ П. Қодиров. Амир Темур сиймоси. Т., „Ўзбекистон“ НМИУ, 2007 йил.

Ривоятда ҳикмат бор.

Бир подшоҳ ўғлини мактабга берибди ва орадан бирор ҳафта ўтгач:
— *Хўш, ўғлим, домлангиз қалай, яхши сабоқ бераптиларми?* — дея қизиқибди.

Бола бола-да, мақтангиси келиб:

— *Домла мени етти қават кўрпача устига ўтқазиб ўқитяптилар!* — дебди.

Подшоҳ хафа бўлиб:

— *Ўғлим, эртадан унинг олдига борманг, домлангиз яхши ўқитолмас экан!* — дебди.

Шундай қилиб, подшоҳнинг ўғли бошқа мактабга қатнай бошлабди.

Подшоҳ яна сўрабди:

— *Бу домла унисидан ҳам меҳрибон экан!* — деб жавоб қилибди.

Подшоҳ ўғлини яна бошқа домлага олиб борибди.

Домла подшоҳга:

— *Илм деган нарса қийинчилик билан қўлга киритилади. Эркатоё болаларни ёқтирмайман. Бошқа болаларни қандай ўқитаётган бўлсам, сизнинг ўғлингизга ҳам шу тарзда сабоқ бераман!* — дебди.

Подшоҳ рози бўлибди.

Ўғли ўша қаттиққўл домла қўлида ўқиб, илмдор киши бўлиб етишибди.

Бу гапдан мурод шуки, бола тарбияси учун катталар масъул.

Бир бола ўғрилик қилгани учун ўнг қўлини кесмоқчи бўлганларида, отаси келиб: „Мени жазоланглар!“ дебди. „Нега?“ деб сўрасалар: „Она-сига ишонган эдим, тарбия бера олмабди, мен эса фақат рўзғор билан шуғуллансам бўлди, деб ўйлаган эканман, бу ярим хато эканлигини энди тушундим“, деган экан.

Бола тарбияси, унга илм бериш осон иш эмас.

Тулқин Ҳайит:

— Ибн Сино тўғрисида бир ривоят ўқиган эдим.

Эмишки, Балх шаҳрига келган бухоролик катта савдогар „тупроқдан олтин олиш сирлари“ ёзилган китобни харид қилган экан. Уйга келиб, бутун мол-мулкани сарфлабди-ю, лекин тупроқдан олтин ажрата олмай, бойлигидан ҳам ажралибди ва ноиложликдан кўча-кўйларда сув сотиб юрадиган бўлибди. Кўзга яқин одамларга дуч келса, улардан пул олмай, китоб муаллифи ҳақиқага лаънат ўқиб қўйишни сўрар экан.

Ногаҳон бир мударрис келиб, унинг қўлидаги китобни ўқиб, тупроқдан олтин ажратиб берибди ва: „Олтиннинг сири Сиз харид қилган пулда эмас, илмда! Илмни сотиб олиб бўлмайди! Бу китобни мен ёзганман. Номимга лаънат ўқишни энди тўхтатарсиз!“ дебди ва уни жуда қаттиқ уялтирибди.

Бу инсон Абу Али ибн Сино эди.

Китоб барча билимлар манбаи. Шу боис ҳам, „Китоб — инсон дўсти“, „Китобсиз уй — офтобсиз уй“, „Нон тўйдиради, китоб кийдиради“, „Қуш дон қидиради, олим китоб“, „Кийим устингни безайди, китоб ақлингни“ деган мақоллар ва жуда кўплаб эртақлар, маталлар мавжуд.

Муҳаммад Али:

— Темурибекка ҳам дастлаб илм бердилар.

„Етти ёшга тўлганимда, мени мадрасага топширишди ва қўлимга алифбони тутқизишди; мен ўқий бошладим ва эришган муваффақиятларимдан ғоят севинчга тўлдим“.

Ҳофизи Абрў „Зубдат ут-таворих“ асарида уни барча мактабдошларидан ўзиб кетгани ҳақида аниқ маълумот берган.

„Амир Соҳибқирон мактабда ўз тенгқурларидан сабоқда ўзиб кетарди. Баловат ёшига етгунча илм, адаб, хат ва суханворлик касб этди. Ундаги теран билим шижоатга пайванд бўлди ва шундан сўнг амирлик мансабини эгаллади“.

Тўлқин Ҳайит:

— Устоз, бу китобимизнинг ўзига хос яхши хусусияти шуки, ривоят, ҳикоятлар ва бошқа асарлардан бемалол фойдалана оламиз. Рухсат берсангиз, агар ноҳолисликка йўймасангиз, бундан ўн беш йиллар бурун Амир Темури бобомизнинг болалик йилларидан олиб ёзилган ибратли воқеани ўқувчиларимиз ҳукмига ҳавола этсак.

Баланд ғиштин қўрғоннинг икки тавақали кенг, қўнғиртус дарвозаси ланг очиқ. Хизматкорлар ранго-ранг безатилган отларни етаклаб чиқишяпти. Сабоқдан қайтаётган бола — Темурибек падари бузрукворининг қаёққадир отланаётганини дарҳол сезди. „Отасининг ташвишлари кўп. Хон йўқлаган ёки бирор бек тўйга чақирган, балки бирор чўпоннинг

бошига ташвиш тушгандир. Падари бузруквори етиб бормаса, ул бечора чорасиз қолиб, ғам-андуҳга ботадур”.

Муҳаммад Тарағай ҳовлида эди. Эғнида бухороча оқ шоҳи қўйлак, ним кўкимтир желак, оёғида янги амири ковуш. „Меҳмонликка отланиб-дурлар, — кўнглидан ўтказди Темурбек. — Ҳар сафар меҳмонликка шундай одми кийиниб борадурлар“. У қўлини кўксига қўйиб, таъзим қилди:

— Ассалому алайкум, падари бузруквор!

— Ва алайкум ассалом! Мулло бўлинг, ўғлим! — Муҳаммад Тарағай уни кенг, иссиқ қучоғига босди. — Уйга кириб, уст-бошингизни янгилаб чиқинг, — деди, сўнг — Сизни фозил бир хешингиз бирлан таништирурмен. Бўйингиз ўсиб қолди. Бундан буён ёр-биродарларни йўқлаб туриш вазифангиздур!

Темурбекнинг оқиш, ним пушти юзида саросималик соясини кўриб, Муҳаммад Тарағай ўғлида иккиланиш пайдо бўлганини сезди:

— Зарур юмушларингиз борму, Темурбек!

Темурбек кўзларини пирпиратиб жавоб қилди:

— Сайфуддин билан йилқимизни кўргани боришга ваъдалашган эдик. Муҳаммад Тарағай жилмайди.

— Ваъдага вафо қилмоқ эр йигитнинг нуфузини оширадур, ўғлим.

Бу хислатингиздан ғоят мамнунман.

Темурбекнинг тиниқ, беғубор кўзлари пирпирати:

— Мен учун Сизнинг сўзларингиз амри вожибдур, падари бузруквор! Лозим топсангиз, йўлда Сайфуддин дўстимникига кириб, узримни айтиб чиқсам: йилқини кўришга эртага борсак ҳам бўладур.

Муҳаммад Тарағай ўғлининг маънодор нигоҳига синчков боқди:

— Сайфуддин оғир олмайдурму?

— Ул ҳам падари бузруквори сўзини амри вожиб деб биладурғон бола! Муҳаммад Тарағай ўғлининг ақлли жавобидан сукониб бир баҳя ўсди.

Кенг осмон қизчанинг беғубор кўзидай тип-тиниқ, мовий. Қуёш жилва қилади. Эрталабки ёмғир бутун оламни ювиб, тараб қўйган. Довдарахтлар ям-яшил, топ-тоза либосларга ўралган. Мурғак барғлар юзидан заррин нурлар ялт-юлт товланади. Кенг буғдойзор далалар яшил гилам тўшалгандай: чопқилаб, юмалаб, ирғишлаб уйнагинг келади.

Отасининг сўрови Темурбекнинг хаёлини бўлди:

— Биласизми, ўғлим, исмингизнинг тарихи ғоят қизиқ. Буни билиб

қўйганингиз маъкул! Бир куни уйқумда ёш, чиройли, арабга ўхшаш йигит менга қилич берди. Мен уни қўлга олиб, ҳавода уйнатган эдим, бутун жумлаи жаҳон ёришиб кетди. Ҳазрат пиримиздан таъбир сўрасам, ул зот: „Пайғамбарона туш кўрибсан. Худо сенга бир солиҳ ўғил берур, у жаҳонгир бўлғай“, дедилар. Сичқон йили шаъбоннинг йигирма бешиди сиз дунёга келдингиз. Ақиқа вақтида сизни ҳазрати шайхимиз олдига олиб кирганимда, муборак Қуръони Каримнинг: „Амантум ман фи-с-сама ан йухифа бикума-л арда фа иза хий тамуру“ оятини қироат этиб турган эрканлар. Оятда «тамуру» сўзи бўлганлиги учун сизга Темур исмини бердилар.

Темурбек учун бу янгилик эди.

Улар бир арава сиғадиган тош йўлдан ўнг томонга бурилишди. Гиштин деворли ҳовли, баланд, оппоқ иморат кўзга ташланди.

— Этиб келдик! — деди Муҳаммад Тарағай.

Отлар дупурини эшитиб, ичкаридан дўппи кийган ёшгина йигит чиқди. Салом бераркан, икки тавақали оғир дарвозани зўрға очди.

Қариндошлари хўппа семиз, ғундалаккина, бир оз соддароқ киши экан, қучоқ очиб, аввал Муҳаммад Тарағайни бағрига босди. Сўнг Темурбекни даст кўтариб, уч-тўрт бор гир-гир айлантирди.

Меҳмонхонанинг деразалари баланд, ойналари кўкиш эди. Ўтиришди. Омин қилишди. Хизматкор йигит офтобада илиқ сув, мис дашша кўтариб чиқди. Қўлларини ювишиб, сочиққа артишди.

— Кўп яшанг! — деди Муҳаммад Тарағай хизматкор йигитга.

Эгнига йўрма ёқали оқ шоҳи кўйлак кийган чувак юз йигит катта сарғиш дастурхон олиб келди. Муҳаммад Тарағай мулоийм жилмайиб турган бу йигитга қараркан, деди:

— Имомуддин ака, укаларга ёлчигансиз! Бебаҳо йигитлар улар!

Қариндошлари дастурхонни ёзиб, ширмон нонни ушатар экан, жилмайиб бошини қимирлатди:

— Тўғри айтасиз, Муҳаммад ака, йигитларимиз, Худога шукур, жуда одобли! Падари бузрукворларига раҳмат! — Йигит чиқиб кетгач, қалин қора қошларини чимириб қўшимча қилди: — Худо менга молу давлат берди, аммо уларни сақлашга ожизмен.

Муҳаммад Тарағай унга синчков тикилди:

— Аллоҳ денг, ака, давлатингизга барака берсин!

— Шукур, хешим, минг шукур! — Имомуддин ака уҳ тортди. —

Лекин фарзандларимда салоҳият, чўронларимизда¹ сабр-тоқат йўқ. Шу сабабдан молу дунёмга нуқсон етмасин деб қўрқаман.

Бола Темурбек отасига таъзим айлаб деди:

— Падари бузруквор, руҳсат берсангиз, бир фикр айтсам!

Муҳаммад Тарағай жилмайди:

— Сиз эр йигитсиз, ўғлим! Эр йигитнинг катталар билан сўзлашишга ҳақи бор. Сўзланг, қулоғимиз Сизда?

— Амакимга айтар сўзларим бор!

— Сўзланг, бек йигит, сўзларингизни жон деб эшитурмен! — Имомуддин унга қулоғини тутди.

— Бек ака, — деди бола Темурбек бийрон тилда, — фарзандларингизга молларингизни бўлиб беринг ва уларни ўз молларига дохил қилинг-ким, улар ўз-ўзлари билан овора бўлсинлар. Сўнг уч хизматкорга топширинг! Уларнинг ҳар бирини еттитадан қулнинг амири қилинг. Кейин етмиш хизматкорга бош бўлган еттита хизматкорни бир-бирига таъзим ва ташрифига буюринг. Уларни кўздан қочирманг, чунки улар бир-бирлари билан кўп суҳбатлашадилар.

Имомуддиннинг думалоқ юзида нур уйнади, Муҳаммад Тарағайга қараб ҳаяжон ила деди:

— Сизнинг бу фарзандингиз жаҳонга подшоҳ бўлади, унинг сўзларида подшоҳлик амри бор, — сўнг ўрнидан турди-да, тоқчадан қалам ва сиёҳдон олиб, бола Темурбекнинг олдига қўйди:

— Бек йигит, ёзинг! Менга тилхат ёзиб беринг. Давлат қуши бошингизга қўнғач, фарзандларим, зурриётларим ва яқинларимдан хирож олмасинлар, уларнинг гуноҳларидан ўтсинлар, қавмимга тархон унвони берилсин!

Бола Темурбек жилмайди ва чиройли ҳуснихатда унга тилхат ёзиб берди. Имомуддин ўрнидан турди-да, қоғозни ўнг томонда, бурчакда турган чарм сандиққа солиб, қулфлаб қўйди.

Орадан йиллар ўтди.

Муаррих Давлатшоҳ Самарқандий „Тазкират уш-шуаро“ асарида қуйидаги сўзни битиб қўйди: „Ул қавм (Имомуддиннинг аждодлари) то шу замонгача Туркистон диёрида тархондурлар“.

¹ Чўрон — хизматкор.

Муҳаммад Али:

— Дарвоқе, Темурбек ҳаёти билан боғлиқ ибратли воқеалар кўп. Гарчи қайтариқ бўлса-да, қуйидаги воқеани ҳам китобимизга киритиш лозим, деб ўйлайман.

Ривоят:

Муҳаммад Тарағай бир сурув қўйни ўғлига бериб, Самарқанд бозорига юборгани ҳақида ўқигансиз.

Темурбекнинг ўзи бу тўғрида шундай ёзган:

„Қўйларнинг ҳаммасини минг олтинга сотиб, пулларни белга боғлаб сайр қилиб юрардим. Бир ерда хушовоз қаландар одамларга сўзлаб турган экан: қўлида қоғоз — шеър битилган. У дер эди:

— Шул ёзувнинг қадрига етиб, ким минг олтунга олса, дунёнинг охирига етади.

Ҳимматим жўшиб, минг олтунни қаландарга тутқаздим. У менга тикилиб турди-да, сўнг насл-насабимни сўради. Айтдим. Сўнг тайин қилди:

— Отанг олдиға борғил, буни унинг олдида ўқи, борғунча очма!

Қоғозни келтириб, падари бузрукворимга бердим. Очиб ўқидилар. Форсча рубоий экан. Маъноси қуйидагича: зулм билан дунёда ном қолдириб бўлмайди. Жамшид, Сулаймон, Искандарлар ўтиб кетди, навбат сенга ҳам етиши тайин. Дунёга келдингми, яхшилик билан ном қолдир...

Рубоийнинг муаллифи — ўшал қаландар — аллома шоир Камол Хўжандий эркан. Ул зотни падари бузрукворимиз кўп ҳурмат қилар эрканлар.

— Баракалло, ўғлим, кўп доно ишга олтунларни сарф этибсиз. Энди, минг олтунға олган ушбу ҳикматга қатъий риоя қилмоқ лозимдур!

Падари бузрукворнинг айтқонларини бош устида тутдим“.

Тўлқин Ҳайит:

— Яна ривоят қиладиларки, Темурбек тўққиз ёшга тўлганда, отаси Муҳаммад Тарағай шаҳарнинг кўзга кўринган билимдон кишиларини тўплаб, ўғлини имтиҳон қилади, хатми қуръон ўтказди. Нигоҳлари ўткир, зийрак Темурбек бошини қуйи эгиб, остонада одоб билан чўккалаб ўтиради. Пирлари бўлмиш Шамсуддин Кулол ҳазратлари мамнун кулимсираб, уни саволга тутди:

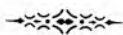
— Энг яхши ўлтириш қандай, бекзода?

Темурбек одоб билан:

— Тиз чўкиб ўлтиришни энг яхши ҳисоблармен, устоз! — дея жавоб қилади.

— Нечун?

— Саждага борганда, шундай ўлтирадилар! — дейди у.

Шамсуддин Кулол, бошқалар ҳам унинг доно жавобидан қониқиш ҳосил қилиб, унга тасанно айтадилар. Сўнгра Қуръони Каримдан савол-жавоблар бошланади. Темурбек барча саволларга ҳеч бир хатосиз, тўла жавоб қайтаради. Қуръони Карим сураларини қонун-қоидаларига қараб, қироат билан тиловат қилганда, унинг жарангдор ва жозибадор овози ҳаммани маҳлиё этади. Маросимда қатнашганлар унинг истеъдодига таҳсинлар ўқийдилар. Унга тўн, белбоғ ва салла туҳфа этадилар. Бир қуролсоз эса унга феруза дастали қилич совға қилади. Яна унга Ҳофиз унвонини ҳам берадилар. Тўққиз ёшли бола учун бу энг катта шараф эди. Ваҳоланки, айрим зотлар бир умр илм олиб, бу номга сазовор бўлмаганлар.

Амир Темурнинг сўзини ўқиймиз:

„Ўн олти ёшга тўлдим. Отам Амир Тарағай мени масжидга олиб келди ва ота-боболаримдан қолган одат бўйича аскарларга бошчилик қилиш ҳуқуқи шу кундан менга ўтишини эълон қилди“.

Бўладиган бола бошидан маълум. Темурбек ҳам ўн олти ёшида катта ҳаётга қадам қўйган эди.

Муҳаммад Али:

— Халқимизда „Етти пуштни билиш савобдир“ деган нақл бор. Беҳуда эмас. Бунинг замирида жуда катта маъно яширин. Биринчи навбатда, ирсий соғлиқ билан боғлиқ жиҳатлар. Албатта, ҳозирда ҳам қиз томон ҳам, ўғил томон ҳам, бир-бирларининг пуштларининг тозалигини, соғлигини сўраб-суриштирадилар. Асл наслдан кучли ва доно фарзандлар вужудга келиши сир эмас. Шу боис ҳам, Муҳаммад Тарағай фарзанди Темурбекни ўз шажараси билан бир бошдан таништиргач, қуйидагиларга мунтазам амал қилишини таъкидлади:

„Сенга насиҳатим шуки, ота-боболарингдек шариат бўйича иш тут. Расулulloҳнинг авлодларини ҳурмат ва эҳтиром қил, сенга тобе халққа раҳмдил ва меҳрибон бўл. Ёдингда бўлсинким, барчамиз Аллоҳнинг бандаларимиз, унинг амри билан бу кўк остида юрибмиз. Шунинг учун Аллоҳнинг сенга юборган неъматларига шукрона эт; унинг марҳамати-га шукур қилиб, номини доим тилга олиб такрорла, унинг ягоналигига эътиқод қил, амрига итоат айла ва ман этилган нарсаларга қўл ура кўрма. Қариндош-уруғчиликни узма, бировга ёмонлик қилма. Ҳар бир махлуққа раҳмдил бўл!“

Темурбекнинг ҳаёт йўлига назар солсак, бир умр отасининг васиятига содиқ қолганини кўраемиз.

Тўлқин Ҳайит:

— Устоз, биз биламизки, Темурбекнинг ўсмирлик йиллари чингизийлар зулми даврига тўғри келди. Мени бир савол кўп қийнайди: хўш, Темурбек қалбида уларга, яъни мустамлакачиларга нисбатан нафрат ҳисси қачон, неча ёшда, қай йўсинда пайдо бўлди. Бу борада қуйидаги воқеаларга эътибор қаратиш керак эмасмикин?!

Эътиборли манбаларда таъкидланишича, Темурбек 12 ёшларида болача ўйинлардан орланиб, кўп вақтини илм олишга, йиғинларда қатнашиб, уламолардан ҳаёт сирларини ўрганишга киришади ва турган гапки, ўзи тенгқур ўспиринлар билан (тенгқур бўлса ҳам, уларнинг орасида ер билан осмонча фарқ бор эди!) турли жанговар машқларни бажаришни одат тусига айлантиради.

Муҳаммад Али:

— Темурбек ўз ёшига нисбатан катта одамлардай фикрларди. Шарафуддин Али Яздий „Зафарнома“ да ёзганидек, ун икки ёшида болалар билан пошшо-вазир ўйинини ўтказишарди, у пошшо бўларди. У юрт тузишни ўйларди. Юртда эса парокандалик, бошбошдоқлик ҳукм сурарди. Мўғуллар ҳокимлик қилиб, халққа, фуқарою мискинга зулм ўтказарди, Турон эли бамисли босқинчилар қули эди. Темурбек бу адолатсизликларни кўриб турар, барини юрагидан ўтказарди, золимларга нафрати ортарди. Умрининг охирида: „Золимларнинг илкани мазлумлардин қисқа қилибдурмен!“ деган сўзларни айтганида, буюк давлат тузган Соҳибқироннинг кўнгли таскин топгандай бўларди...

Тўлқин Хайит:

— Рост айтасиз, аини ўша ўсмирлик йилларидан бошлаб босқинчиларнинг аянчли зулмларини кўрган Темурбекнинг қалбида ватанпарварлик туйғулари уйғона бошлаган, душманларга нисбатан нафрати орта боргани равшан.

Ибратли томони шундаки, Темурбек доимо яхшиликка интилди, ўзига кўрсатилган яхшиликларни сира унутмади. Масалан, ўн саккиз ёшида бўронда қолиб, йўлдан адашиб кетганини эслайлик. Изиллаган совуқ, қорин оч. Ҳеч бир ердан нажот йўқдек эди. Шу ерда ҳаётим тугаса керак, деб ўйлаб, ўлимга тайёргарлик кўра бошлайди... Чарчаб, тамом ҳолдан тойиб қолганида, узоқдан милтиллаган чироқ кўринади. Бориб қараса, қамишдан ясалган ўтов экан. Мезбон уни очиқ чехра билан кутиб олиб, меҳрибонлик кўрсатади.

Темурбек Турон султони бўлганда, ўтов эгасини ва унинг бутун уруфларини хирож тўлашдан озод этгани ҳақидаги манбалар ишончли тарихий асарларда қайд этилган. Унутмаганини кўринг. Бугун бир дастурхондан туз еб, тузлигингизга тупуриб кетадиганларни кўрганингизда, эсиз замондош, дейсиз. Дарвоқе, Соҳибқирон бобомиздан биз ҳали кўп нарсаларни ўрганишимиз керак.

Хуллас, Соҳибқироннинг болалик ва ўсмирлик даври шуни кўрсатадики, ниҳоятда зукко, билимдон, қўрқмас, метин иродали йигит ўз юрти озодлиги учун катта қураш майдонига кириб келаётган эди.

„Хон бўлсанг-да, боғ ярат, гадой бўлсанг-да, боғ ярат — бир кунмас бир кун мевасини татирсан!“ Кишидан яхши ном, яхши сўз қолганига нима етсин!

Муҳаммад Али:

— Амир Темурнинг ҳаётига назар ташлар эканмиз, шоҳиди бўламизки, ул зот қўлидаги узукда ёзилган „ростию русти“, яъни „куч — адолатда“ эканлигига амал қилди ва ўз фарзандлари, набиралари, ҳар бир навқари, ҳар бир фуқароси қисматини ўзи учун дахлдор санади ва уларнинг тарбияси, камол топишлари учун жон фидо қилди.

Масалан, у оддий навқар Шоҳмаликни шахсан ўзи тарбиялаб, вояга етказди ва бир умр унга ғамхўрлик қилиб, моҳир ҳарбий кўмондон даражасига етказди, салтанатда шарафли тархонлик унвонини берди. Натижада оддий навқар Амир Шоҳмалик бўлиб доврўқ таратди.

Зиндачашим неча марта хиёнат қилиб, ўз қасамёдини бузган бўлса-да, уни ҳар гал кечирди, ҳатто кўзи тўйсин, деб маблағни ҳам аямади. Тўхта-мишхонни-чи? Олтин Ўрда тахтига чиқарди, катта маблағ берди, кўп сонли қўшин билан таъминлади. Эвазига нима олди? Нима бўларди, нонкўр Тўхтамиш унинг юртини талади, ҳатто муҳтарама аёли — Бибихонимнинг туғилган маскани — Занжирсаройни ёндириб юборди. Амир Темур бу воқеалардан хулоса чиқарди, кечиринч керак бўлса, кўнглини кенг тутди, жазо қўллаш керак бўлса, уни ҳам ўрнига қўйди.

Тўқин Хайит:

— Устоз, „Амир Темурнинг пирбобоси“ ҳақида сўз юритсак, айти муддао бўлади. Негаки, бу мавзу кўпларни ўйлантиради, иккинчи томони, битта ўзбек бошқа миллатга хизмат қилса, ўша эл одами ҳисобланмайди, аммо бу замонавий, бугунги фикр, ўша пайтларда қандай эди, деган саволга эса аниқ жавоб топмоқ керак.

Муҳаммад Али:

— Туркистон замини қарийб 140 йил давомида Чингизийлар давлати таркибида турди ва жуда кўп туркий беклар уларга хизмат қилди. Шулардан бири Амир Темурнинг пирбобоси Қорачар нуёндир. Буни адаштириб юбормаслик керак.

Тўқин Хайит:

— Чигатой ҳоким бўлганда, давлат қайси номда айтилганини ҳам айтиб ўтиш керак, деб ҳисоблайман.

Муҳаммад Али:

— Совет даврида айрим тарихчилар замон зайлига қараб иш туттишар, мустамлакачи сиёсатга ёқиш учун ўйлаб ўтирмасдан кўча гапини маънавий бой дунё оламига зўрлаб олиб киришар эди. Энди у замонлар ўтди. Ҳозирда тарихимизнинг энг ишончли манбалари қўлимизда: улар чоп этилди, яна қайта нашр этиляпти ва кенг китобхонлар оммасига етказиб бериляпти. Ана шундай мўътабар нашрлардан бири, албатта, Низомиддин Шомийнинг „Зафарнома“ асарига мурожаат қилайлик.

Унда: „*Чингизхон... Чигатойни Туркистон ноҳиятининг ҳокими этиб тайинлади*“¹ дея аниқ, равшан, лўнда ёзиб қўйилибди.

Бугунги ўқувчи кечаги шўронинг ёлғонларига ишонадиган ўсмир эмас, унинг озод ва обод, шавкатли Ватани, теран мадҳияси, байроғи ва ўз Президенти бор. Аммо, яширишнинг ҳожати йўқ, ўтган эски шўро тузумида ўзимизни ерга урадиган, паст биладиган бўлиб қолгандик. Чор Россияси 1865 йилларда юртимизни босиб олар экан, маҳалла жипслигини, тарихи бойлигини, биздаги эркакларнинг мардлиги-шижоати, ҳунар эгаси эканлиги, айниқса, ўз аҳли-оиласига ниҳоятда меҳрибонлигини кўриб, ўз жуфти ҳалолига бўлган масъулиятини англаб, айнан ерли эркакларнинг ана шу маънавий оламини синдириш учун қандай ҳийлалар ўйлаб топганини ҳам бутун айтиб ўтишимиз керак. Буюк Турон атамасидан чўчиб, Темур давлати, деб аташларининг сири ҳам шунда эди. Халқимиз „Темур“ демайди. Бу бизга эриш туюлади. Нимага? Шавкатли халқ учун улуғларга ҳурматсизлик қилиш асло муносиб эмас! Тарихимизга қаранг, қалам аҳли, ўзини таниган кишиларимиз борки, „Ҳазрат Низомиддин Мир Алишер Амир Навоий“, дея алоҳида улуғлаб тилга оладилар. Соҳибқирон Амир Темур ҳазратлари, деб атайдилар. Мавлоно Лутфий ёки яна узоқроқ борсак, Султон Аҳмад Яссавий бобомиз, дейдилар. Бизни ана шундай ҳурматга ўргатишган ва биз бутун улуғларимиз хотирасига бўлган ана шу ҳурматни кўриб, бошимиз осмонга етиб турибди. Шахсан Президентимиз ўзлари бош бўлиб, улуғларимизнинг хотирасига ҳурмат кўрсатаётганлари, манзилларини обод этаётганлари, боз устига Самарқандда бутун дунёдан келган нуфузли олимлар олдида буюк боболаримиз — шарқ алломаларига одилона баҳо берганлари олам аҳли кўнгилларини ҳайратларга чулғади.

Биз учун энг ишончли манбалардан бири — Низомиддин Шомийнинг „Зафарнома“ асарига мурожаат қилар эканмиз, унда қуйидаги сўзларни ўқиймиз:

„Жумодилаввал ойининг биринчи куни (милодий 1391 йил 6 апрель) дарёда сув қўпайди. Бир неча кун тўхтаб, кечув жойи изладилар. Сувдан

¹ Низомиддин Шомий. Зафарнома. 27-бет. „Ўзбекистон“, Т., 1996.

ўтиб, ойнанинг йиғирма бирида (26 апрель) лашкар Кичик Доғга етди. У жойдан кўчиб, ўртада икки кеча ўтказиб, жума куни Улуғ Доғ мавзесига етдилар. Амир Соҳибқирон тоғ устига чиқиб, ҳар ён назар солди. Атроф поёнсиз саҳро ва чўли биёбон эди. У куни шу жойда тўхтаб, ҳамма лашкарга тош келтиришни буюрди. У жойда баланд минора-нишона қўтардилар. Тоштарошларга буюрди, улар у кунлар тарихини тошга нақш қилдилар.

Бу тош XX асрнинг 30-йиллари ўртасида ҳозирги Қозоғистоннинг Қарсақпай маъдани ёнида топилган, ҳозирда Санкт-Петербургда Эрмитаж музейида сақланади. Унда Амир Темур фармони билан **она тилимизда** битилган қуйидаги сўзларни ўқиймиз: „Тарих етти юз тўқсон учда (1391), қўй йили, қўкламнинг ора ойида Туроннинг султони Темурбек икки юз минг қўшин билан ислом учун Тўхтамишхон хонлигига юрди. Бу ерга етиб, белги бўлсун деб, ушбу битиктошни ёздирди. Тангри нусрат бергай иншоолло. Тангри фуқарога раҳм қилгай, (фуқаро) бизни дуо бирла ёд қилгай“.

Бу жуда муҳим тарихий ҳужжат!

Алишер Навоий номидаги Миллий боғдаги
шоир ҳайкали ва боғнинг олд кўриниши.

Богда.

Чавгон ўйини.

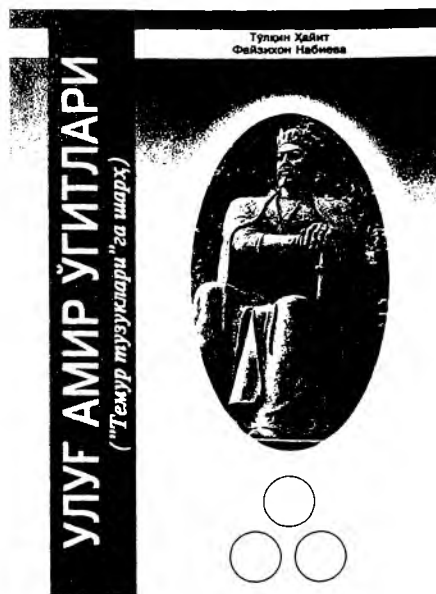
Абу Тоҳирхўжанинг
«Самария»
асари муқоваси.

Муҳаммад Али.
«Улуғ салтанат» эпопеясининг
биринчи китоби муқоваси.

Муҳаммад Али.
«Сарбадорлар»
романи муқоваси.

Тўлқин Ҳайит, Файзиҳон Набиева.
«Улуғ Амир ўғитлари»
китоби муқоваси.

Учинчи бўлим

ҚИСМАТ, МАСЪУЛИЯТ ҲАМДА БУЮК БУНЁДҚОРЛИК

Муҳаммад Али:

— Ўтмишда кўрамизки, номдор ҳукмдорлар ўзларини дунё учун масъул, деб билганлар, Искандар Зулқарнайнни олинг, ё Атилла, Чингизхон, Юлий Цезарь ва бошқалар ҳам салтанат тахтига ўтирар эканлар, дунё ойнаси кўз олдиларида турган.

Тўлқин Ҳайит:

— „Тузуқлар“ да қайд этганларидек, Темурбек ўн икки ёшларида жаҳонгашталиқ қисмати бўлди, салтанат тўнини кийгач, ўз тўшагида роҳатда ухлаш ҳузур-ҳаловатидан воз кечди.

Ул зот дейдиларки:

„Золимдан мазлумнинг ҳақини олдим. Золим етказган моддий ва жисмоний зарарларни исботлаганимдан кейин, уни шариятга мувофиқ иккиси ўртасида муҳокама қилдим ва бир гуноҳқорнинг ўрнига бошқасига жабр-зулм етказмадим“¹

Муҳаммад Али:

— Инсонда тақдир аввалдан битилган бўлар экан-да. „Пешанада борини кўрасан“, деган ҳикмат ҳам бежиз эмас. Амир Темур ҳам ўз тақдирини қисмат, деб билди ва салтанат тахтида ўтириб, жаҳонга бўйлади.

Яна дейдиларки,

„Улуғларни оға қаторида, кичикларни фарзанд ўрнида кўрдим. Ҳар ернинг табиати, ҳар эл ва шаҳарнинг расму одатлари, мизожидан воқиф бўлиб турдим. ...ўзлари тилаган одамларни уларга ҳоким қилиб тайинладим“

¹ Темур тузуқлари. 75-бет. „Ўзбекистон“ НМИУ, Т., 2011.

Тўлқин Ҳайит:

— Инсон — мураккаб, ноёб ҳодиса, тақдири битиклари ундан ҳам ноёб. Фаридиддин Аттор дейдилар:

„Ажабки, ...уйнинг ичидасан-у, эшиқдан ташқарисан, ҳам кўринасан, ҳам йўқсан“.

Кўрамизки, дунёнинг барча номдор, машҳур кишилари инсон ва борлиқ ҳақидаги қарашларини баён этиб ўтганлар. Бу мавзу инсон зотини ҳеч қачон тарк этмайди. Амир Темур ҳам ана шундай инсонлар тоифасидан бўлгани учун ҳам фалсафа билан қизиққан.

Муҳаммад Али:

— Манбаларда қайд этилишича, Валиуддин Абу Зайд Абдурахмон ибн Муҳаммад ибн Халдун 1332 йил 27 майда Тунисдаги бой-бадавлат оилада дунёга келган. Қуръони Карим, тафсир, ҳадис, фикҳ, мантиқ, риторика, араб адабиёти, шеърят илмларини пухта ўрганган. Маринийлар саройида юқори лавозимларда хизмат қилган. Кейинчалик катта олим сифатида танилиб, Миср ва Қоҳирада яшади. Мамлуклар султони Барқуқ (1382—1399) унинг қобилияти ва илмини кўриб, уни ўз ҳимоясига олди. 1384—1385 йилларда Қоҳирада Моликия мазҳаби қозиси вазифасини бажарди. Султон Барқуқ вафотидан сўнг унинг ўрнига тахтга ўтирган ўғли Султон Фараж файласуфни ўз вазифасидан четлаштирди.

Ибн Халдун ўзининг „...Амир Темур билан учрашувим“ асарида таъкидлашича, ўттиз-қирқ йил давомида у билан учрашиш орзусида юрган.

1400 йил сентябрь ойида Амир Темур Ҳалаб шаҳрига келганида, Султон Фараж Дамашқ томон лашкар тортади. Ибн Халдун ҳам унга ҳамроҳлик қилади. Маълум сабабларга кўра, Султон Фараж Мисрга қайтади, Ибн Халдун эса кетолмайди, анча ёшга бориб қолганига қарамасдан, қалъа деворидан ошиб тушиб, Амир Темур ҳузурига йўл олади ва унинг беҳад катта ҳимматига сазовор бўлади, 35 кун давомида у билан суҳбатлар қуради.

Шундан сўнг Қоҳирага қайтиб келади ва 1406 йил 17 мартда шу ерда вафот этади.

Буни қарангки, ана шу 35 кун давомида Амир Темурдек буюк ҳукмдор бу томонда катта қўшинни бошқариш, унинг игнасида тортиб, озик-овқатларигача бўлган барча муаммоларини ечиш, шунингдек, ўзга юртда ҳарбий ҳаракатларни олиб бориш, адолатни қарор топтириш, оёқ

остида турган фанимни кўздан қочирмаслик каби муаммолар гирдобиди турган тахт соҳиби битта олим учун шунча вақтини ажратганига ҳайрон қоласан киши. Одам ҳам шунчалик бағрикенг, ўта сабрли ва чуқур тушунчага эга бўлиши мумкинми?!

Амир Тему́р дейдиларки,

„Саййидлар, уламо, машойихлар, оқилу донолар, муҳаддислар, тарихчиларни сара, эътиборли одамлар ҳисоблаб, иззату ҳурматларини жойига қўйдим, чунки Тангри таоло жасур кишиларни ардоқлайди“.

„Кимнинг ақли ва шижоатини синов тарозусида тортиб, бошқаларникидан ортиқроқ кўрсам, уни тарбия қилиб, амирлик даражасига кўтарар эдим“.

Яна дейдиларки,

„... Қайси навкарни ўзлари улуғлаб кўтарган бўлсалар, тезда уни хорлаб, тубан қилмасинлар“.

Оталмиш, Амир Тему́рнинг қариндоши бўлиб, жангларнинг бирида мисрликларга асир тушади ва Амир Тему́р Султон Барқуқдан ҳам, кейин Султон Фараждан ҳам уни озод этишни сўраб, бир неча марта мурожаат этган, лекин ... лекин дағдаға қилмаган.

Эътибор берсак, бу ўринда ҳам Амир Тему́р энг юксак нуқтадан оламга, одамларга камтарлик билан боқмоқда. Хўш, Амир Тему́р учун камтарлик нима эди, нега у бунга қатъий амал қилган ва ақли расо одамларнинг ҳар қандай таъна-дашномларини ҳам сабр-тоқат билан эшитган ва уларни кечира билган?

Бу борадаги саволларга жавоб топиш учун қайси манбаларга, панд-насихатларга, ўғитларга қулоқ тутишимиз керак бўлади?

Муҳаммад Али:

— Бу борадаги энг бирламчи манбалар биз учун оят ва ҳадислар ҳисобланадиган бўлса, уларда инсоннинг кибру ҳавога берилиши тақиқланган. Агар инсон бирор нарсаси билан мақтаниб, такаббурлик қилса, ўз ҳаддини унутса, Тангрига тааллуқли сифатларга даъвогарлик қилган бўлади. Бу Шарқнинг ўта нозик нуқталари. Буни билмаган айрим ғарб тарихчилари, ожизона қалам аҳли офизларига тўғри келган сўзни айтиб юбораверишган. Гоҳо ўйланиб қоласан киши, туппа-тузук баъзи олим-

лар ҳам ёлғонни кўпиртириб юбордилар. Энг ёмони, тарихни сохталаштириб, халқларни бир-бирига қайраётган ғаразгўй кучлардан қўрқиш керак.

Тўлқин Ҳайит:

— Мен яқинда Озарбайжон тарихчиси Аббос Қули оға Боқихоновнинг „Гулистони Эрам“ тарихий асари билан танишдим. Ва ундаги бир воқеа диққатимни тортди. Эмишки, Соҳибқирон Амир Темур Кавказда бўлганида, қўмиқ амирларидан бўлмиш Ғўбдин унинг ҳузурига келиб, ўзларининг ночорлигини-ю, ул зотнинг бундай бечора кишиларни доим қўллаб-қувватлашини ва ўзларига ҳам шу муносабатда бўлишига ишониб келганини баён қилибди. Албатта, Амир Темур мард кишиларни жуда ҳурмат қилган. Шу сабаб Амир Ғўбдинга ва қабиласига ўша ерларни бир умрга хатлаб берган экан. Ул зотнинг ҳаётида бундай ибратли мисоллар кўп.

Устоз, Сиз билан биз сўз юритмоқчи бўлган масала, яъни жаҳонгирлик қисмати ва масъулияти юзасидан жуда кўп мунозара, баҳслар бўлиб ўтган ва бу тўғрида ёзилган китоблар сон-саноқсиздир, чунончи, Соҳибқирон Амир Темурнинг ўзлари ҳам бу борада ноҳақ иш тутганларида, биз Йилдирим Боязид борасида бирор сўз айтишга ожиз қолган бўлардик. Сиз „Улуғ салтанат“ тетралогия асарингизнинг тўртинчи китоби — „Шоҳруҳ Мирзо“ да ўша давр воқеаларини муфассал баён этгансиз. Ўша воқеаларни яна бир карра тилга олсак. Милодий 1400 йил арафасида ҳақиқатан ҳам дунё харитасини ўзгартириб юборадиган воқеалар юз берди. Амир Темур эса аслида бу пайтда бошқа мақсадларни кўзлаб турган эди...

Муҳаммад Али:

— Тўғри, Амир Темур Ғарб сари эмас, балки объектив сабабларга кўра Шарқ томонга юришни мақсад қилиб қўйган эди. 1389 йилда Европада Косово майдонида усмонлилар 70 минглик катта қўшин билан серблар ва боснияликларнинг улкан лашкарини тор-мор қилди. Бу жанг довуғи эса бутун дунёга тарқалиб, айниқса, Европани титроққа солди. Серб князи Лазар асирга тушган бўлса, Усмонлилар империясининг шавкатли ҳукмдори Мурод Худовандигор серб жангчиси Милош Обилич

томонидан ўлдирилади. Турган гапки, унинг ўрнини 29 ёшли ўғли Боязид эгаллади. Ғайратли, шиддаткор ва шамолдек учқур бўлгани учун ҳам унинг номига „Йилдирим“ лақаби берилган эди ва у тарих саҳифаларига Йилдирим Боязид номи билан кирди.

Тўлқин Ҳайит:

— Инсон — ожиз банда, Яратган олдида бир чивин каби ҳам эмас, аммо бойлик ва мансаб унинг кўзларини кўр қилиб қўяди-ю, қалбида шайтон маҳкам ўрнашиб олганини ўзи ҳам сезмай қолади. Шу маънода Усмонлилар империясининг номдор ҳукмдори Йилдирим Боязид ўша пайтда дунёнинг энг қудратли тахт соҳибларидан бири бўлиб, Европа чиндан ҳам унинг олдида даҳшатга тушиб турарди.

Худди шу йилларда Амир Темур Қорабоғга, ўзининг Ғарб томондаги қароргоҳига келиб қўнди.

Ўша замонларда ҳарбий сафарлар давомида номдор шавкатли амирлар, иззатли нўёнлар, атоқли шахзодалар кўмаги ва буйруқлари, кўрсатмалари асосида кўз очиб-юмгунча бутун бошли улуғвор шаҳарлар қад ростлар эди. Бу шаҳарларнинг ўз бозори, ҳаммоми, ҳатто ип-игна сотадиган алоҳида дўконларигача, сартарошлари, табиблари, тақачилари, борингки, одам учун, аскар учун нимаики керак бўлса, бари-бари бунда муҳайё этиларди.

Амир Темур, яъни жаҳон ҳукмдори учун алоҳида сарой барпо этилиб, унинг мовий гумбазлари, ҳашаматли кунгуралари узоқлардан ҳам кўзга ташланиб турарди, ҳатто ул зот учун ниҳоятда бежирим ва ўша замоннинг ноёб ихтироларидан бўлган қўшқават мачит ҳам ҳозирлаб қўйилганди. Бу нарса шуни кўрсатадики, демак, меъморчилик шу даражада тараққий этганки, бугун биз уни сўз билан ифодамай олмаимиз.

Бу ўринда биз яна шуни алоҳида таъкидлашимиз керакки, беҳисоб улкан ўтов ва чодирлардан иборат шаҳар битгач, дорбозлар, кўзбойловчилар, қизиқчилар, масхарабозлар томошалар кўрсатганлар, ўзига хос театр ўйинлари ҳам намойиш этилган, карнай-сурнайлар чор-атрофни тутган; атоқли шахзодалар ғазаллар битганлар, базму жамшид ва машваратларда олимлар, ижодкорларни тўплаб, баҳс-мунозаралар ўтказганлар, ғазалхонлик кечаларини ташкил этганлар; куй-қўшиқлар тингланган, рақслар ижро этилган; тунлари тахт вориси, энг иқтидорли шахзода — Муҳаммад

Султон Қуръони Карим сураларини кўчириб, ўзининг моҳир хаттот эканлигини ҳам намойиш этган. Кундуз кунлари қўшин ёрдамида ов уюштирилган ва бундан кўзланган мақсад, аскарларнинг мерганлик маҳоратини ошириш билан бирга, улкан қўшинни озиқ-овқат, гўшт маҳсулотлари билан таъминлаш масаласи ҳам ҳал этилган; фақат шу эмас, қўшин БУНЁДҚОРЛИК ишларига ҳам жалб этилган.

Тўлқин Ҳайит:

— Устоз, чиндан ҳам, Низомиддин Шомий ёзадики, Муҳаммад Султон „Самарқанд томондан зўр ҳашамату кўп аскар, бағоят тажаммалу бениҳоя шаъну шавкат билан келиб, Амир Соҳибқирон ҳазрат оёғини ўпиш шарафи билан бахтиёр бўлгач, унинг шарафига бир неча кун базм уюштирилган ва сўнгра шикорга чиқилган“.

Муҳаммад Али:

— Худди шу воқеа, яъни шикордан сўнг Сиз тилга олган ўша БУНЁДҚОРЛИК шу ерда яна долзарб масала касб этади.

Тўлқин Ҳайит:

— Ҳақиқатан ҳам Амир Темур бир қарич унумдор ерни кўрса ёки бирор булоққа кўзи тушса, ёинки, бирор хароб жойдан чиқиб қолса, дарҳол аскарлари қуроallarини меҳнат қуроallарини билан алмаштирган.

Муҳаммад Али:

— Бу нарса Соҳибқирон Амир Темур ҳаётининг бош мақсади, яъни ул зот тинч даврда яшаганда, бугун биз уни фақат БУЮК БУНЁДҚОР сифатида тилга олган бўлардик. Қисқаси, шикор асносида хароба жойдан чиқиб қоладилар.

Соҳибқирон Амир Темур подшоҳона назари билан ўша мавзегга қараб: „Номдор подшоҳлар қудратининг фойдаси, адолатшоир маликлар гамхўрлигининг манфаати хайрли ишларни шойиъ қилиш ва яхшиликни ёйишдир... биздан ҳам бирор ёдгорлик қолиши лозимки, замонлар ўтиши билан бизнинг номимиз ўша ёдгорликда сақланиб қолсин ва унинг ажру савоби беандоза бўлсин“, деди.

Шундай қилиб, Арас дарёсидан Сарчабел этагигача бўлган, ўн фарсах масофагача етадиган, Гилон ва Мозандарон денгизига қуйиладиган

канал барпо этилди. Соҳибқирон ҳазратлари унга „Барлос наҳри“ деб ном бердилар.

Тўлқин Ҳайит:

– Низомиддин Шомий бу тўғрида маълумот бериб, шундай дейди: „Ҳозирги пайтда у вилоят аҳолиси ундан шоду хуррамдирлар, ҳамма унинг атрофида зироат ва иморат қилишга, тегирмонлар қуриб, қишлоқлар барпо этишга иштиёқманддирлар“. Ҳар қалай, бу наҳр қурилиши билан у шаҳар ва диёрларнинг обод бўлишига сабаб бўлди.

Муҳаммад Али:

– Бунёдкорлик ва хурсандчилик ишлари билан бир қаторда, Амир Темур дунё майдонида рўй бераётган воқеаларни ҳам кузатиб турар эди. Масалан, Рим империясида ҳукмдорлик қилган Солон жуда кўп ажойиб қонунлар қабул қилиб, жамиятни таназулдан қутқариб қолганки, у ҳақида турли табақа вакиллари ҳали-ҳануз яхши сўзлар битишади. Нимага? Чунки у машҳур шоир, ажойиб носир, яхшигина файласуф ва бағрикенг инсон ҳам эди. Гапимиз қуруқ бўлмаслиги учун, ана шу ҳукмдорнинг қиз-жувонларни сақлаш, уларни жамиятнинг эркин шахсларига айлантириш борасидаги қонунини олиб кўрайлик. Маълумки, ўша пайтларда Рим жамиятида гўзал қизларни ўғирлаш, жувонларга кўз олайтириш авжига чиққан, ҳатто ўз қизи, сингисини ҳам пулга сотадиган нокаслар кўп эди. Жамият шу даражага келиб қолган, пул, бойлик биринчи ўринга чиқиб, римликлар ор-номуси топталаётган эди. Ҳукмдорнинг олдида эса ана шу мушкул масалани ҳал этишдек қийин вазифа кўндаланг турарди. Солон ақлини ишга солди ва: „Қиз-жувонларни ўғирлаб кетиб, зўрлаб қўйган кимсалардан 100 драхм, қўшмачилардан 20 драхм жарима ундириб олинсин! Ўз қизини ёки сингисини пулга сотганлар жамиятдан ҳайдаб чиқарилсин!“ деган фармон берди. Натижа қандай бўлди, деган саволга келсак, ўша пайтларда 20 драхм топиш ўлимдан қийинроқ эди. Шунча жарима тўлагандан кўра, ҳатто энг ёвуз кимсалар ҳам, тўғри юришни афзал билдилар ва тез орада жамият ҳавоси тозаланиб, қиз-жувонлар бундай хавф-хатарлардан қутулдилар.

Бунга тескари ўлароқ, Чингизхон олдида Жўжи муаммоси туғилганда, у зулмкор чора топишга мажбур бўлган эди. Маълумки, Жўжи унинг

тўнғич ўғли бўлиб, меросхўр ҳисобланар, гўзал рафиқаси эса уни қўлида кўғирчоққа айлантириб олган эди. Шу боис ҳам, Чингизхон ўз ўғлидан хиёнат чиқишини билар ва ундан ўлгудек чўчир эди. Уни давлат ишларидан четлатишга, гумдон қилишга эса оталик меҳри йўл бермасди. Аммо вазият кундан-кунга таранглашиб боравергач, муаммони ҳал этмаса, ўзи ажалидан беш кун бурун ўлиши муқаррарлигига тўла ишонч ҳосил қилгач, овга чиққан пайтида Жўжининг ортидан қотилларни йўллади ва тўнғич ўғли шу тариқа маҳв этилди. Жўжининг ўлими ҳақида эшитган Чингизхон ўзини қайғуга ботган ҳолда кўрсатди ва: „Кимда-ким Жўжининг ўлгани ҳақида хабар тарқатса, оғзига қўрғошин қуяман!“ дея пўписа қилди.

Мана бу нарса, юзага келган муаммони „чингизхонча“ ҳал этиш дейилади.

Тўлқин Ҳайит:

— Қуёш ҳам узоқдан яхши кўринади, яъни узоқдан туриб, ундан фойдаланиш керак. Яқин борсанг, куйиб кетасан. Қолаверса, атрофингизда турган донолар, ҳатто оддий одамлар ҳам натижани яққол кўриб турадилар. Шу хулосага келдимки, халқ ва донишмандларнинг энг яхши панд-насиҳатларига, эътиборли муқаддас китобларда битилган ўғитларга амал қилиб яшаган инсон адашмас экан. Афсус, биз буни кеч англаймиз.

Ҳатто Йилдирим Боязид ҳам адашган эди. Атрофида турган донишмандлар: „Соҳибқирон Амир Темурдек тақдири азалида улурворлик битилган соҳибби давлатга қарши муҳолифат изҳор қилишнинг хосияти бўлмайди“, дея огоҳ этсалар-да, номигагина элчилар жўнатиб, Соҳибқирон Амир Темурни хотиржам этиб туришни кўзлади-ю, аммо уларнинг насиҳат ва уқтиришларини назарига ҳам илмади, яъни уларга қулоқ тутмади.

Соҳибқирон Амир Темур ғойибдан буни сезди ва шундай деди:

„Мен табиатан у томонга юзланиш ва у мамлакатга лашкар суришни хоҳламаймен... Қора Юсуф қароқчи ва йўлтўсардир, унинг фитнаю фасодидан мусулмонлар шаҳарларига етган зарар атрофдаги бегоналарникидан кўра ортиқроқдир. Амир Боязид бўлса, уни ўз ҳимоясига олиб, жой берипти. Энди уч ишнинг бирини бажармоғи керак: аввало, унинг кирдикорини тўхтатмоқ учун шамшир ишлатиб, ишини охирига етказсин

ёки уни бизга юборсин, токи биз гуноҳини сўраб. қилган қилмишига яраша жазосини берайлик. Агар (Амир Боязид) бу икки ишнинг бирини ҳам хоҳламаса, уни мамлакатидан ташқарига ҳайдасин! Ана шунда ўртамизда ота-болалик, дўстлик ва иттифоқлик барпо бўлади, қиз бериб, қиз оламиз, кофирлар билан қилган ғазотларида ҳар нимагаки қодир бўлсак, ёрдам қиламиз ва қўмаклашамиз!”

Устоз, эътибор берсак, Амир Темур жуда адолатли таклиф билан чиқиб, ўртадаги низо оловини ўчирмоқчи бўлган.

Муҳаммад Али:

— Воқеанинг давоми ҳам Амир Темурнинг адолат тахтида собит турганини кўрсатади, яъни у улкан лашкарни ҳаракатга келтириб, Рум сари бораётган бўлса-да, ўзининг одатдаги одабийлик анъаналарига риоя қилиб, Йилдирим Боязидга яна элчилар жўнатди. Элчиларга берилган хатдаги сўзларга эътибор берайлик: „Агарчи ғалабаёр аскарлар у томонга юзланган бўлсалар ҳам... , яъни ҳали ҳам кеч эмас, келинг, биродар, қон тўкмайлик, аксинча, Сиз бизга қароқчи Қора Юсуфни беринг, Кемох қалъасини эгаларига топширинг, Рум мамлакати эса ўзингизга сийлов, нимаики қилсанг, барчасига ёрдам қўлини чўзгаймиз“ қабилида яна марҳамат кўрсатади.

Аммо Йилдирим Боязид юборган элчилар унинг шартларига рози бўлмаганини, Кемох қалъасини беришни хаёлига ҳам келтирмаганини пойинтар-сойинтар ҳолда тушунтирдилар.

Амир Темур оғир ҳомуза тортиб:

— Афсус, афсус! Агар Боязид Қора Юсуф хонадонини бизга юборганда, ўз хонадонини омон сақлаб қолган бўларди, — деди.

Турон қўшини Сивос саҳросида кўриқдан ўтказилди. Кенг, хира саҳро жавшану зирҳлар, беҳисоб қалқону хафтон ва қиличлару найзаларнинг чин ойналари каби ярақлашини кўрган борки, ҳар томондан бир қуёш чиққанмикин, деб ўйларди.

Элчиларнинг ақли шошиб, кўнгиллари хира, ақллари эса тийра бўлди.

Амир Темур уларга қарата:

— Бориб Боязидга айтинглар, шунчалик бўлса-да, мен ҳануз унга нисбатан олижаноблик ва яхши муомала юзасидан иш тутаман. ...ҳалқлар амну омонлик ва фаровонликда, фароғату осудалиқда бўлгайлар, бу-

нинг савоби (у дунёда) бизнинг давлатимиз замонига мансуб бўлмай, — деди яна сулҳ истаб.

Мен бу тафсилотни беҳуда тўла келтирмадим: Амир Темур ҳар доимдагидек, ўз сўзи ва ишида қатъий турди, яъни унга „урушнинг ҳеч кераги йўқ“ эди. Қаранг, учинчи марта элчи жўнатди, сулҳ сўради, энг яхши одилона таклифлар берди, аммо...

Йилдирим Боязид ўзининг енгилмас деб танилган сон-саноқсиз аж-дарҳолари билан уруш қуролини кўтариб чиқиб, Амир Темурнинг одилона таклифларини зулм кишанлари билан ўраб-чирмаб ташлади.

Турон қўшини орасида ваҳима кучайиб, кўп аскарларнинг дилига ғашлик булутлари қўнди.

Йилдирим Боязид сон-саноқсиз аскарга эга... кўпинча душман устидан ғалаба булар томонда бўлган. Бунинг устига улар ўз диёрларида тинч ва осуда турибдилар, бизнинг лашкар эса узоқ йўлдан келган, отлар ориқлаган, қуввати қолмаган...

Ҳамиша ғалаба нашидасини сурган лашкарбошилар ўз аскарларининг кўнгилларини кўтариб, уларни тартибга солиб, жангга шай ҳолга келтирдилар.

Соҳибқирон Амир Темур эса Тангри таолодан нусрат ва ёрдам тилаб, деди:

— Эй парвардигор! Мен қанчаки фатҳу зафарга эришган бўлсам, сенинг қазо ва қадаринг ҳукми ва ёрдами билан эришдим. Агар шундай бўлмаса, менинг қўлимдан нима ҳам келарди. Ҳозир ҳам сенинг лутфингдан умидвормен, шунга кўз тикамен ва сенинг тўлиқ карамингдан нусрат кутамен!

Бу сўзлардан кўрамизки, шунчалик катта зафарларга эришиб, улкан тахт соҳиби ва беҳисоб бойликлар эгаси, буюк ҳукмдор даражасига етган инсон бўлишига қарамасдан, Амир Темур ҳеч қачон манманлик қилмаган, катта кетмаган, ҳамиша Тангри олдида ўзининг ожиз банда эканлигини унутмаган.

Тўлқин Ҳайит:

— Устоз, бу гапингиз бир воқеани эсимга солди. Қайси йили вилоятларнинг бирида ижодий сафарда бўлдик. Шеригим таниш пулдор дўстини учратиб, унга қучоқ очди, аммо дўсти эса у билан қўл учида кўришиб,

хайрни ҳам насия қилди. „Туппа-тузук одам эди, ит бўпти“, деди шеригим жаҳли чиқиб. Нимасини айтасиз, ўша йигит пул топибди-ю, ақл топмабди. Пул ҳам ақлли одамларни яхши кўради, ақли калта, тузсиз. аҳмоқ одам икки дунёда ҳам бойиган эмас. Тасодиф туфайли қўлига мўмай пул тушиб, бойлик орттирганлар ҳам, албатта, топилади. Буни ҳаёт дейдилар. „Бирни кўриб, фикр қил, мингни кўриб, шукур қил!“ Ўша йигит ҳам ана шу тоифалардан.

Ҳозир мамлакатимизда меҳнат орқасидан яхшигина даромад топиб, ўз оиласини бекаму кўст боқаяётган инсонлар кўп. Ўзига тўқ одамлар бўлиши керак: айтайлик, жамиятга ақлли, илмли, фикри тоза, мард ва жасур инсонларни тарбиялаб, вояга етказиб берадиган макон, албатта, оиладир. Демак, оиламиз кошона бўлиши керак. „Кошонада яшаган кошонадек фикрлайди“, деган гап бор. Фарзандни едириб-ичириш, кийинтириш, ўқитиш, соғлом ўстириш учун ҳам пул керак. Фикрлайдиган ёшлар қанчалик кўп бўлса, миллат кошонасининг пойдевори шунчалик мустаҳкам бўлишини ҳамма билади.

Муҳаммад Али:

– Бир одам бор экан. Ҳеч кимга сўзини бермас экан. Давраларда фикрли одамлар ҳақида гап кетса, „Фикрламасдан ҳам иш битказиш мумкин“, дея нуқул ўз сўзини ўтказишга уринар экан. Унинг тўнғич фарзанди бўлиб, сира фикрлай олмас экан. „Шуни одам қилиб беринг!“ дея уни донишмандга топширибди. „Фикри бўлмаса, бунингизга қандай хат-савод ўргатаман?“ дебди донишманд ҳам. „Фикрлаши шарт эмас!“ унинг гапини чўрт кесибди ота. Шу билан донишманд унинг ўғлига нақ икки йил илм берибди. Сўнгра уни устозлар имтиҳон қилишга киришибдилар. „Дастлаб уни ўзим синаб кўраман“, дебди отаси ва бармоғидаги узугини яширинча суғуриб олиб, мушти орасига яширибди-да: „Хўш, ўғлим, қўлимда нима бор, топ-чи?!“ дея сўрабди. Ўғли шу заҳоти қалам ва қоғоз олиб, ҳисоб-китоб қилишга шўнғиб кетибди. Бир қанча рақамларни ёзиб, устози ўргатган мисоллар ёрдамида отаси қўлидаги нарсанинг тасвирини ҳар қалай аниқлай олибди. „Ота, қўлингиздаги нарсанинг ўзи юмалоқ, ўртаси тешик!“ дебди қувонч билан. Ота хурсанд бўлганидан ўрнидан туриб кетибди ва: „Эй одамлар, инсон учун фикрлаш шарт эмас, деган эдим-ку, сизлар бўлса, нуқул сўзимни инкор этар-

динглар!" дея уларнинг устидан кулган бўлибди. Ҳамма мум тишлабди. Аммо ўғлининг устози: „Сал ҳовлиқманг, биродар, фарзандингиз мен берган илм орқали қўлингиздаги нарсанинг ҳолатини топа олди“, дея эътироз билдирган экан, ота қаҳ-қаҳ уриб кулибди ва: „Қани, ўғлим, қўлимдаги нарсанинг отини айтинг, булар фикрламасдан ҳам яшаш мумкинлигини бир кўриб қўйсинлар!“ дея мағрур керилибди. Давра сув қуйгандек жимиб қолибди. Ўғил кўзларини пирпиратиб, отаси қўлидаги узукни: „Тегирмон тоши!“ деган экан. Унинг озгина фикри бўлганда, қўлга тегирмон тоши сиғмаслигини англади, албатта.

Бундан хулоса шуки, Йилдирим Боязид ҳам фикрлашдан тўхтаган эди. Тўғри, ожизни камситиш, енгилганни ерга уриш осон, аммо тарихий ҳақиқат шуки, ўша куни жанг олдидан Амир Темур Тангри таолога муножотда бўлганлиги рост.

— *Эй, сен, бандаларнинг асрорини билгувчи Олим! Эй, сен, бандаларни азиз тутишу хор қилиш қудратига эга бўлмиш Қодир (Аллоҳ)! Сен ўзинг биласанки, мен у (Боязид)ни сенинг ризойинг бўлмиш сулҳга чақирдим. У эса сенинг амрингга хилофан саркашлик қилди. Агар мен рост айтаётганлигимни билсанг эди, энди менинг додимга етиб, ундан менинг ўчимни ол!*

Жанг эрта тонгда бошланди. Курко, карнай, бурғу ва ноғораларнинг суронли жўр оҳанглари чор-атрофни титроққа солди. Қисқаси, Турон жангчилари гарчи толиққан, анча мадорсизланган бўлсалар-да, мардона олишиб, зафар қучдилар. Ҳаммадан ўзини устун билган қайсар Йилдирим Боязид эса асир тушди.

Тўлқин Ҳайит:

— Устоз, айни шу нуқтада фикрингизни бўлишга тўғри келади. Кўпгина ўқувчилар Йилдирим Боязидни темир қафасга солиб олиб келганлар, деган афсонага қаттиқ ишонадилар. Ҳатто Потсдамдаги деворий суратда ҳам шу манзара хаёлий акс эттирилган. Сиз бунга қандай қарайсиз?

Муҳаммад Али:

— Амир Темур ва Йилдирим Боязид ҳақида афсоналар шунчалик кўпки, гоҳо уларнинг қайси бири ҳақиқату, қайси бири тўқима, ўқувчи чалкаштириб юборади. Мана, ўшалардан бир-иккисини эслайлик:

Биринчи ривоят

Эмишки, жанг тугагач, асир тушган Йилдирим Боязидни олиб келганларида, Амир Темур шахмат ўйнаш билан машғул эди. У бир неча дақиқагача мағлуб ҳукмдорга эътибор қилмади. Нимага? Назар билан синдириш, деган гап бор. Ниҳоят, шахмат тахтасидан бошини кўтарган Амир Темур мағлуб рақибига қараб: „Бўлдимиз?!“ деган экан, тик қотиб турган Йилдирим Боязиднинг ранги оқариб, оёқларидан мадор кетиб, латтадек бўшашиб қолган эмиш.

Шунча жанг қилиб, қилич чопиб, руҳан синмаган Йилдирим Боязид ана шу лаҳзада тупроққа қоришган кишидек, адои тамом бўлган экан.

Иккинчи ривоят

Йилдирим Боязидни ҳузурига олиб келганларида, Амир Темур бош чайқаб: „Дунёнинг ишлари сен каби кўзи ожизга-ю, мен каби оёғи оқсоққа қолганига қара!“ дея истехзо қилган эмиш.

Булар ривоятлар.

Агар биз буларга ўхшаш афсона ва ривоятларни кетма-кет келтирсак, саҳифалар етмайди, лекин уларда ҳақиқат ҳам мавжуд, аммо гапнинг рўйи рости, Йилдирим Боязид ҳеч қанақа темир қафасга солинган эмас, фақат Йилдирим Боязиддек машҳур ҳукмдорни Султон Маҳмудхон асир олган, аскарлар ҳарбий тартибга мувофиқ жиддий қўриқлаб олиб келганлари рости. Бу ҳақда Низомиддин Шомий: „...амрга биноан уни (Боязидни) банддан бўшатиб, Амир Соҳибқирон ҳузурига олиб келдилар“, дея аниқ ёзган.

Йилдирим Боязиднинг танг ҳолини тушуниб турган Амир Темур уни иззат-иқром билан қарши олиб, гуноҳларини кечирди ва дедики:

„Агарчандки, илоҳий тақдирга қарши чора кўриб бўлмаса ва фалак тақозосини саъю кўшиш билан рад қилиш ва тўхтатиш муяссар бўлмаса ҳам, ҳақиқатда, бу ёмонликни ўзингга ўзинг қилдинг. Бир неча марта ўз ҳаддингдан ташқари оёқ босиб, мени шунга мажбур қилдингки, сендан ўч олишим вожиб бўлиб қолди. Шунга қарамай, мен уларга эътибор бермай насиҳат мақомида туриб, нимаики мусулмонлик вазифаси бўлса, сенга нисбатан адо этдим ва хабар юбордим: „Бизнинг давлатимиз яловининг

муборак юзини анқоси Рум заминига соя солишини мен хохламаймен. ...Мен сендан тўртта енгил илтимос қилдим: бири шуки, Кемох қалъасини таслим этасен, иккинчиси, Тахуртан хонадонини бизга юборасен, учинчиси, Қора Юсуф хонадонини ўз мамлакатингдан чиқариб юборасен, тўртинчиси, бизга донишманд кишиларни юборасен, токи улар ўртамиздаги аҳду паймонни таъкидлагайлар ва буни хушнудлик билан (сенга) етказгайлар.

Агар сен ақлни ишлатиб, ўзгаларнинг ҳолидан ибрат олганингда эди, бугун сендан бошқалар ҳам ибрат олганидан яхшироқ бўлар эди. Ҳозир улуғ Тангри таоло менга ғалаба ато этди ва қувват берди. Мен сенга яхшиликдан ўзга ишни раво кўрмаймен!”

Йилдирим Боязид тавозеъ билан ўз гуноҳларини бўйнига олди ва:

— Мен сиздек бир Соҳибқироннинг насиҳатларидан юз ўтирдим, оқибат ўз феълим жазосини топдим. Агар гуноҳимни кечирсалар, то тирик эканман, ўзим ва фарзандларим бандалик ва хизматкорлик мақомида туриб умр кечирамиз.

Фарзандларим Мусо ва Мустафо жанг майдонида эдилар, уларни топиб, тирик бўлсалар, бу бандасига етказсалар, шоҳона инъомлари янада зиёда бўлар эди! — дея илтимосини ҳам изҳор этди.

Тезда Мусони топиб келдилар, Амир Темур унинг гуноҳидан ўтиб, унга атаб чодир тиктирди, шоҳона лутфу марҳаматлар, инъом-эҳсонлар билан сийлади.

Орадан уч кун ўтиб, уюштирилган шоҳона базмга Йилдирим Боязид ҳам таклиф этилди ва азиз меҳмонлар қаторида сийланди. Шу воқеанинг ўзи ҳам Амир Темурнинг ўз мухолифига инсоф ва адолат юзасидан одилона муносабатда бўлганини кўрсатади.

Тулқин Ҳайит:

— Бағрикенглик, узоқни кўра билиш, ҳар қандай ҳолатда ҳам одам бўлиб қолиш, одамийлик қилиш инсонга шараф ва обрў келтиради. Бу ҳаётий ҳақиқатни Сиз тилга олган ана шу воқеадан кейин ҳам кузатиш мумкин, устоз. Воқеаларнинг боришини четдан кузатган Йилдирим Боязид ўғли Сулаймон мухолиф бўлишни бас қилиб, итоатга келди ва дедики: „...сиз ўз комил карамингиз тақозоси билан менинг отамни ҳурмат ва

иззат мақомида тутдингиз, олий мажлисдан жой ажратиб, ўтиришга имкон бердингиз, унинг кўнглини кўтариб, подшоҳона инъому эҳсон билан тақдирладингиз. Шунинг учун мен ҳам фармонбардорлик ва итоат кўчасига бош қўяман“.

Муҳаммад Али:

— Худди шу йўсинда Йилдирим Боязиднинг бошқа ўғли — Исобек ҳам Қутбиддин исмли элчиси орқали итоатга келганини билдириб, шоҳона тухфалар ва насли отларни ҳадя қилди. Бунга биноан Амир Темур ҳам элчини ўз марҳамат ва иноятлари билан тақдирлаб, унга совғалар берди, Исобекка ҳам кулоҳ ва камар юбориб, беҳисоб лутфу марҳаматлар хушхабарини билдирди.

Тўлқин Ҳайит:

— Бу ўринда саволлар очиқ қолмаслиги керак, деб ўйлайман. Нима деб ўйлайсиз, устоз, айти шу нуқтада муҳтарам ўқувчиларимизда „Йилдирим Боязид ғалаба нашъасини сурганда, қандай йўл тутган бўларди?“ деган фикр туғилмасмикин?!

Муҳаммад Али:

— Табиий ҳол: ўқувчидек зукко ва ҳар бир гапни таҳлил қилувчи кишини тополмайсиз. Шундан келиб чиқиб, юқоридаги фикрларни бир оз таҳлил этсак, яъни воқеа тескари авж олганда, Йилдирим Боязид асир тушган Амир Темурга қандай муносабатда бўларди?! Бу саволга жавоб, Амир Темурнинг Йилдирим Боязидга айтган бир оз кинояли сўзларида ёрқин аксини топган: „*Шу билан бирга, агар воқеа аксинча бўлиб, улур Тангри таоло сенинг устингдан менга берган ғалабани сенга берганида, менга ва аскарларимга нисбатан сендан қандай ёмон ишлар содир бўлиши маълумдир*“, дея уни изза қилган эдики, шу сўзларнинг ўзи ҳам биз учун етарли.

Тўлқин Ҳайит:

— Йилдирим Боязиднинг вафот этиши борасида ҳам тўхталиб ўтиш лозим, деб ўйлайман. Бу борада ишончли манбаларга мурожаат қилсак, нима дейсиз, устоз?!

Муҳаммад Али:

— Энг ишончли манбалардан бири Низомиддин Шомийнинг „Зафарнома“ асари, деб ҳисоблайдиган бўлсак, унда шундай сўзларни учратамиз: „...Йилдирим Боязиднинг эски, доимий касали устига иззат-нафсининг инқирози қўшилиб, дарди оғирлашди. Амир Соҳибқирон ҳазрат унинг борасида шафқат маросимини бажо келтириб, атоқли табибларга доимо унинг хизматида бўлиб туришни буюрди. Ҳар доим хушбўй шарбатлар, мувофиқ келадиган таомлар бериб турдилар“.

Булардан аён бўладики, аввало, Йилдирим Боязид ўз хатоси ҳақида ўйлаб, ич-ичидан эзилган. Матнда „иззат-нафсининг инқирози“, деган ибора борки, у бизни бепарқ қолдирмайди. Рухий азоб ва аламдан ортиқ қийноқ йўқ дунёда. Мағлубият алами ўтида, пушаймонлик азобида ўртанаетган Йилдирим Боязид атрофида кечаётган воқеаларга, айниқса, Амир Темурнинг одамийлиги, кўрсатаётган ёрдами олдида ўзининг нақадар паст ва муте эканлигини ҳам тушунди ва яна тушундики, ҳар қанча улф тахт эгаси, мол-мулк ва беҳисоб қўшин эгаси бўлмасин, Аллоҳ таолони унутиб, манманликка берилган ва ўзидан кетиб, ўзгаларни писанд қилмаган шоҳ борки, таназулга учраши муқаррар экан. Бу ўринда Амир Темурнинг бағрикенглиги, адолати ва тантилигига эътибор беринг, яна Низомиддин Шомийга мурожаат қиламиз: „Амир Соҳибқироннинг равшан хотири ва нурли замирида шу фикр бор эдики, қачонки, Рум мамлакати ишларидан тамоман фориг бўлса, Йилдирим Боязидни иззат ва ҳурмат билан ўз мақомига қайтармоқчи эди“, афсуски, унинг бевақт ўлими туфайли бу тадбири тақдирга мувофиқ келмади.

Тўлқин Ҳайит:

— Устоз, Аллоҳ таоло ҳар икки зотни ҳам жаннати қилиб, марҳаматига сазовор этган бўлсин. Уларнинг ҳар иккиси ҳам бизнинг ажодлар ҳисобланади. Ҳар иккиси ҳам дунёнинг энг юксак устунлари эди.

Рухсатингиз билан, мазкур бўлимга хулосалар ясар эканмиз, Амир Темур ҳеч кимнинг на мақтовига, на ширин сўзларига муҳтождир, зеро, 1401 йил август ойида Низомиддин Шомийни ўз ҳаёти ҳақида йирик

асар ёзишга ундар экан, мунший ва котиблари томонидан ёзилган, тузилган битиклардан қониқмаганлигини, лекин ёзиладиган асар авом халққа тушунарли, содда, равон тилда, айни пайтда, маърифатли кишилар эътиборига лойиқ тарзда битилишини сўраган эди. Демокчиманки, мана Сиз ҳам „Улуғ салтанат“ эпопеясида Соҳибқирон Амир Темур — буюк ҳукмдор ҳаётда қандай бўлса, шундай тасвирлаб бердингиз. Айниқса, ул зотнинг оиласи оламига кириб, ота-бола муносабатлари, аҳли аёлига кўрсатган меҳрибонликлари, шу аснода ул зотнинг бунёдкорликка, олимларга, боғ-роғларга ва энг муҳими, одамларга бўлган муносабатларини оддий ва ёрқин рангларда кўрсатиб бердингиз! „Улуғ салтанат“ — тўртта салмоқли роман Амир Темур ва темурийлар ҳақида XX аср охири ва XXI аср бошида ўзбек адабиётида яратилган илк тетралогия сифатида ҳар жиҳатдан ўрганишга, эътибор қаратишга лойиқ асардир.

Туртинчи бўлим

САНДИҚҚА СОЛИНМАГАН ЙИГИТЛАР

ТАРИХ ТИЛГА КИРАДИ БИР КУН

Тулқин Хайит:

— Узоқ мозийга, олис тарихимиз қаърига назар ташласак, юртимизга неча бор ёв бостириб келган бўлса, ота-оналар арзанда фарзандларини ҳам сандиққа яшириб қўйган эмаслар, акс ҳолда, тумарислар, широклар, жалолиддинлар каби ўз юртининг нон-тузини оқлаган, она сутини ҳалоллаб, Ватанига бостириб кирган ғанимларга, душманларга қарши курашган қаҳрамонлар етишиб чиқмасди ва яна акс ҳолда, „Боқий дунё“ шеърий асарингиздаги Насриддин, Жалол, Қудрат ва Азимбой, Суюнбойларни ҳам тилга олмас эдик.

Муҳаммад Али:

— Мен 1898 йилнинг 17 майдан 18 майга ўтар кечаси босқинчиларга қарши қўзғалган Андижон қўзғолони, 1916 йилдаги Жиззах қўзғолони, Қўқон мухторияти фожиаси ва жаҳидчилик ҳаракати мисолида халқимизнинг босқинчиларга қарши курашгани ҳақида асар ёзишни ният қилган эдим ва шу маънода „Боқий дунё“ шеърий романи юзага келди.

Тулқин Хайит:

— Устоз, бу суҳбат, сиз билан менинг қарашларим, демак, бир йўналишда, бир қолипда бўлмайди: шу асарингиз билан боғлиқ бир воқеани айтсам: эҳтимол, „томдан беҳуда хас тушмайди“, деган ҳикматнинг ўзи ҳам беҳуда эмас. Ўтган XX асрнинг саксонинчи йиллари бошида ота-онамга қарашиш учун бир оз муддат ўз туманимиздаги мактабда ўқитувчилик қилдим. Ўша даврда, биласизки, бизга жамоа хўжалиқларининг раислари хўжайин бўлиб, уларнинг режасини бажариш ҳам елкамиздаги юк эди. Шу туфайли Худонинг берган куни ўқувчиларни далага олиб

чиқардик. Бир куни қарасам, ўқувчилардан бири майдон четидаги пахта хирмони ортида яшириниб китоб ўқиш билан машғул. Уни кўрдим, лекин ўзимни кўрмасликка олиб ўтиб кетдим. Бу ҳол икки-уч кун қайтарилди. Ўша ўқувчини кузатсам, кунлик режасини ҳам бажариб қўйган экан. Кейинги куни тушлик пайтида, пахтани тарозиларга тортиб олиш вақтида уни атайин суҳбатга тортиб, қанақа китоб ўқиётганини сўрадим. У ялт этиб қаради. „Китоб ўқиган ўқувчи мақтовга лойиқ, кесак ичида ҳам китоб ўқишга вақт топаётганингни кўриб, сендан яхши одам чиқишига ишоняпман“, деганимдан сўнггина у пахтадек очилди: „Домла, Жалол билан Гулсунга қизиқиб қолгандим“, деди. Англадимки, у „Боқий дунё“ ни ўқиётган экан. Шу мисолнинг ўзи ҳам асарнинг ўша пайтнинг ўзида ўқувчи қалбига етиб борганини кўрсатади.

Соҳибқирон Амир Темур дейдиларки:

„Ёзилган нарсалар авлодлар хотирасида бажарилган ишлардан ҳам узоқроқ яшайди“.

Муҳаммад Али:

— Китоб — буюк ҳикмат. „Китоби йўқ уй жонсиз танага ўхшайди“, деган экан донолардан бири. Китоб ўқиган одам ҳаётнинг оқу қорасини таниб боради, энг муҳими, юрагида ҳаётга, одамларга меҳр-муҳаббат ортади. Ўзингиз айтинг, бизга жоҳил одамлар керакми ёки китоб ўқиб, инсонлигини англаган кишиларми?!

Жоҳил одам китобнинг қадрига етмайди ва ўзи ҳам ҳалокатга учрайди. Бир мисол. Ўтган асрнинг 30–40-йилларида мўйсафидлардан бири дала четида уч-тўрт қўйини боқиб, китоб мутолаа қилиб турган экан, жамоа хўжалиги раиси келиб қолиб: „Хой чол, далага, пахтага чиқсанг бўлмайдимми?!“ дея дағдаға қилибди. Бу ҳам етмагандай, кела солиб, унинг қўлидаги китобни тепиб юборибди. Отахон эса шу заҳоти ерга таппа ётганча: „Раис, китобни тепманг, мана мени тепинг!“ дея оёқларини кучоқлаб олибди. Ўша китоб Қуръони Карим экан. Раис тез орада оёқдан қолиб, шишиб кетиб, бир неча ойга ҳам етмасдан вафот этибди.

Тулқин Ҳайит:

— Устоз, бу сўзингиз мени яна бир воқеани эслашга мажбур этди. Узр сўрайман, хотира-да бу, рухсат берасиз. 1990 йилмиди, мен ишлаётган газетада Сизнинг „Ўз-ўзингни англаб ет“ мақолангиз босиладиган

бўлди. У пайтларда ҳозирдагидек техник имкониятлар йўқ. Бош муҳаррирдан буйруқ бўлдики, тезда коллаж тайёрлаш керак, яъни сарлавҳа учун йиғма расмлардан иборат сурат бўлиши лозим. Рассом қиз касал бўлгани учун ўша куни ишга чиқмади. Турган гапки, бу вазифа менинг зиммамга тушди. Кечаси соат тунги иккиларгача ишхонада қолиб, коллажни битирдим, у пайтларда мен газетанинг масъул котибига ёрдамчи эдим, рассом бўлмаган кезларда коллаж ҳам тайёрлар эдим. Хуллас, ўша мақола босилиб чиқди.

Сизнинг ўша эссеингиз нафақат республикамізда, балки бошқа миллат вакилларида ҳам қизиқиш уйғотди. Баҳслар ҳам бўлди. Эсседа „Ҳақ талашмоқ ёмон нарса, аммо ҳақиқат учун курашмоқ ҳам қарз, ҳам фарздир“, деган сўзлар бор.

Муҳаммад Али:

— Буюк файласуф ва донишманд Суқротнинг: „Ўз ишингни қилгину, ўз-ўзингни англаб ет“, деган машҳур ҳикматида иккита катта маъно бор: „Ўз ишингни қилгин“ — ҳаёт, тақдир, инсон зиммасига юкланган вазифа, бурчни англаб етмоқ ва уларни уддалаш лозим; „Ўз-ўзингни англаб ет“ — ўзингни, ҳаётингни, дўстларингни, жамиятни, ижтимоий қадр-қимматни, тарихингни англаб ет, дегани.

Тулқин Ҳайит:

— Яқинда бир газетада Самарқанд сўзининг келиб чиқиши ҳақида анчайин баҳсталаб мақолани ўқидим, ваҳоланки, Сиз ўша мақолангизда буни тарихий исбот билан муҳрлаб қўйган эдингиз.

Муҳаммад Али:

— Маҳмуд Кошғарийнинг „Девону луғотит турк“ асарида жуда кўп тарихий ҳақиқатлар борки, уларни тез-тез ўқиб туришимиз, ёшларга сўзлаб беришимиз керак. Мана, бир мисол. Аллома шундай ёзади:

„Кент — ўғизлар ва улар билан яқин турувчилар тилида қишлоқ. Кўпчилик турклар наздида вилоятдир. Шунинг учун Фарғонани Ўзкент — ўз шаҳримиз, дейдилар. Самарқандни катталиги учун Семизкент — семиз шаҳар, дейдилар. Буни форсийлар Самарқанд тарзида қўллайдилар...“

Алишер Навоий ҳазратларининг „ўзга тилларни ўрганинг, аммо ўз тилингизни муқаддас билинг“, деган сўзларида катта маъно бор. Одам ўз она тилини йўқотиб қўйса, кулги ва нафратга дучор бўлади.

Тўлқин Хайит:

– XIV асрда, аниқроғи, 1350 йилларда яшаган Муҳаммадхўжа деган бир илтифотли ҳоким шоир Хоразмийга „Очунда порсий дафтарларинг бор. Тиларменким, бизинг тил бирла пайдо Китобе айласанг бу қиш қотимдо (қошимда)“, дея тилак билдиради. Аввало, ўз она тилида асар ўқимоқчи бўлган ўша ватанпарвар ҳокимга миннатдорлик билдирамиз. Шундан сўнг Хоразмий 1353 йилда „Муҳаббатнома“ достонини ёзади. Ниҳоятда гўзал достон, тилини айтмайсизми?! 1989 йилда „Вафо маликаси“ асаримни бошлаган пайтимда, мен шу достонни ўқиш билан машғул эдим, шоирнинг кўнглимга абадий нақшланиб қолган сатрларини ҳеч иккиланмай асаримга киритдим. Бу ҳам менга Худонинг марҳамати бўлди, деб ўйлайман. Эҳтимол, Амир Темур бобомизнинг руҳлари ва Ўлжай Туркон оқанинг руҳлари ҳам шод бўлгандир. Ўша сатрларни ўқувчиларга ҳам илдиндим:

Яротқон ким, тан ичра жон яротти,
Сени кўркликлар узра хон яротти.
Қуёш янглиғ юзунгизни ёрутти,
Фалактек бизни саргардон яротти.

Муҳаммад Али:

– Биз бугун Хоразмийни XIV аср ўзбек адабиётида дунёвий лириканинг ривожланишига чиндан ҳам муносиб улуш қўшган улуғ шоирлардан бири сифатида эъзозлаймиз. Ўзбек адабиётида илк бор „нома“ жанрини бошлаб берган ҳам шу соҳиби қаламдир. Қолаверса, битта амалдорнинг ўз даври шоирига берган маслаҳати туфайли шундай нодир асар дунёга келди ва бугун ҳам жаранглаб турибди.

Фалак ишқинг йўлинда бесару пой,
Исирғанг донаси Зухра, юзунг ой.

Ёки

Шакар ирнинг наботи Хизрга ўхшар,
Аёфинг кимки ўпса, мангу яшар.

Бу сатрларни унча-мунча қалам аҳли битолмайди. Ўқиш осон, янгилик яратиш қийин. „Исирғанг донаси Зухра“, „Шакар ирнинг наботи Хизрга ўхшар“. Ўтли, чарос, попук сатрлар кўнглини эритиб юборади.

Гўзалликка ошно бўлган қалб ўз юртининг ҳам, инсоннинг ҳам, ижодкорнинг ҳам қадрига етади. Ижодкор дегани асаларига ўхшайди, яъни боғларнинг энг сара гулларидан тоза ҳосил йиғиб, уни инсонга узатади.

Тўлқин Ҳайит:

...Дарвоқе, устоз, „Муҳаббатнома“нинг асл қўлёзмаси бизда эмас, дейишади?

Муҳаммад Али:

— Чиндан ҳам, бу қўлёзма Британия музейида сақланади. Ундан олинган фотонусха асосида илмий ишлар амалга оширилган. Асарнинг ёзилиш йилини шоирнинг ўзи ҳижрий 754-йил (милодий 1353 йил) деб айтган. Бундай асарлар ҳаққимизнинг бебаҳо мулки ҳисобланиб, асарлар ўтган сайин қиймати ошиб бораверади.

Тўлқин Ҳайит:

— Асарлар элагидан тушиб қолган асарлар ҳам анчагина. Демак, фақат қалбгагина хизмат қилган асарлар умрбоқийдир.

Шоир дейдики:

„Азалда қилди Хоразмийни муҳтож,
Тоғи манзурини султон яротти.

Китобат бошладим анжома етгай,
Муҳаббатнома Мисру Шома етгай“.

Ният холис эди, бугун кўрамизки, шоирнинг орзулари амалга ошиб, дostonи дунё кезмоқда. Халқ мулкига айланган асарларнинг қадри йиллар ўтган сайин ошиб боради, зеро, мақсад худбинлик, ўзибўларчилик ё бирор бойлик илинжи эмас, тунларнинг сочини оқартиришу кўз нури ва куч-қувватни сарф этишдан мурод юртга, элга холисона хизмат қилиб, тирикликни инсонийлик мақомида тутишдан иборатдир.

Темурийлардан етишиб чиққан шоирлардан бири Саййид Аҳмад айтадилар:

„Ҳикоятким, „Таашшукнома“ бўлғай,
Улуғлар қошида аллома бўлғай“.

Саййид Қосимий айтадилар:

....Ки туркий бирла назм этсам китобе,
 Анинг ҳар ҳарфи бўлса фатҳи бобе.
 „Ҳақиқатнома“ қўйсам анинг отин,
 Баён қилсам бурунғилар сифотин.
 Жаҳонда боқий қолса яхши отим,
 Ниёзу дарду сўз ўлди сифотим“.

Юқорида тилга олинган дostonдан ташқари, Юсуф Амирийнинг „Даҳнома“, Саййид Қосимийнинг „Садоқатнома“, Ҳайдар Хоразмийнинг „Гулшани ул-асрор“ асарлари ҳам ўзбек мумтоз адабиётининг нодир намуналари ҳисобланади. Буларнинг бари ҳар томонлама ўрганишга, татбиқ этишга арзийдиган дostonлардир.

Бугунни олинг: ижодкор зоти, айниқса, тарихимизни ўрганиш, қоронғи жиҳатларини ёритиш учун ҳамма имконият, шарт-шароитлар етарли. Айтиш керакки, „Улуғ салтанат“ тетралогиянгиз мустақиллик меваси, мана шу имкониятлар натижаси, халқимиз маданий ҳаётидаги катта ютуқлардан бири. Бунгача анча йўл босиб ўтилган, яъни қанча уйқусиз тунлар, кўз нурунгиз, куч-қувват, соғлиқ ва қанча илмингизни сарф этиб ёзилган асарларингиз борки, галвир сувдан кўтарилганда, ҳаммаси қайта ойдинлашди. XX асрнинг олтинчи йилларида тарихимиз ҳақидаги бир қатор назмий тизмалар, „Гумбаздаги нур“ дostonи, „Боқий дунё“ шеърий романингизда тилга олинган тарихий ҳақиқатларни ҳеч ким инкор этолмайди. Ҳаётга, ён-атрофга қараб туриб, гоҳида куясиз, гоҳида куласиз. Ижодкор зоти ҳам ҳар хил бўлади: кимдир даврга қараб қалам суради, кимдир бошқа орзуда; чинакам ижодкор-чи, деган саволга келсак, улар йўлни бошданок тўғри танлар эканлар. Ва изоҳга ҳожат йўқ, энг муҳими, танлаган йўлингиз иқболга, яъни эзгу орзулар сизни янги истиқболлар оламига бошлаб келди.

Недан менинг шодлигим дуркун?
 Недан ғамгин кулишим маним?
 Тарих тилга киради бир кун
 Бугунча мен айтай билганим.

Мен бу сатрларни илк бор ўқиганимда, фақатгина „*Тарих тилга киреди бир кун*“ деган сатрингизга кўпроқ эътибор қаратган эдим ва ўша пайтдаги ҳолатимни тушунса бўларди. Мактабдалик давримизда тарихимиз деярли ўқитилмади. Ўша пайтларда ўзбек боласи Киев Руси, Москва князликлари, Иван Грозний, Пётр биринчи, Степан Разин, Емельян Пугачёвни яхши биларди-ю, лекин, очигини айтганда, биргина „Имом Мотуридий ким?“ дея сўралса, талаба ё ўқувчи, ҳатто домлаларимиз ҳам бир оғиз сўз айтолмасди. Нақадар аянчли ҳолат! Ана шундай даврда Сизнинг „*Тарих тилга киреди бир кун*“ деган фикрингиз биз ёшлар учун, чақмоқдек йилг этган янгилик эди. Наҳотки, бир кун келиб, ўз тарихимизни ўрганиш учун йўллар очилса, деган фикримизга нисбатан ўта шубҳа билан қарардик, чунки ўша пайтларда ҳарбий-техник жиҳатдан устунликка эга совет тузумининг кунпаякун бўлишига ҳеч ким ишонмас, айниқса, ёт ғоя турлари билан бутун онг-шуури ўраб-чирмаб ташланган омманинг „пахтадан бошқа ифтихори“ йўқдек эди. Бу томонда бой тарих — беҳисоб дурдона, олтинлар „инграб“ ётар, — „*Недан менинг шодлигим дуркун? Недан ғамгин кулишим маним?*“ деган сатрларингизда ана шу моҳият ўз ифодасини топган эдики, „*Бугунча мен айтай билганим*“ — қалбингиздаги она тарихнинг бир зарраси янгроқ куйга айланиб, ёруғ оламга чиқди ва „қачон халқ бўламиз“ деган қалбларни бир-бир чертиб ўтди.

Бир томчи ёш ва бир қатра қон
Пайдо қилур минг битта дoston.

Тўғриси айтиш керак, талабалик йилларим маърифатпарвар зиёллар ва Ватан учун қайғуриб яшайдиган фидойи инсонлар орасида ўтди, ўзимиз билмаган ҳолда янги оқимга қўшилиб қолган эдигу, аммо барча орзу-истаклар фақат қалбимиздан нарига чиқмасди. Биздан бир кўйлак ортиқ кийганларнинг „ўзларингни эҳтиёт қилинглар“, деган ҳадикларида ҳам „қатиқни ҳам пуфлаб ичган яхши“, деган танбеҳ бор эди. Айнан шу даврда — 1969—1979 йилларда „Боқий дунё“ шеърый романгиз ёзилди ва Ёзувчилар уюшмасида ўтган муҳокамадан сўнг „Шарқ Юлдузи“ журналида эълон қилинди. 1981 йилда эса китоб ҳолида нашр

этилди. Тўғриси айтсам, ўша йилда мен институтни битираётган эдим. Бу пайтларда янги етишиб чиққан ижодкорларнинг баъзи шеърларида, кичик асарларида ҳам миллий қаҳрамонларимиз сиймолари булут орасида йилт этиб қолган қуёшдек кўриниб қолар ва бу ҳолатлар биз каби ўз дарёларимизнинг ширин сувларига ташна ёшларнинг назаридан четда қолмасди. Кўнглимизда қачонлардир Ватанимизни озод кўриш орзулари пинҳона жавлон урарди. Бундай орзуларга жавобни бадий асарлардан излар эдик. „Боқий дунё“ эса, бошқани билмадим-у, мен учун янги саҳифа очди. Яна узр, нотўғри тушунилмасин дейман-да, мен асар ҳақида гапирмоқдаман. Ўзимни қизиқтирган саволларга жавоб изламоқдаман. Дукчи Эшонни асарга қаҳрамон қилиб олиш учун қанчалар журъат керак? Бу жуда жиддий масала... Роман уч қисмдан иборат бўлиб, „Сукунат“, „Шабада“ ва „Бўрон“ деб номланган эдики, бу қочиримлар назардан четда қолиши мумкин эмасди. Биз бу асарни ётоқхонанинг бир бурчида, овлоқ жойларда ҳамфикр дўстлар билан ўқиб чиқдик ва менга таъсир қилган бир жойини бу ерда алоҳида айтиб кетмасам бўлмайди. Бу асар қаҳрамонларидан бири Қудратнинг исёни:

„Пётр! Сарт ҳам бир инсон ахир,
Ҳаққи бор-ку ёруғ дунёда...
Ўлдирмоққа уни сенга ким
Ҳуқуқ бериб қўйибди, дўстим?..“

Сиз бу ерда „дўст“ сиймосини чизгансиз. Демокчисизки, бутун дунё аҳли аслида бир илдиждан, бир ота-онадан, бир-бирига дўст, биродардир, аммо... Жиззах қўзғолони туфайли икки дўст орасида низо қўпади ва бу ерда Қудратнинг таънаси орқали „босқинчилар қули“ га айланган „дўст“ аҳволи ёрқин киноя орқали содда, лўнда ифода этилган эдики, асар ўқиляётган ўша кезларда ёнимда ўтирган дўстимнинг „оҳ“ деганини тушуниш керак эди. Ўша „оҳ“нинг иддаоси шу икки сатрда жо эди.

Елка қисди Пётр Пётрович:
Бу хусусда ўйламабди ҳеч...

У ҳам итоаткор, у ҳам зомби. У ҳам ўз фикри билан қўзғолонни бостираётгани йўқ. Сизнинг фикрингиз шуки, халқ халққа душман бўлол-

майди, ганим, душман дегани бошқа! Нима демокчиман, устоз, ҳеч бир асар ўз-ўзидан ёзилмайди, улар замон зарурати, давр талаби, вақт талаби билан қоғозларда нақшини — ифодасини топади.

Муҳаммад Али:

— Мустамлакачилик мафкураси Ўрта Осиё республикалари халқларини, шу жумладан, халқимизни ҳам феодализм қобиғида турган мамлакатлар қаторида кўрар ва фақат „Октябрь инқилоби туфайлигина социализмга эришдилар“, деб жар солишиб, миллатимиз нуқул камситилар эди.

Тўлқин Ҳайит:

— Устоз, чинакам ижодкор бир қолипда яшай олмайди, деган гап бор. Чиндан ҳам, ўз асарлари орқали янги маъно топмаган ижодкордан нима кутиш мумкин? Ҳаётдан нусха кўчириш, мустамлака даврига мадҳиябозлик, қарсак чалиш ва ёки қалам ҳақи, ёки ўша замон мукофотлари илинжида ёзилган асарларни ҳозир биров эсламайди ҳам. Ва, уйлайманки, юқоридаги фикрни давом эттирган ҳолда айтиш керакки, Альбер Камю таъкидлаганидек, „муаллифнинг кучи асарга“ янги маъно касб этишида “ёрқин акс этади. „Боқий дунё“ — янги оҳанглар эди. Асар ҳақида ўша пайтнинг ўзида ўн олтита мақола эълон қилинганининг ўзи ҳам бу фикримизни исбот этади. Икки марта ўзбек тилида нашр қилинган ва истеъдодли рус шоираси М. Кудимова томонидан рус тилига таржима этилиб, унга машҳур шоир Евгений Евтушенконинг юқори баҳо бергани ҳам бежиз эмас. Абадиётшунос А. Алимбековнинг маълумотига кўра, асар қирқ мингдан ортиқ нусхада чоп этилган.

Муҳаммад Али:

— Албатта, Амир Темур ҳақида Фарбу Шарқда ёзилган асарлар беҳисоб, кимдир мингдан ортиқ деса, яна кимдир бир ярим мингдан ортиқ дея қўшимча қилади, бу фақат Фарба дейди. Бунга ҳар йили ўнлаб бадий, публицистик асарлар нашр этилаётганини ҳам қўшсак, аниқ рақамни айтолмай қоламиз. Лекин нима бўлганда ҳам, бизнинг бобомиз, улуғ ҳукмдор Амир Темур тўғрисида шунчалик кўп асарлар битилаётганининг бош сабаби миллатимизнинг, халқимизнинг неча асрлик бой

маънавияти, инсонийлик йўли борасида тутган адолатли ўлмас қадриятларидир, десак муболаға бўлмайди.

Иккинчи жиҳати шуки, у асарларнинг услуби ва хизмат даражаси ўзгача. Амир Темур сиймосини тасвир этишда ўз услубларини қўллар эканлар, ўзга халқ вакиллари ўз гоёлари йўлида қалам тебратганлар. Масалан, Сергей Бородиннинг „Самарқанд осмонида юлдузлар“ трилогиясини олинг. Нега у „Дмитрий Донской“ асарини ўта юксак пафос билан ёзди-ю, Соҳибқирон Амир Темурдек улуғ инсон, ҳатто ўша Дмитрий Донской юртини чингизийлар зулмидан озод этган буюк ҳукмдор тўғрисида ёлгон сафсата сўқди?! „Ёлгоннинг умри қисқа“ дейди халқимиз. Ҳақиқат қуёши нур сочиб, борлиқ мусаффо бўлгач, қатагон мафкура буюртмаси билан ёзилган бу асарнинг ёлгон ва сохталиги билиниб қолди. Демак, бу ҳам биз учун катта сабоқ.

Тўлқин Ҳайит:

— Дарвоқе, ҳаёт сабоқлари бизга кўп нарсаларни ўргатади. Қарсақ чалувчилар ҳамиша топилади, аммо ёлгон олдида довдираб қолмайдиган мардларни топиш қийин. Шу боис ҳам, ижодкор дегани гоҳо қайсарлик билан бўлса-да, ўз сўзида собит туриб, ҳақиқатни ёқлаши шарт.

Воқеа

Қайси бир газетада ўқиган эдим: 1914 йилда немис ирқчи журналистларидан бири атоқли француз адиби Ромен Роллан билан учрашиб, унга шундай савол берибди:

— *Ҳозир Европа халқларининг олий ирққа мансуб эканлиги ҳақида шов-шувлар кўпайиб қолди. Бу масалада Сизнинг фикрингиз қандай?*

— *Сунъий равишда ифлослантирилган сув мизожимга тўғри келмайди. Мен доимо улкан дарёларнинг шарқираб оққан сувидан чанқоғимни қондиришни истайман! — дея жавоб қилган экан адиб.*

Амир Темур сўзи:

„Бир кун келадики, золим ўз бармоғини тишлайди“.

Ирқчиликни тарғиб этган фашизм нафақат бармоғини тишлади, балки ер билан яксон бўлди.

„САРБАДОРЛАР“НИНГ ЁЗИЛИШИ

Тўлқин Ҳайит:

— Коинотшунослар эътироф этишганидек, биз яшаб турган азиз макон — яккаю ягона бошпанамиз бўлган Ер улкан коинотдаги энг чиройли сайёра: чиндан ҳам, ҳаво кемалари орқали олинган тасвирларда у латофатли ҳолатда мовий товланадики, кўриб ҳавасингиз келади. Ана шу гўзал сайёранинг жаннатмакон жойларидан бири бизнинг Ўзбекистон деган гап, албатта, янгилик эмас, аммо бор ҳақиқат. Уни ҳаммамиз сева-миз, чунки дунёга меҳр, аввало, одамнинг ўз юртидан, унга бўлган муносабатидан бошланади. Олайлик, сизнинг „Сарбадорлар“ романингиз ҳам, аввало, шу юртга бўлган ширин туйғунинг меваси эди.

МУНОСАБАТ

Адабиётшунос Адҳам Алимбеков фикри:

„1966 йилда ёзилган „Машраб“ достонининг дастлабки номи „Сарбадор“ бўлганини айтиб ўтган эдик.

Балхда дор интизор бу дарбадарга
Қаро ер бўлғуси ёлғиз маскани.
Ҳаётдан тегмиши шу сарбадорга...
Аммо Навоий ҳам, Сино ҳам, яъни
Ҳаёт йўлларида ким топса маъни,
Ўша сарбадордир... —

деб ёзади шоир. Достонда мана шу ажойиб фикрни ўртага ташлаганда, шоир 24 ёшда эди. ...Демак, ижодкорнинг сарбадорлар мавзусига қайтиши тасодифий ҳодиса эмас, унинг илдиизи ўша илк достонига бориб уланади. Бу бир томондан, муаллиф ижодининг бошиданоқ қилинган катта ғоявий ниятнинг қоимлиги ва ҳаётийлигини, иккинчи томондан, муаллифнинг ўз идеалларига содиқлигини кўрсатади“.

Дунёга боқиб, унинг ишларидан ҳайратга тушасиз: дарахт гуллайди, мева тугади, инсонни тўйинтиради, куз келгач, яна яланғоч қолади, ҳатто барглари-ни остига тўшаб, ўзини ўзи озиқлантиради, яна денг, изғирин, бўронлардан омон чиқиб, оппоқ гуллари билан баҳорни яшнатиб, кўзни қувонтиради...

Одам ҳаёти ҳам худди шундай: бобо, буви, ота-она, фарзандлар, неваралар ва ҳоказо — дунё янгилиниб давом этади. Эҳтимол, сўзим узайиб кетаётгандир, аммо бор ҳақиқат шуки, коинотда ақл бовар қилмас ҳодиса мавжуд — коинотдаги бирор юлдуз сўнаётган бўлса, гравитация (*гироскопик итаришнинг эидди*) шу қадар кучли бўладики, бошқа барча нейтронлар унга бардош беролмай, шиддат билан эрийди.

Бу физик ҳодисанинг мазкур суҳбатга нима алоқаси бор, деган фикр ҳам туғилиши табиий. Бир оз шошмайлик, бу шунчаки оддий ҳодиса эмас, балки унда энг муҳим ҳақиқат бор: ана шу жараёнда улкан қора туйнуклар ҳосил бўлади ва юлдузларни ютиб юборади. Қаёққа кетади улар? Ваҳима, даҳшатми?! Йўқ, аксинча, ваҳима ҳам, даҳшат ҳам эмас. Қуръони Карим бу ҳодисани „Таквир“ (81), 15-оятда аниқ, лўнда тушунтириб беради: „Фало уқсиму биъл хуннас, Ал жаворил куннас“, яъни „у ҳолда хуннасга қасамки“, „хуннас“ — арабчада икки маънода келади: бири — „бурчакка тортилган“ демақдир, лекин бу ўринда қиёсан қўлланилса, терс ҳаракат қилиб, ичига тортилган деган маънони беради; „куннас“ ҳам қиёсан қўлланилса, том маъноси билан, гироскопик ҳаракат кучини ифодаляётганини кўраимиз. Мазкур сирли ҳодисани узоқ йиллар илмий ўрганган Бостон университетининг профессори Реймо Ровини уни „қора туйнук“ ҳодисаси деб атади, рус олимлари эса „юлдуз жойлари“ деган иборани олға сурдилар, аммо биринчи фикр кўпроқ оммалашиб кетди. Хўш, бу физик ҳодисани мисол келтириш билан нимани назарда тутмоқчимиз? Унча-мунча ўқувчига бу физик ҳодиса тафсилоти бир оз қийинроқ туюлади ва уни ҳазм қилолмаган ўқувчи бошни оғритиш нимага керак, лўндасини айтиб қўйган яхши эмасми, дейиши ҳам мумкин. Аммо ўрни келганда айтиш керакки, бизнинг ҳар битта яхши ёки ёмон ҳаракатимиз ҳам ана шу „қора туйнук“ларга бориб тақалади, Темурбекнинг сарбадорлардан бири Мавлонзоданинг ҳаётини сақлаб қолиши асосида ҳам шу ҳолатни кўраимиз. „Сақлаб қолиш“ — нимаики **яхши** бўлса, албатта, сақлаб қолинади, бу энди оддий ҳолат эмас, бу — намуна, кўрсатиш, таъкид, ибратдир. Ўша ояти каримадан чиқадиган аниқ фикрга келсак, ҳайратимиз янада ошади: „Қиёмат куни, худди „юлдуз жойлари“нинг ақл бовар қилмас сирлари каби, сизларни бошқа маконга ўтказаман“, деган сўзлар ўлим тушунчасининг якуни эмаслигига ёрқин мисол-

дир. Қаранг: сарбадорлар тарих қатларида йўқликка кетмади, гравитация орқали қайтадан ҳаётимизга кириб келишди ва 1989 йилда ўтмиш тарихига ташна халқ уни „қониқиб ичди“.

Албатта, бу ўринда сизнинг хулосаларингиз янада муҳим. Ўқувчиларимиз қолганларини ўзингиздан эшитганлари маъқул. Бу асарни ёзишга профессор Пирмат Шермухамедов сабабчи бўлган экан. Бу тўғрида нима дейсиз?

Муҳаммад Али:

— Биз адиб ва олим Пирмат Шермухамедов билан Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриётида бирга ишлардик. Сухбатларнинг бирида сарбадорлар ҳақида анча тўхталдик, Пирмат ака, шу мавзуда каттароқ асар ёзсангиз-чи, деб қолди, тўғриси, аввалига қўлим бормади, у кишининг таклифини ҳам ижодкорлар ўртасидаги самимийликка йўйиб қўя қолдим, аммо пешанада бўлса, тақдир неъматидан ёки бошқасидан ҳеч қаёққа қочиб қутулиш мумкин эмас.

Тўлқин Хайит:

— Албатта, Сиз учун сарбадорлар мавзуси янгилик эмасди: шеърий туркумингиздаги „Сарбадорлар қўшиғи“ни битганингизни, „Машраб“ достонингизнинг илк номи ҳам „Сарбадор“ бўлганини яхши биламиз.

Муҳаммад Али:

— Чиндан ҳам шундай. „Боқий дунё“ шеърий романини ёзиб бўлгач, насрда ҳам қалам тебратиш ҳақида ўйлай бошладим. Тўғриси, шу пайтгача насрда битта қисса тугул дурустроқ ҳикоя ҳам ёзган эмасдим. Битта-иккита ҳикоячаларим бўлган. „Қўрққанга қўша кўринар“, деган гап бор, „Чумчуқдан қўрққан тариқ экмайди“, дейишади. Лекин сарбадорлар юксак тоғ эдиким, унинг соясида қўрқув ҳам, иккиланиш ҳам заъфарон ҳолда қолиб кетди назаримда ва шиддат билан материал йиға бошладим. Нега шиддат билан? Гап шундаки, юртимизда илиқ шабадалар эсиб қолган, лекин халқимиз ўз тарихидан унчалик хабардор эмасди, чунончи, сарбадорлар ҳақида тўлиқ маълумотга эга бўлмаганлар ҳам кўпчиликни ташкил этарди. Айни пайтда, бу мавзу кичик достонга сиғмасди, иккинчи томони, тарихий ҳақиқатни бузмасдан кўрсатиш керак эди. Романни характер тутиб туради. Характер эса тирик одам деганидир.

Тўлқин Ҳайит:

— „Романнинг моҳияти муаллифнинг ҳаётий тажрибаларини маълум мақсадга бўйсундириш ва унга янги маъно касб этишда кўринади“, деган эди Альбер Камю ўзининг „Исёнкор одам“ китобида ва бу гапни Сиз „Роман ҳақида ўйлар“ („Танланган асарлар“, 2-жилд) мақолангизда келтириб ўтгансиз.

Муҳаммад Али:

— Роман — қунту сабот билан тикланган қаср; ундаги ҳар бир фишту тошнинг ўз ўрни, ўз вазифаси бор. Мен ҳамиша ҳаётни эпик кўламда кенгроқ тасвирлаш тарафдориман.

Тўлқин Ҳайит:

— Шу сўзингиз билан Сизнинг қарашларингиз ойдинлаша боради, устоз. Ҳикоячиликнинг ўз усталари мавжуд, лекин эпик жанр ўзбек адабиётида оқсаётган, ортда қолиб кетаётган эди.

Муҳаммад Али:

— Сарбадорлар ҳаракати ҳам кенг кўламда кўрсатишга арзигулик тарих, энг аввало, озодлик ҳаракати эди.

Тўлқин Ҳайит:

— Кўпгина суҳбатдошларимнинг гапларидан янги фикрлар туғилади одамда. Бу сўзингиз ҳам менда бир фикр уйғотди. Амир Темурнинг тўнғич ўғли Жаҳонгир Мирзо нима учун бор-йўғи 20 ёшида ҳалок бўлди? Оддий йўсинда „ҳалок бўлди“ дейишимиз унинг шаънига тўғри келмайди. Бир хорижлик тарихчи ҳам: „Ҳали ҳам эски қолипда фикрлайдиганлар бор экан“, деганида, қалб кўзлари уятдан ўзини олиб қочди. Дарвоқе, Жаҳонгир Мирзо юртни ҳимоя қила туриб, ҳалок бўлди. Демак, у бизнинг миллий қаҳрамонимиз. Биз унга ана шу қоядан қарашимиз ва баҳо беришимиз керак. У кичкина навкар эмас, „баҳодир“ унвонига эга ўз Ватанининг мард жангчиси эди. Чунончи, ҳар бир сарбадор ҳам, масалан, самарқандлик сарбадорлар ҳам ўша пайтда юрт эгаси бўлган Амир Ҳусайн бажаролмаган ишни бажардилар — Ватанларини чингизийлар босқинидан асраб қолдилар.

Муҳаммад Али:

— Жаҳонгир Мирзо борасида, кези келганда, сўз юритамиз, яхши эсга солдингиз. Сарбадорлар ҳаракати эса ўша давр учун катта аҳамиятга эга бўлди: зулм бор жойда халқнинг тоқат қилолмаслигини, бирлашса, катта кучга айланиб, ёвни ер тишлатиши мумкинлигини ва, айни дамда, чингизийлар зулмига барҳам бериш пайти пишиб етилаётганини кўрсатди.

Бу ҳаракат Хуросонда туғилиб, Сарбадорлар давлатини вужудга келтирди ва 1337 йилдан 1381 йилгача, яъни қарийб 45 йил яшади. Уларнинг ижтимоий талаблари нималардан иборат эди, деган саволга шундай жавоб бериш керакки, сарбадорлар ҳамма ер ва бойлигу неъматларни деҳқонларнинг умумтасарруфига бериш, умумижтимоий тенгҳуқуқликни ўрнатишни кўзлаган эдилар.

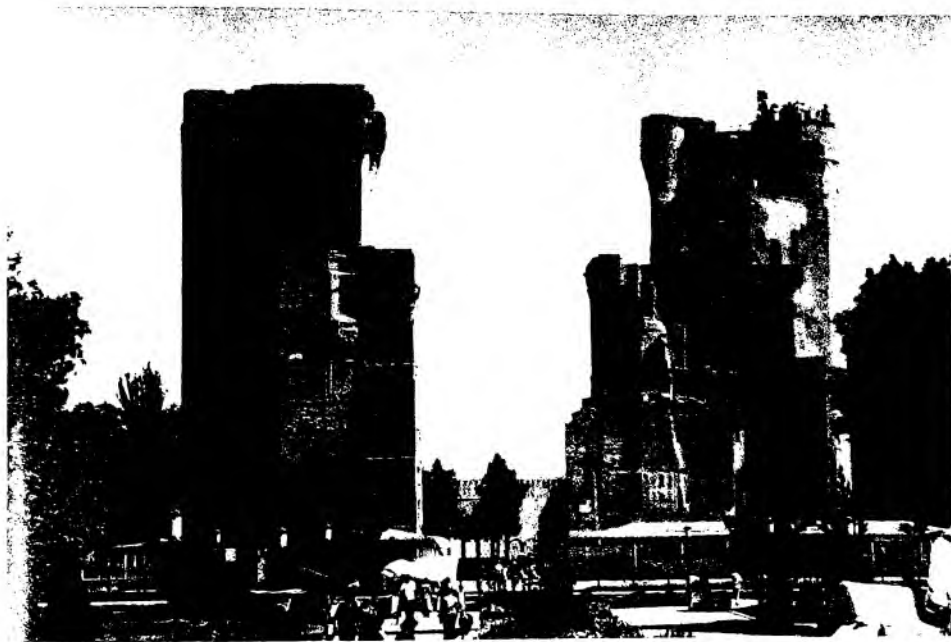
Сарбадорларнинг таъсирида 1350 йилда Мозандаронда, 1365 йилда Самарқандда, 1370 йилда Ғийлонда, 1373 йилда Қирмонда шундай ҳаракатлар бўлиб ўтди. Булар ичида Самарқандда юз берган ҳаракат алоҳида ажралиб туради.

Тўлқин Ҳайит:

— Муҳтарам ўқувчиларимиз биладиларки, бу ҳаракат Самарқандда атиги бир йил давом этган эса-да, ота-боболаримизнинг ҳамиша озодликка интилганларининг ўзлари биз учун нақадар катта аҳамиятга эга ҳодисадир. Менимча, сарбадорлар ҳаракатини ўрганиб, „Сарбадорлар“ романини ёзганингиз, аввало, халқимизни ўша давр воқеаларидан хабардор этганингиз алоҳида аҳамиятга эга бўлса, „Улуғ салтанат“ эпопеясининг ёзилиши учун мустаҳкам замин бўлди, десак янглишмаймиз. Чунки биргина „Сарбадорлар“ асарингизни ёзишингиз учун Абдураззоқ Самарқандийнинг „Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн“, Давлатшоҳ Самарқандийнинг „Тазкират уш-шуаро“, Фасиҳ Хавофийнинг „Мужмали Фасиҳий“, Муҳаммад Мусовийнинг „Ассаҳ ут-таворих“, Ибн Баттутанинг „Саёҳатнома“, Шарафуддин Али Яздийнинг „Зафарнома“, шунингдек, хориж тарихчи олимлари ҳамда рус шарқшуносларининг бир қанча асарларини ўрганишингизга тўғри келган эди.

Муҳаммад Али:

— Тарихий асар битиш чиндан ҳам мураккаб иш. Муаллиф нафақат ўша давр манбалари билан танишиши, балки ўша замон ва қаҳрамон-

Оқсарой битиги. Шаҳрисабз.

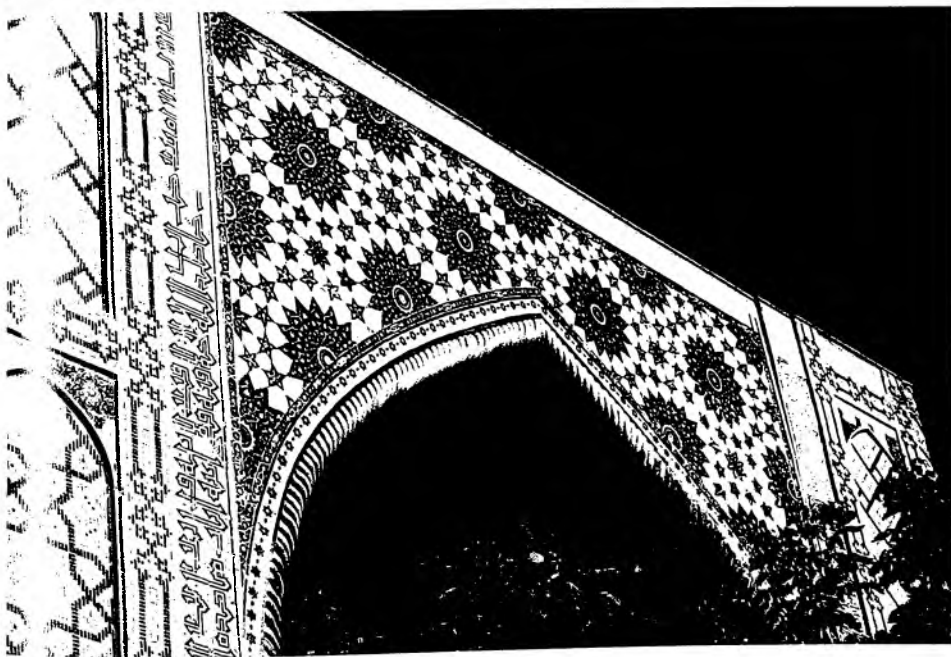
Муҳаммад Али ва Тўлқин Ҳайит.
«Темур тузуклари» китобининг янги наشري устида. 2007 йил.

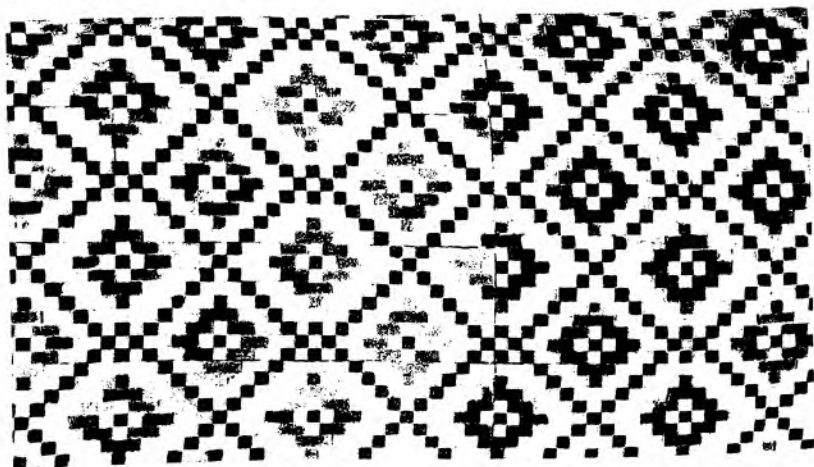
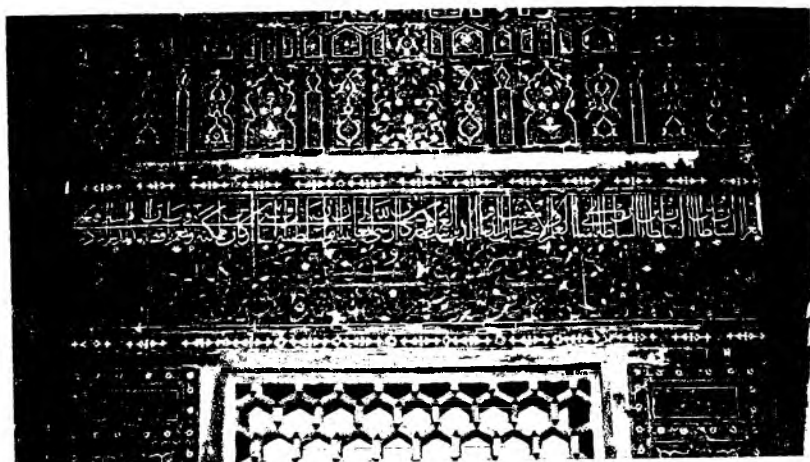
Тўлқин Ҳайитнинг
«Вафо маликаси»
романи муқоваси.

Мумтоз Маҳалбегим.

Улугбек мадрасаси. Самарқанд.

Кошинкорлик ишларидан намуналар. Самарқанд.

лари руҳига кириши даркор. Тарихий мақола ёзиш нисбатан осонроқ: манба етарли бўлса, тўғри хулоса чиқаришга унчалик қийналмайсиз.

Сарбадорлар ҳаракати ва Амир Темур ўртасидаги муносабатларга келсак, тарихий ҳақиқатлар бузилган ўринлар йўқ эмасди. Ваҳоланки, 1360 йилларнинг ўрталарида Мовароуннаҳрда учта сиёсий куч кураш майдонига чиққан эди: бу пайтда юрт бошлиғи Амир Ҳусайн ҳам тўзғиб кетган амирларнинг бошларини бир жойга бирлаштириб, катта давлат тузиш орзусида юрарди; Амир Темурнинг ҳам ўз тақдир битикларидан воқиф ҳолда вақт етилишини кутгани аниқ; учинчи куч эса босқинчи мўғулларни ҳайдаб юборган сарбадорлардир.

Амир Ҳусайнни фанимга қарши тура олмагани учун айблаш мумкин, Амир Темур унга итоаткор эди. Амир Ҳусайн нима учун сарбадорларни қатл этди, деган саволга уларнинг Амир Темур билан бирикиб кетишидан чўчигани учун шу хунрезликни амалга оширгани аён, деган фикримиз жавоб бўлади.

Тўлқин Ҳайит:

— Устоз, шу ўринда „Сарбадорлар“ асарингизнинг „Кониғилда“ қисмидан бир парчани кўздан кечирсак. Бу ерда воқеалар аниқ очилади ва Амир Темурнинг сарбадорларга бўлган муносабати ҳам ойдинлашади.

— „Мана Амир Ҳусайндан бир нома келибдир... — деди сарбадорлар султони ва номани ўқиб берди.

— Султоним! — Амирлашкар қаттиқ ҳайратга тушганини яширмади. — Ақли қосирим дерки, биз Амир Ҳусайн ва Темурбеклар билан дийдорлашувдан воз кечишимиз жоиздир... Бу таклиф ҳийла эмасмикин, деган шубҳам ҳам бордур.

Абу Бакр Калавий жилмайди:

— Ўзлари ҳам бисёр гумонпарастликка берилибдирлар.

— ...Аммо номанинг ушбу ерига назар этинг. „Биз то Ўрдани Кониғил яйловига олиб бормагунча сиз истиқболга чиқмангиз...“ Англамайдурмен, не дегани бу?

...Хўрдак Бухорий деди:

— ...Фақат бир шарт: биз билан қўшин бўлмоғи зарур!

Наврӯз арафасида Амир Хусайн билан Темурбекнинг Кониғилда чодир тикканлари ҳақида хабар келди.

Сарбадорлар салтанати кенгаши аъзолари Абу Бакр Калавий, соҳибдедон Мавлонзода, амирлашкар Хурдак Бухорий, Уста Кулол, Қодир Халвойн, Лақшман, Нозим Меҳмет, Исоқ этикдӯз, Шаҳриёр, Абулмансур Аҳий Жаббор бошчилигида яхши қуролланган қўшин кузатувида катта совға-саломлар билан Кониғилга жўнадилар.

...Олисдан пахтағулми жома кийганлар келаётганини кўрган Амир Хусайн:

— Ана сарбадорларингиз, Темурбек! Самарқандда салтанат тузган ялангоёқлар! — деди заҳарханда аралаш.

...Темурбекнинг ғашни келди, аммо билдирмади.

Сал фурсатдан кейин меҳмонлар истиқболига чиққан Давлатшоҳ бахши Самарқанд сарбадорларини бошлаб келди. Машшоқлар „Шодиёна“ куйини чалдилар.

— Бугун ҳамалнинг биринчи куни — Наврӯз айёми сиз Самарқанд сарбадорлари Мовароуннаҳр ҳукмдори меҳмонидурсиз! — деди босиқ Амир Хусайн. — Сиз Мовароуннаҳрни муғул оёғидан тозалашда чунон саъй-ҳаракат кўргиздингизким, бунинг баҳоси улуғдир! Жанги жадални унутингиз, салтанат ташвишларини бир четга отингиз! Фароғат, ҳордиқ чоғидир...

Бир оздан сўнг косалар яна бир давра айланди... Базми жамшид авжига чиқди.

Амир Хусайн чодирни олдида бугун кечагидан кўпроқ одам тўплаганди.

Мамнун сарбадорлар, ҳеч нарсадан беҳабар элик қадамча берида тўхтадилар. Ордан тушар эканлар, Амир Хусайннинг саропардадан чиқиб келганини, кеча дастурхон ёзилган жойга етганда, уч бор қарсақ урганини эшитдилар. Шу палла ҳукмдор: „Отил!“ деб қичқирди. Қасдандир норғул-норғул аскарлар пайдо бўлиб, ҳайратда қолган сарбадорларга ташландилар. Кўз очиб-юмгунча ҳаммасини қуролсизлантириб, қўлларини орқасига боғладилар. Фақат Абулмансурга тегмадилар, аксинча, у амирлашкар Хурдак Бухорийни, Мавлонзодани банди қилишда аскарларга кўмак берди:

— Бадбахт, сотқин! — Тиш орасидан деди Мавлонзода. — Ҳақиқий башаранг энди очилди!

Абу Бакр Калавий бу гапни эшитди-ю, Мавлонзоданинг „Абулмансурни салтанатга яқинлаштирмак хатарлидир...“ деган сўзларини эслади. Афсус! Сарбадорлар султони алданганини кеч англади.

– Эй, Амир Хусайн, бу не қилиқ? Мардлар ишими бу найранг?

Амир Хусайн ҳеч нарсани эшитмагандай жавоб бермади.

Тақдирнинг бу ўйинига ҳайрон қолган Мавлонзода ўзига ўзи деди: „Нима бўлмакда ўзи? Сарбадорлар амирларга душманлик зоҳир этмадилар-ку! Амир Хусайн-ку, тўғри, феъли бад бир махлуқ... Аммо Темурбек-чи? Темурбек қаерда? Нега у кўринмайдур? „Менинг кўнглим сарбадорлар тарафиндадур“, демағонмиди?“

Нақоралар қоқилди, ташвишли садолар юракларни сирқиратиб ўтди.

Қошлари қоп-қора Мавлонзода бошини ғоз тутиб, дор тагига қараб юрди... Мана, яна дор! О, қисмат!

Шу топда:

– Тўхта!!! Тўхтангиз!!! – деган кучли овоз эшитилди.

Ҳамма овоз келган томонга қаради. Уч юз қадамлар нарида шаҳардан кимдир от чоптириб келарди. Бу – Темурбек эди.

– Бу ёғи қандоқ бўлди, Хусайнбек?! Бу бандаларнинг гуноҳи не? Булар ҳам Худонинг бандалари-ку?

Амир Хусайн тахтда ўлтирар экан, Темурбекнинг бирдан келиб қолиб, ишга халал берганидан ранжиганини яширмас, унга боқмай, ҳадеб навкарини жеркир эди...

– Хусайнбек, сиздан сўраётирман: сарбадорларнинг гуноҳи не? – Темурбек тахт олдига яқинлашди. – Бу қандай мусулмончилик ахир? – ...Сарбадорлар мард одамлардир. Сиз билан биздай амирлар қилолмағон ишни ўшалар адо этдилар... Улар бизни одам, деб ўйладилар, ишондилар. Ишониб, Конирилга келдилар. Биз шундай яхшилиқка нима билан жавоб бердик? Дорга осиш билан!.. Келажак авлодларга Амир Темур ўз улузининг одамларини ўзи дорга осибдур, деб масал бўлғоним алам қиладур, холос... Афсус, ғафлатда қолдим!

– Эҳҳа... билмабмиз-да, Темурбек... Сарбадорлар сизнинг дўстларингиз экан-ку! – Амир Хусайн шалақилиқка ўтди... “

Тарихий жараённинг ўзи кимнинг ким эканлигини кўрсатди: Амир Хусайннинг мунофиқлиги, иккиюзламачилиги унинг қай даражадаги „амир“ эканлигини намоён этади.

Низомиддин Шомий ўзининг машхур „Зафарнома“сида қуйидагиларни қайд этади:

„Амир Хусайн Самарқандга етгач, сарбадорларни дорга осиб, халқни уларнинг шарридан қутқаришни буюрди.

Амир Соҳибқирон Мавлонзода учун шафоат тилаб, уни халос этди.

Амир Хусайн (тахтга) ўрнашиб олгач, унинг табиатидаги хасислик қолиб келиб, мол тўплашга берилиб кетди... амир Чоку, амир Сайфиддин, Оқ Буғо баҳодир, Элчи баҳодир, Давлатшоҳ баҳодир каби Амир Соҳибқироннинг мулозимлари бўлган бир гуруҳни муҳассилга топширди. Бу амирлар бошидан турли савдолар кечганлиги боисдан Амир Хусайн (тилаган) молни тўла йиғиб бўлмади. Амир Соҳибқирон уларнинг ишига бош қўшиб, мадад ва ёрдам кўрсатди: кўп олтину кумуш сарфлади, жумладан, ўзининг никоҳида бўлган амир Хусайннинг синглиси улуг оқа Ўлжой Туркон оқанинг зираги ва билагузугини ҳам олиб, амирларнинг мусодара этилган моллари ҳисобида топширди. Молларни Амир Хусайн олдига келтирганларида, буларни таниди, аммо унинг баҳридан ўтишга бахиллиги йўл қўймади“.

Албатта, ўз синглисининг сепини кўра-била туриб, аниқ таниб ҳам очкўзлигидан қайтмаган кимса қандай қилиб Мовароуннаҳр тахтига муносиб бўлиши мумкин эди.

Иккинчи жиҳати, жаҳон тарихидан кўрамизки, ҳар бир халқ ўзининг миллий қаҳрамонларини бошларига кўтариб, номларини эъзозда тутишган. Ижодкорлар эса улар ҳақида йирик-йирик асарлар ёзишган. Испан эпосини олинг. „Сид ҳақида қўшиқ“ испан қаҳрамонлик эпосининг энг яхши намуналаридан бири. „Қўшиқ“ 1140 йилларда юзага келган бўлса-да, фақат XIX асрнинг бошларига келиб ёзиб олинган. Бизда эса „Ўғузхон“, „Тўмарис“, „Алпомиш“, „Широқ“ каби қаҳрамонлик эпосларимиз қадим ёзма тарихга эга.

Дарвоқе, Сид (Сайид) образи худди сарбадорлар каби оташин ватанпарвар сифатида тасвирланиб, қиролга қарама-қарши қўйилади. Қирол унга бошпана бермаслик ҳақида фармон чиқарганда, халқ ўзининг ажойиб баҳодирини — Сидга ачинади, лекин ёрдам беришга ботина олмайдди. Худди шунингдек, олмон қаҳрамонлик эпосининг „Нибелунглар ҳақида қўшиқ“, „Гудруна“ дostonларида ҳам бош қаҳрамонлар баҳодир, мард ва олижаноб инсонлар сифатида гавдаланади. Қизиқ томони шун-

даки, „Нибелунглар ҳақида қўшиқ“ достони бизнинг „Алломиш“ достонимизга яқиндир.

Муҳаммад Али:

— Ҳали халқимизга қайтарилиши керак бўлган ва ёзилиши зарур бўлган қаҳрамонлик эпослари жуда кўп. Бизнинг тарих — уммон. Мен ўйлайманки, ҳар бир ижодкор ўз халқининг ва жаҳон халқларининг тарихига жиддий муносабатда бўлиши, уларни чуқур ўрганиши ва шу тарих ҳақида ёзиши керак. Масалан, бутун дунё тарихчи олимлари, ижодкорлари, санъатшунослари, драматурглари Амир Темур ҳақида шунчалик кўп асарлар битишганки, санаб улгурмайсиз. Инглиз адабиётининг йирик вакили, шоир Жорж Гордон Байрон нафақат Буюк Британия ҳақида, балки бутун дунё тарихи тўғрисида асарлар ёзган. Шекспир-чи? Биз эса ҳозирча бой тарихимиздаги сиймолар ҳақида асарлар ёзаямиз, лекин бу ҳали кам. Масалан, Аҳмад Чағоний Устурлобий ҳақида қачон яхши асар ёзиб, ўқувчиларимизни бу машҳур аллома ҳақида ҳақиқатдан хабардор этамиз? У Бардодда яшаб, устурлоб яшаш бўйича дунёда ягона муҳандис-олим бўлган.

Тўлқин Ҳайит:

— Сизда бошданоқ ана шундай фикр бўлгани учун шу орзулар қўйнида яшагансиз, эпик асарлар яратиш ғояси сизни ҳамиша қизиқтириб келган. Ўз пайтида ҳинд эпоси „Рамаёна“ни, Байроннинг „Шилён тутқуни“ каби асарларни, қорақалпоқ эпосларини таржима этиш жараёнида тажрибангиз ҳам оша борди. Тарихчи олимлар Бўрибой Аҳмедов, Ҳамид Зиёевларнинг тарихий асарлари, жонли суҳбатларидан кўпроқ маълумот олишга муяссар бўлдингиз. Албатта, бу саъй-ҳаракатлар сизни ўтмишимизга янада жиддий боқишга сабабчи бўлди.

Муҳаммад Али:

— Ўтмиш тарихимиз ура-урачилик, ёт ғояларнинг ташвиқоти остида қолиб кетаётган эди. Яратган эгам тарози палласини доимо тўғри қўяди. Қайси бир бандасининг кўнглига яхшилик уруғларини сепиб, уни эзгуликлар сари чорлайди. Оддий мисол: мана, олайлик, бирор ҳовлининг эгаси йўқ, нима бўлади, албатта, эгасиз ҳовли хароб бўлади, ҳар бир жой, ҳар бир гўша ўз эгаси, ўз соҳиби билан файзли ва обод бўлиб туради.

Керак бўлса, тош ҳам одамнинг меҳрига зор. Худди шундай, сарбадорлар ҳаракати пайдо бўлган вақтда мамлакат эгасиз эди. Туркистон диёрининг ҳар бир вилоят, шаҳрида бир ҳоким ўзича бош эди, масалан, тарихий маълумотларга кўра, Тошкент, Самарқанд, Қарши, Бухоро ва Хўжанддаги ҳокимлар сира ҳам бир-бирларига бўйсунимас, ўзлари хон, кўланкалари майдон эди. Ташқи ғаним эса айнан ана шу тарқоқликни кутиб туради ва босқинчиликни амалга оширади. Турган гапки, чингизийлар Туркистонни ҳам ўзларининг вассали ҳисоблашар ва унга эгалик қилиш ҳуқуқини сақлаб қолишни истардилар. Шунинг оқибатида, уруш-жанжаллар 1358 йилдан то Амир Темур давлат тепасига келгунча, яъни 1370 йилгача мамлакатда ҳаражу мараж (анархия) давом этди. „Сарбадорлар“ дилогиясининг „Тахтсиз мамлакат“ боби билан бошланишига эътибор беринг.

Сарбадорлар ҳаракати ана шу йилларда кенг қанот ёзди. Улар мамлакатни яна Жета, яъни қароқчи мўғуллар асорати остида қолишини истамадилар ва тизгинни ўз кўлларига олдилар.

Тўлқин Ҳайит:

— Озод яшаш, зулмдан кўра, эркинликни афзал билиш азалдан инсон табиатидаги хислатлардан биридир. *Ливаннинг зукко шоири Жуброн Халилнинг* асарларида инсон орзуси, эрки, озодлиги; ўзи туғилиб ўсган Лубнон тоғларининг улуғворлиги, дарёларининг майин шовуллашлари, боғлардаги турфа гулларнинг атри жуда нафис ҳолда назокат билан тасвир этиладики, қалб улардан бир олам лаззат ва завқ олади. Жуброн дунёга келгунча ўз дарду ғамларини, қувонч, ҳаяжонларини ҳеч кимга айтолмайдиган Ватан „соқов“ эди, дея беҳуда айтишмайди.

Унинг қуйидаги мансурасини бирга ўқиймиз:

„Бу воқеа шундай юз берган эди. Мен яшаётган мамлакатда барча фуқаролар ўзининг асл қиёфасини билдирмаслик учун юзларига етти қават ниқоб тутиб юрардилар. Узоқ йиллар ухлаб қолган эдим. Бир куни уйғониб қарасам, менинг етти хил қиёфада кўринадиган ниқобларимни уйғирлаб кетишибди. Сакраб туриб, „Лаънати ўғрилар“, деб қичқирганимча, одамлар гавжум кўча ва майдонларни гир айландим.

Ниқобсиз эканлигимни кўриб, эркагу аёллар мени масхара қила бошладилар. Баъзилар қўрққанидан уйларига кириб, беркиниб олдилар. Бир уйнинг томида варрак учириб турган шўҳ бола мени кўриб:

— Қаранглар, ниқобсиз одам қандай чиройли! — деб қичқирди.

Мен томга қараган эдим, қуёш нурлари яланғоч юзимга тушиб, бутун вужудим роҳатланди. Қуёш илк бор юзимни ўпиб олганда, қалбимда унга нисбатан муҳаббат ўти аланга олди. Шу лаҳзадан ниқобларимга бўлган қизиқиш сўниб, улар мен учун кераксиз матоҳга айланди. Ниқобларимни олиб қочган ўғрилари: „Илоҳо, охиратда сизларга ҳам жаннат жойларидан насиб этсин!“ дея дуо қилдим. Шундай қилиб, ниқобларим йўқолгач, мен чин маънода Мажнун бўлиб қолдим ва шу орқали эркинлигимни кашф этдим. Ниқобларни тақиб юрганимда, кимларгадир қул сифатида хизмат қилардим. Энди эса, мен ҳеч кимга қул эмасман. Энди мен ўз ақлим билан яшаётганимдан хурсандман“.

Муҳаммад Али:

— Эҳтирос тўла ҳақиқат. Яхши ашъор халқ қувончи ва дардидан туғилади, деб беҳуда айтмайдилар. Жуброн Халилни дунё эркинлик куйчиси сифатида яхши танийди. Ота-онаси билан ўз ватанида жабр-зулм, ноҳақликларни кўрди. Шу туфайли ҳам, у 12 ёшга тўлганида Америкага кўчиб кетдилар. Бу ерда унинг истеъдодини кўрган маърифатли аёл Элизабет Хаскелл уни ўз фарзандидай ёқтириб қолди ва Париж шаҳрининг Инжа санъат мактабида таҳсил олишига йўл очиб берди. Жуброн бу ерда мусаввир бўлиб етишди, наср ва назмда нозиклик билан қалам тебратиб, кўзга кўринди. „Пайғамбар“ асари, мансуралари одамга қанот бағишлайди.

Мен ҳам унинг „Шодлик қўшиғи“ мансурасини жуда ёқтираман. „Инсон мени — шодликни севади, излайди, ундан узоқлашсам, соғинади. Мол-дунё инсонни шодликдан узоқлаштириб, ғам-ташвишлар оламига ташлайди.

Шодлик инсонни билимлар уйида, ибодатгоҳ, масжидларда кутади, мол-дунё эса уни худбинлик, бузуқлик, ёмонликлар сари бошлайди.

Инсон шодланишни севади, УНИ ЎЗ ИШЛАРИДАН излайди, лекин уни ИЛОҲИЙ ХИЛҚАТларда топади.

Инсон шодликни топиш учун айёрлик ва мол-дунёни восита қилади, аммо шодлик бундай воситачиларни ёқтирмайди. У фақат ҳалол меҳнат, яхши хулқни ҳурмат қилади“.

Шодлик айтади: „Мол-дунё дўсти — инсонни дод, фарёд ва бақир-чақирларга ўргатади. Мен бўлсам инсонни сабр-қаноатга, кўнгилдан йиғлашга ва кулишга ўргатаман. Чунки мен унга дўстман“.

Биз ҳам шодликмиз, ҳаётга ҳам, қаламга, ўқувчимизга ҳам дўстмиз!

Тўлқин Хайит:

— Мен фикрингизни англадим, устоз, биз ўқувчиларимизга ҳам яхшилик истаймиз. Эсимда: қиш куни, сандалимиз совуқ, уй зах, қалбларимиз титроқда эди, кимдир бир челақ чўғ олиб келиб солди-ю, танамизга илиқ ҳарорат кириб, юзларимизга қайноқ қон югуриб, кўнглимиз чароғон ёришди. Нафақат катта асарлар, балки ҳар бир сўзимиз ҳам, ўша сандалга солинган чўғдек, қалбларга ёқимли ҳарорат бахш этсин. Сарбадорлар ҳаракати ҳам — шодлик қўшиғи, у эзгулик учун баҳор каби юз очган эди. 1968 йилда ёзилган „Сарбадорлар қўшиғи“ шеърингизни ўқиб, бунга амин бўлдим. Сухбатни шу жойда тўхтатиб туриб, шу шеърни биргаликда ўқисак.

САРБАДОРЛАР ҚЎШИҒИ

Икки дарё орасида
Сарбадорлар ватани,
Афсонадай яшади-я,
Лол қолдириб ҳаммани
Сарбадорлар ватани.

Мискин, гадо, йўқсилларга
Абу Бакр бўлди бош.
Қулу фақир эрк, эрк, дея
Қўлларига олди тош!
Абу Бакр бўлди бош.

Бир замонлар, бир замонлар
Озод бўлган ўлкада,
Туғилмоқда гўдаклар ҳам
Қамчи изи елкада,
Озод бўлган ўлкада.

Эрк бер, дея кутиб турмас,
Эрк излайди сарбадор.

Гарчи доим боши уэра
Кулоч ёзиб тургай дор,
Эрк излайди сарбадор!

Қиличингни қиндан суғур!
Дўстлар, курашда нажот.
Бўйин эгсанг, бўйининг эзгай
Бўйинтуруқ умрбод.
Дўстлар, курашда нажот!

— „Дўстлар, курашда нажот!“ деган сатрингиз ўша пайтлар учун анча хатарли эди ва Ойбек, Мақсуд Шайхзода ва бошқа ўзбек адабларининг бошига тушган кулфатлардан чўчимадингизми?!

Муҳаммад Али:

— Сталиннинг вафотидан сўнг, айниқса, 1960 йилларда тарихга бир оз муносабат ўзгариб (эривгарчилик), зиғирча бўлса-да, эркин мурожаат қилиш имконияти турилди ва бу ҳодиса то Иброҳим Мўминовнинг 1968 йилда ёзилган „Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихида тутган ўрни ва роли“ митти рисоласи босилиб чиққунча давом этганини ҳам айтиб ўтиш керак.

Тўлқин Ҳайит:

— Шубҳасиз, Ўзбекистонда Иброҳим Мўминовнинг мазкур рисо-ласи жамоатчилик томонидан илиқ кутиб олингани бор ҳақиқат, шу билан бирга, Марказнинг ноғорасига ўйнаган ва тирноқ остидан кир қидириб юрганлар учун баҳонаи сабаб топилиб, олимга қарши ифво ҳаракатлар авж олди. Москвада нашр этиладиган „Вопросы истории“ илмий жур-налида танқидий мақола ҳам босилиб чиқиб, унда И. Мўминовнинг Амир Темур шахсини „идеаллаштириб“, унга ғайриилмий ёндашгани, гоъвий-сиёсий хатога йўл қўйгани каби ноўрин айблар тикиштирилган эди. Ҳатто юқори даражадаги мафкура йиғилишларининг бирида ҳам бу тўғрида айюҳаннос солинди.

Ўша буюртма мақолани ёзган бегона эмас, И.Мўминовнинг ёнида юрган кимсалардан бири эди, дейишади. „Амир Темур қабридан овоз“

деган шеърингиз эсимга тушди. Таъкидлаб ўтиш керакки, бу шеър ҳам 1968 йилда ёзилган эди.

Эй, тарихчи, этма умримни тарож!
Бас, бундай гапларга эмасман муҳтож.
Тори узилса ҳам — соз аталур соз,
Бошдан тушганда ҳам тож — барибир тож!

Сотқин кимсани Худо ҳам кечирмайди. Кимлар сотқинлик қилиш:: мумкин? Ақли ожиз ва муте кимса узоқни кўра билмайди ва унинг учун ўз жони ва манфаати ҳамиша биринчи ўринда туради. Лекин уларнинг борадиган жойи ва тарихдан оладиган „насиба“лари аниқ: халқ кимни сийлашни-ю, кимга қора тамға босишни яхши билади.

Муҳаммад Али:

— Мустақилликдан сўнг, 1993 йилда „ФАН“ нашриёти томонидан И.Мўминовнинг мазкур рисоласи 50 минг нусхада чоп этилиб, унинг хотирасига ҳурмат бажо келтирилди. Элу юрт учун қилинган улкан меҳнатлар ҳеч қачон ерда қолиб кетмаган, кетмайди ҳам. Шу биргина рисоланинг шунча кўп нусхада чоп этилиши ҳам сўзимизга яхшигина исботдир.

Юқоридаги саволга қайтадиган бўлсак, ўтган эски тузум даврида тўсиқларга кўп бора дуч келган адиблар кўплигини биласиз. 1986 йилда Ўзкомпартиянинг III пленумида ҳам яна Амир Темур ва Бобур Мирзоларга тош отилди. Ҳатто ўйлаб-нетиб ўтирмасдан, бу шахслар ҳақида асарлар кўпайиб кетди, деган таъналар билдирилди, ваҳоланки, ҳали бу пайтда Амир Темур тўғрисида ўзбек адиблари бирор-бир катта асар, саҳна асари ёзишган эмасди.

Катта минбарлардан айтилган бу ғаразли гаплардан мақсад бой тарихимизни қайта қоралаш асосида халқимизни янада қаттиқроқ мутеликда сақлаш, шу мавзуда қалам тебратаётган адибларга руҳан зарба бериш эди. Чунки битта яхши асар бутун халқнинг кўзини очиши мумкин.

Тўлқин Ҳайит:

— Ўша йиллардаги анчайин кулгили воқеа ҳамон тилдан-тилга ўтиб юради. Эмишки, 37-йилларда қатагон қилинган адиблардан бири-

нинг юбилей кечасига юқоридан келган шўро мафкурачиси: „Юбилярнинг ўзи қани? Президиумга чиқсинлар!“ деган ва бу ҳолат кўпларнинг энсасини қотирган экан.

Муҳаммад Али:

— Шундай воқеалар ҳам бўлган.

Тўлқин Ҳайит:

— Шу воқеа эсимга тушаркан, В. В. Бартольднинг ҳам сарбадорлар тарихини ўрганишда Ибн Арабшоҳга мурожаат қилмаганини кўрдим. Сиз ҳам шундай йўл тутгансиз. Чиндан ҳам Амир Темурнинг мўғул ҳукмдори Чингизхон каби вайронкор, шафқатсиз бўлганига ҳеч ишонгинг келмайди, ахир Соҳибқирон ҳақида сон-саноксиз ҳикоя, ривоятларни эшитар экансиз, уларда унинг кечиримли ва меҳрли бўлганини, Ҳирот, Урганч, Бағдод шаҳарлари таслим бўлгач, аҳолисига нисбатан самимий муносабатда бўлиб, вайрон бўлган жойларни қайтадан тиклаганини, ҳарбий юришлари давомида қишлоқ хўжалигини, савдо-сотиқни ривожлантириш, савдогарларнинг йўллардаги хавфсизлигини таъминлаш учун, керак бўлса, шаҳарлар, роботлар қурганининг гувоҳи бўласиз. Буни инкор этиш мумкинми?! Бошқаларга қарайлик. Чунончи, мамлуклар ҳукмдори султон Бойбарс 1263 йилда Антиохияни забт этганда, унинг буйруғи билан 1600 навқарнинг боши сапчадек узиб ташланган, шаҳарнинг 10 минг аҳолиси қул қилиб сотилган эди. Тарихчи В. Гатцук эса ўзининг „Шавкатли Темур“ асарида ёзадики, „Амир Темур Олтин Ўрданинг силласини қуришиб, Дмитрий Иванович Донскойдан тортиб то Иван III гача бўлган Москва Русининг буюк князларига қараганда, Руснинг мўғуллар зулмидан озод бўлишларида кўпроқ хизмат қилган эди“, дейди ва у ҳам асосан ишончли манбаларга суянади.

Шахсан ўзим гувоҳ бўлган бир воқеани ҳам айтиб ўтишим керак.

1989 йилда Москвада Михаил Кузнецов деган тарихчи билан танишиб қолдим. Кузбаслик экан. Ана шу қария жуда қизиқ воқеани гапириб берди. Ўша пайтларда совет тузумига қарши тураётган янги кучлар етилиб келаётган эди. Ўша қариянинг аввало „ҳадемай, мустақил бўлиб кетасизлар“, деган башоратига унчалик ишонмадим, аммо Амир Темур тўғрисидаги ҳикояси мени ҳаяжонга солди. Унинг айтишича, 1918 йилда Қизил Армия қўшинларининг саркардалари учун „Қизил комис-

сарлар” курсларида *Михаил Фрунзе билан рус ёзувчиси Аркадий Гайдарлар* бирга ўқишган. Қариянинг таъкидлашича, то 1936 йилгача, яъни Сталин совет тузуми учун кимни оқ, кимни қора, дейишни белгилаб берган вақтгача, рус зиёлилари орасида Амир Темурга нисбатан ёмон кайфият бўлмаган, ҳатто ул зот ҳақида саҳна асарлари намойиш этиб турилган. Хуллас, ана шу курсларда Амир Темурнинг ҳарбий тактик усулларидан сабоқ берилган ва унинг ғалабаларига сабаб бўлган асосий омил одилона ҳаракатларининг натижаси, деб баҳоланган. Турган гапки, ҳар иккала шахс ҳам Соҳибқирон Амир Темурга ҳурмат ва ҳавас билан қарашган. Бир гал улар Амир Темур ҳақида гап талашиб қолишганда, Михаил Фрунзе: „Мен ўғил кўрсам, исмини Тимур қўяман“, дейди. Аркадий Гайдар эса: „Яқинда аёлимнинг кўзи ёрийди, ўғил бўлса, мен ҳам унга шу зотнинг исмини бераман, лекин ҳисобда Сиздан олдинга ўтиб кетаман!“ дея сирли жилмаяди. Михаил Фрунзе ҳайратланиб, бунинг сабабини сўраганда, у: „Мен Амир Темур тўғрисида роман ёзаман!“¹ дейди. Чиндан ҳам, уларнинг ҳар иккаласи ҳам ўғил фарзанд кўрганларида, уларга Тимур деб шавкатли исм берадилар.

Қариянинг ҳикоясида жон бор эди. *Аниқ фактларга мурожаат қилсак, бу масала янада ойдинлашади:*

Аркадий Гайдарнинг (Голиков) ўғли Тимур Гайдар Россиянинг номдор кишиларидан бири бўлди, набираси Игорь Тимурович Гайдар эса Россия ҳукумати бош вазири лавозимигача кўтарилди.

Михаил Васильевич Фрунзенинг ўғли Тимур Фрунзе эса Иккинчи жаҳон уруши жангларида жасорат кўрсатиб, 1944 йилнинг охирида Германиядаги жангларнинг бирида мардларча ҳалок бўлди.

Муҳаммад Али:

— Амир Темур шахсига нисбатан буюк инсонлар ҳамиша ҳурмат билан қараганлар ва бундай воқеалар чиндан ҳам жуда кўп. Қўшимча қилиш мумкинки, чиндан ҳам Аркадий Гайдар ўз сўзида турди, Михаил Фрунзегга нисбатан Амир Темур хотирасига икки баравар кўп ҳурмат

¹Бу ерда А. Гайдарнинг „Тимур и его команда“ китоби кўзда тутиляпти.

кўрсатди, қайси маънодаки, менимча... менимча, етилиб келаётган қатағон, Сергей Есенин ва Владимир Маяковскийларнинг ўлими сингари воқеалар, эҳтимол, уни чўчитган кўринадики, гарчи Амир Темур ҳақида роман ёзишга журъат этмаган бўлса-да, аслзода зиёли сифатида ақлли иш тутди, яъни „Тимур ва унинг гуруҳи“ („Тимур и его команда“) қиссасини ёзишга улгурди. Шу нарсанинг ўзи ҳам, балки, Сиз эшитган юқоридаги воқеанинг тасдиғи бўлса, ажаб эмас.

Энди бояги мавзуга қайтадиган бўлсак, таъкидлаш керакки, „Ўзбекистон адабиёти ва санъати“ газетасида 1992 йилда босилган „Амир Темур ва сарбадорлар“ суҳбатида (у 2012 йилда „Шарқ“ бош таҳририяти томонидан чоп этилган „Танланган асарлар“нинг иккинчи жилдига киритилган) бу мавзуга батафсил тўхталинган. Чунончи, Ибн Арабшоҳ „Самарқанд бузуқлари ва шутторлари“ ҳақида ўз асарида сўз юритган ва кўрамизки, у сарбадорлар ҳақида тўлиқ маълумотга эга бўлмаган, аниқроғи, „кўча гапи“ни китобига киритиб қўя қолган, шу боис ҳам, унинг сарбадорлар ҳақидаги гаплари чуқур илмий аҳамиятга эга эмас. Сабаби, уларда на бир сана, на бир сарбадорнинг исми ёки воқеа содир бўлган жойнинг номи келтирилади. Қолаверса, Ибн Арабшоҳ мазкур асарини ёзаётган йилларда Туркистондан, юртимиздан узоқда эди. Бир ўринда Шайх Ҳасан Журийни Сабзавор ҳокими, деб нотўғри маълумот беради. Аслида Ҳасан Журий бу воқеалардан анча олдин, яъни 1342 йилда вафот этган эди. Яна бир воқеа, шайхнинг Сабзаворда Амир Темурни ҳадялар билан қаршилагани ҳам Ибн Арабшоҳнинг сарбадорлар тарихини яхши билмаганини кўрсатади. Шу боис бўлса керакки, В. В. Бартольд сарбадорлар ҳақида ёзар экан, Ибн Арабшоҳга эмас, Низомиддин Шомий, Шарафуддин Али Яздий, Абдураззоқ Самарқандий ва Муъиниддин Натанзийларнинг фикрларига суяниб иш тутган.

Тўлқин Ҳайит:

— Сиз тарихни ўрганишда, изланишда француз файласуфи Рене Декарт йўлини тутишимиз лозим, деб ҳисоблайсиз. Мен шу баҳона файласуфнинг ҳаёт йўлига ва ёзган асарларига назар солар эканман, унинг чиндан ҳам донишманд бўлганини, шахс даражасига етиб, фаранг олами-

да ўзига хос ўрин тутганини кўрдим. Ўтмиш тузум мустамлакада бўлган миллат фарзандларини шахс даражасига кўтаришга йўл қўймас эди. Сабаби эса аён, изоҳ ортиқча. Рене Декарт айтадики, „Ўзликни англашдан кўра, сермахсулроқ машғулот йўқдир“.

Кези келганда, руҳлари шод бўлсин, аждодларимизни эслаб ўтмасам, бўлмас! Ота-боболаримиз бир пайтлар Самарқандда яшаб, кошинкорлик ва савдо билан шуғулланганлар. Қоратоғлик Хуржунли эшон деган муътабар кишида тарихий китоб бор эди. Фурқат жияним ундан менга кўчирма олиб берди. Самарқандда нотинч бўлган йилларда аждодларимиз Муҳаммад Солихон бобо бошчилигида Хисор тоғларидан бошпана топган эканлар. Болалигим ўтган Дашнободда юз элик метр пастдан сув чиқаришган ҳам ўша боболар. 1970 йилда шу ариқ ўзани бўйича канал лойиҳалаштирган муҳандиснинг айтишича, бундай сув иншоотини бунёд этишга фақат алгебрадан хабари бўлган, ўта хат-саводли одамгина бош бўлиши мумкин экан. Ариқ юқорилаб келиб, коризлар орқали маҳаллаларга сув етказиб берарди. Ким билсин, балки улар ҳам сарбадорлардан бўлиб, Амир Хусайннинг қатлидан чўчиб, 40 хўжалик Самарқандни тарк этгандир. Бу фикрлар менга сира тинчлик бермасди.

1910 йилда туғилган Муҳаммад бобомиз эса: „Самарқандга борсанг, Шердор мадрасаси пойида ётган Жумард қассоб қабрини ҳам зиёрат қил, у катта бобомиз бўладилар“, деб тайинлашни канда қилмасдилар. Ўқувчилик йилларимда „Жумард қассоб ким?“ деган савол ҳамиша фикру зикримда турди. Улғайиб, Самарқандга келгач, катта бобомизнинг қабрини зиёрат қилдим: қабр мармар билан зийнатланган эди. Унча-мунча одамга бундай муқаддас жойда мангу қўним топиш насиб қилмаслигини ҳисобга олиб, „бу киши ким бўлдийкин?“ дея излана бошладим, лекин бирор маълумот тополмадим. Аммо уринишларим зое кетмади. 1991 йилда „Камалак“ нашриёти томонидан чоп этилган Абу Тоҳирхўжанинг „Самария“ китобидан ниҳоят панбобомиз ҳақидаги хабарни топдим-у, дунё бойлигини қўлга киритган одамдек бениҳоя теримга сирмай шодландим.

Абу Тоҳирхўжа ёзади:

„31.(42-бет) Ҳазрат Хожа Муҳаммад Қатағон мазори. Қабз мазори ҳам деб аталади. Бу мазор шаҳар ичида, Шердор мад-

расасининг ташқари саҳнидадир. Дерларким, у ҳазрат султон Хожа Аҳмад Яссавий наслдан ва турк шайхларидан эди. Баъзилар ушбу мазор эгаси Муҳаммад Даштинаботийниқидир, дейдилар. Даштинабот Ҳисори Шодмон вилоятида бир ўриндир“.

То ўтган XX асрнинг бошларигача Дашнобод Бухоро амирлигига қарашли Ҳисори Шодмон вилоятининг нуфузли кентларидан бири ҳисобланган. Бир пайтлар Дашнобод ўзининг ширин анорлари билан довруқ таратган эди.

Бир ривоят ҳам бор

Эмишки, шу манзилдан ўтаётган карвон бошлиғи бир хонадон ёнида тўхтаб, сув сўраганда, унга анор шарбатини тутқазибди. Ташналигини қондирган карвонбоши: „Бу шунчаки шарбат эмас, Дашти новвот экан-ку!“ деган экан ва шу-шу бу кент Дашнобод номи билан аталадиган бўлибди.

Сарбадорлар баҳона кўнгилдаги гапларни ҳам айта олаётганимдан мамнунман. Негаки, буларнинг ҳар бири ҳам бизга тегишли тарих. Ажаб эмаски, Самарқанддан кўчиб кетганлар ҳам сарбадорларнинг вакиллари бўлса!

Муҳаммад Али:

— Ҳаётда ҳамма нарса бўлиши мумкин. Сиз бу тўғрида сира гапирмаган эдингиз: қизиқ тарих экан, ҳикоя қилса бўлади. „Оққан дарё оқаверади“, дейдилар-ку!

Тўлқин Ҳайит:

— Сизнинг „Сарбадорлар“ романингиз баҳона бир неча мавзуларнинг ранг-баранг эшикларига бош суқдик, кимлардир „ўтлаб кетишибди“, дейишса, очиги мен қўшилмайман, яна таъкидлаш керакки, суҳбат шакли аслида шунақа бўлиши керак, агар у бадиа ёки ҳикоя, қисса, романга ўхшаб қолса, унда нима кераги бор бу жанрнинг?!

1989 йили Сизнинг романингизни ўқиб чиққач, кўнглимда йиғилиб юрган булоқнинг кўзи очилгандек бўлди: Бибихоним ҳақида афсона, ривоятлар кўп, уларни халқимиз яхши билади, аммо муғулларнинг таъқиблари туфайли сарсон-саргардон юрган йилларида Амир Темур би-

лан бирга бўлиб, ҳаётнинг зарбаларига дуч келса-да, чидаган, садоқат илқида турган суюкли аёли — Ўлжой Туркон оқа ҳақида яхши билишмас, бу ҳақиқат деярли унутилишгача борган эди. Тарихимизнинг ана шу қоронғи нуқтасини ёритиб, халқимизга (қўлдан келганча!) бир асар ҳада этишни кўпдан орзу қилиб юрардим. „Сарбадорлар“ чиққач, суюниб кетдим. „Мана, ёзса бўлар экан-ку“, дея ўйладим ва кўнглимда умид учқунлари порлади. Жўрғат пайдо бўлди... Ва „Вафо маликаси“ романи қорозга тушди...

„УЛУФ САЛТАНАТ“НИНГ ЁЗИЛИШИ

Тўлқин Ҳайит:

— Кейинги ўн йил ичида юртимнинг мен бормаган қишлоғи, манзили, овули қолмади ҳисоб. „Бўлди, энди сайру саёҳатни камайтириб, ёзишга ўтираман“, дея ният қиламан-у, лекин ҳар сафар янги-янги режалар кўндаланг бўлиб, яна йўлга отланаман, албатта, қаердадир мухлислар билан учрашувлар белгиланган, қаердадир ўқувчи-ёшлар ё талабалар кутишяпти, хуллас, замонавий, тезюрар „Шарқ“ поездига ўтириб ё Бухорои Шарифга, ё „Насаф“га чиқиб кўҳна Қаршига, энгил машиналарда ҳайбатли довон ошиб, Фарғонаю Андижонга, ё энг замонавий темир-учар „Афросиёб“ да ҳайратларга кўмилиб, замин сайқали бўлган Самарқандга, ёки ўзимизнинг „Ил-114“ га чиқиб, „қайдасан, Термиз“, дея жўнаб қоламан. Буларнинг бари завқли, бари ажиб ва фаройиб! Ҳар доим ўзимча бир янгилик топаман, ўзимча янги туйғуларни кашф этиб, баҳри дилим очилади. Фарғонанинг муаттар ҳавосидан, Андижонда Бобур Мирзо изларидан кўтарилаётган ҳовурдан, Наманган гулларининг ҳидидан маст бўлади одам, шаҳарларнинг янги қиёфаси мени ҳайратга солади, бунёдкор халқим бор, бу халқ нафақат ўз юртини, балки мўйсафид дунёни ҳам ёшартириб юборади, дейман ўзимча завқланиб.

Термиз — қадимий шаҳар. У бир пайтлар Бухоро, Самарқанд каби номдор шаҳарлардан бири бўлган. Клавиҳо ўз кундаликларида унинг ниҳоятда серсув, ям-яшил ва обод шаҳар бўлгани ҳақида тўлқинланиб ёзган. Бу қадим манзилгоҳ тарихини ёзсак, неча-неча жилдлик китоблар бўлади.

Марказий Осиёда ягона ҳисобланган Термиз Археология музейи бизни жуда ҳайратга солди. Музей Термиз шаҳрининг 2500 йиллиги арафасида 2002 йилнинг 2 апрелида очилган эди. Бу ердаги ноёб экспонатлар бой тарихимизнинг энг қадим нуқталаридан ҳайратланарли сабоқлар беради. Мазкур музей қурилишининг ташаббускори Президентимиз Ислон Каримов эсдалик альбомида шундай ёзганлар:

„Ҳар қайси одам ўз Ватани, ўз юртининг тарихини билмасдан туриб, ўзини маданиятли инсон, деб ҳисоблаши қийин...“ Бу сўз ҳар биримиз учун сабоқ, албатта.

Музейда милоддан аввалги IV асрда ясалган сопол ванна мавжуд. Бундан тўрт минг йил олдин-а, бир тасаввур қилиб кўринг-а! Қўрғонзол ёдгорлиги бўлмиш мазкур ваннанинг топилиши жуда катта шов-шувларга сабаб бўлди. Ёки Тиллабулоқ ёдгорлигидан топилган қадимий муҳр-чи?! Мазкур муҳр милоддан аввалги учинчи минг йиллик бошларига мансуб экан. Демак, ўша қадим замонларда ҳам ота-боболаримиз қонунга, одамийликка, эзгуликка риоя этишган. Зараутсой ёдгорликлари эса оламга машҳур. Термизлик олимлар мазкур қоянинг 200 дан ортиқ расмлари ёшини ўн минг йилдан ортиқ деб баҳоламоқдалар. Бир нарсага эътибор беринг: бундан ўн минг йил бурун мактаб, устоз кўрмаган кишилар қандай қилиб, бундай ҳайратланарли расмларни қояларда муҳрлаб қолдиришган экан?! Ёки бунисига эътибор беринг: ўн минг йилдан буён қизғиш ранглар аслидай турибди. Илмсиз кишилар шундай ўчмас бўёқларни тайёрлашлари мумкин эмас. Ўзингиз мулоҳаза юритинг: демак, бундан ўн минг йил бурун Сурхондарё ҳудудида табиат ва коинот сирларини ўрганадиган мактаблар мавжуд бўлган, деган тахминни бемалол илгари суриш мумкин. Умуман, қадим Сурхон замини мактабларида таҳсил олиб, инсоният маънавий оламига муносиб ҳисса қўшган зотлар кўплаб топилади.

Шу заминда яшаган Ҳаким ота ҳаётига бир назар солайлик.

Ҳаким ат-Термизий дунёни чуқур идрок этадиган инсон эди. У зот нафақат инсонни, балки унинг атрофида мавжуд бўлган бутун жонзотни, табиатни авайлаб-асрашни ҳар бир кишининг, жумладан, ўзининг ҳам инсонийлик бурчи, деб билган. Ваҳоланки, биз энди, бутун табиатни, ҳар бир гиёҳни, жамики жониворларни асраш ҳақида бош қотирыпмиз.

Фаридиддин Атторнинг „Тазкират ул-авлиё“ китобида шундай воқеа тилга олинади.

Шайхнинг қўлола капасидан бўлак бошпанаси йўқ эди. Бир гал келиб қараса, қапа ичида ит ётибди. Итни қувишга кўнгли чопмади. Саксон марта капасини тебратса ҳам, ит чиқиб кетмади. Шундан сўнг ўзлари қоя остига бориб, кечани ўша ерда ўтказдилар.

Албатта, у зотни зиёрат этишга борган ихлосманд борки, Улуф Она дарё — Амударёни тавоф этмасдан қайтмайди. Ҳамроҳим — шоир Файрат Мажид билан Термиз отани зиёрат қилгач, тепага чиқдик. Қатор терилган пишиқ фишлар, минг бир воқеаларга гувоҳ деворлар — ўтмиш ва бугун кўз олдимизда яққол жилоланади. Шамол гуррос-гуррос эсади. Ана, Она Амударё! Юртимнинг ой юзли зебоси каби сочларини силкитиб мавж уради.

Ассалом, эй муқаддас дарё, дейман ичимда. Кўз олдимда улуф бобосини кутиб олаётган Мирзо Улуғбек, унинг нозик бармоқларини авайлаб тутган Бибихоним... Нега айнан уларни эслайман. Чунки... чунки айнан шу ерда, шу баракали манзилда тўрт яшар Улуғбек узоқ Ҳиндистондан ўлжа келтирилган тиллою жавоҳирлар орасидан устурлобни танлаб, Улуф Амир бобосини суюнтирган эди. Эй, биродар, бу тупроқ кимларни суюнтирмаган. Юртимнинг бир зарра тупроғи.

Кутилмаганда нуроний отахон бир момо ва невара билан ёнимизга келадилар. Бобо мамнунлик билан Она Амударёга ишора қиладилар:

— Кўрдингми, кампир, манов пастдаги Амударё бўлади. Уни қара, ҳайқириб оқишини қара! Одамнинг ҳаваси келади-я тўлқин уришига!

У киши билан танишамиз.

— Ув, болаларим, Сизлар Тошканнанми? Шоирмисизлар! Манам тил ва адабиёт ўқитувчиси бўлганман. Сила минан тонггача „Алпомиш“дан ўқишим мумкин!

Дала одами-да: кўнгли тоза, асл ўзбек, дангал гап бошлагани бизга ёқди ва унга очиқ юз билан боқдик. У эса сўзида давом этди:

— Бизди томонларга қачон ўтасизлар! Бир кеча қуюқ суҳбат курсам сила минан! Мана, қаранг, қандай гўзал бўлди юртимиз. Ислом бобога

рахмат. Мана бу зиёратга илгари келолмас эдик. Мустақиллик бўлиб, бу жойлар шунчалик ўзгариб кетдики... Андижоннинг „Ўзбекистон“ кўчасини кўриб, бир яйрадимки... Тошканни айтмайсизми! Одам адашиб кетади-ей! Бу кунларни қадрига биз етамиз, болаларим! Ҳозирги ёшлар ҳам етсин!

Мен қизиқиш билан отахоннинг исмини сўрадим. У киши қоғоз, ручка олиб, манзилларини ёзиб бердилар. Ҳуснихатлари мошкичири соқолларига ўхшаб чиройли экан. Хатга қарадим: „Денов тумани Чагам маҳалласи, Ҳасанов Пирмамат“. Ҳатто имзо ва сана қўйишга улгурибдилар. Оббо, ўзбекнинг зукко отахони-ей! Назокатни ҳам жойига қўяр эканлар-да. Бор бўлсинлар! Кулишиб-кулишиб хайрлашдик.

Пастга тушяпману, оёғим остидан шовуллаб тўкилаётган тупроқ юрагимга кўчгандек бўлганини сезаман. Юрагимга юртим тупроғи кўчяпти. Ҳар зарраси кипригимга тўтиё! Дунёга келганимда мени қаршилаган шу тупроқ эмасми? Шу тупроқ эмасми, барчамизни едириб-ичириб, ўстирган, улғайтирган. Санайверайми? Саноғи бормикин хислатларининг?!

Кўз олдимда Термиз ҳам, Амударё ҳам, Пирмамат бобо ҳам янги қиёфада жонланади. Янги туйғуларнинг ҳароратли бағрида хушбўй ҳидлардан яна маст бўламан. Ватан ҳиди, юрт ҳиди! Амир Темури бобомиз бу ердан неча марта Фарбу Шарққа ўтганлар. Эҳтимол, у зот узоқ сафарлардан, юришлардан қайтганларида, дарё бўйида туриб, Ватан тупроғи ҳидини кўзларига тўтиё айлаган бўлсалар, не ажаб! Бу аниқ, чунки Соҳибқирон сафарга кетишдан олдин ҳам, сафардан қайтганда ҳам Термиз отани зиёрат қилиб дуо олиб ўтардилар.

Деновда журналист ижодкор Тоштемир Турдиев билан юрт ҳақида суҳбат қурдик. Ажаб-ажаб гаплари бор-да отахоннинг. Аввал Сиз ҳақингизда сўрадилар ва: „Улуғ салтанат“ни ўқиб чиқдим. Шу ёшларида эпопея ёзган эканми, Деновга келса, эгнига бир зарчопон солгум бор“, дедилар. Адабиётни яхши тушунади бизнинг халқ. Ўз адибларини қадрлашни ҳам билади.

— Мана энди, бир воқеани гапириб берай, — деди у киши. — Шу деновлик Чори деган йигитнинг гапи юрагимда мангу муҳрланиб қолди. Шу йигит, десангиз, уч йил шартнома асосида Кореяда ишлаб келди.

„SAMSUNG“ деган телевизор йнғадиган хусусий корхонада. Ўша корхона раҳбарининг ҳатто хусусий турар жойи ҳам, бола-чақаси ҳам йўқ экан.

Бизнинг Чоривой ҳам дангалчи йигит-да, чапани. Корейс раҳбарига нима дебди, денг?!
— „Пулдингиз, маблағингиз етарли. Уй-жой сотиб олсангиз, уйлансангиз бўлмайдимиз? Ёшингиз ҳам ўтиб боряпти, бундан ташвишга тушмаяпсизми?!“ — дебди Чориси тушмагур.

— „Йўқ, бу нарсалар шарт эмас мен учун, — дея жиддий жавоб қилибди корхона раҳбари. — Ҳар куни „Бутун Ватанимга қандай фойда келтираман?!“ деб ётоғимдан чиқаман. Давлат бой бўлса, унинг халқи фаровон яшайди. Банкдаги пулимдан давлат фойдаланаётган экан, бундан хурсандман!“

— „Бу дунёга ҳеч ким устун бўлолмайди, бир кун келиб бошингиз ёстиққа етса, бутун бойлигингиз давлатга қолиб кетади-ку!“ — дея уни синашда давом этибди Чори.

Корхона раҳбари эса:

— „Бу яхши-ку!“ — дебди бамайлихотир оҳангда.

Чори гапининг сўнгига: „Корейслар Ватанини ана шундай яхши кўришади“, дебди.

Мана, Ватан туйғуси!

1991 йил 1 сентябргача бу руҳ „синдиришгача“ олиб келинган эди.

Ҳиндларнинг Ватан туйғуси ҳақида ҳам кўп гапиришади.

Инглизлар мустамлакаси остида бўлган йилларда Ҳиндистон шаҳарларидан бирида йўлнинг бир томонида Англия савдогарлари дўкони бўлса, иккинчи томонда ҳиндларники жойлашган экан. Инглизларнинг моллари арзон ва сифатли бўлиб, ҳиндларники аксинча, қўлда ясалган ва сифатсиз экан. Хорижлик меҳмонлар ҳар икки томон дўконларидан савдо-сотиқ қилишса, ҳеч кимнинг иши йўқ экан, лекин бирор ҳинд адашиб инглиз савдогарлари дўконига кириб қолса, кузатиб турганлар унинг қўлтиғидан олиб, четга чиқаркан-да: „Эй, биродар, сен ҳинд эмасмисан, халқингни ҳурмат қилмайсанми?!“ дея уялтирар экан.

Гапни жуда узоқдан олиб келганимнинг боиси ҳам шуки, қалам аҳли ҳам Ўзбекистонни ўша корейс раҳбардан ҳам кўпроқ севади. Бир бозорчи: „Китоб ёзибсиз, неча миллион беришди?!“ дея сўради қизиқиб. Мен ҳам шартакилик билан: „Адабиёт бўстони бозор эмас, ижодкор пулни

ўйлаб китоб ёзмайди, Алишер Навоий бобомиз ҳам ёзганлари учун бировдан бир чақа олган эмаслар, аксинча, топганларини халққа берганлар“, дедим. Шоиримиз айтганларидек, ижодкор қаламга ўхшайди, ширасини элу юртга бериб, ўзи яланғоч қолади, яъни қалбини миллат манфаати ва келажаги учун нисор этади.

Эмас осон бу майдон ичра турмоқ,
Низомий панжасига панжа урмоқ...
Керак шер олдида ҳам шеру жанги,
Агар шер ўлмаса, бори паланги, —

деган эдилар Ҳазрат Алишер Навоий бобомиз. Гарчи биз мақтовни унчалик ёқтирмайдиган халқ бўлсак-да, лекин ўрни келганда, тўғри сўзни айтишни ҳам канда қилмаймиз. Сўзимиздан мақсад шуки, Низомиддин Шомийдан бугунгача, агар „Улуғ салтанат“ тетралогияси яратилган кунгача бўлган даврни, яъни қарийб 650 йиллик даврни олиб қарайдиган бўлсак, Амир Темур ҳақида ёзилган асарларнинг сановига етиш қийин, демак, бу катта майдон, катта уммон, шунча темуршунос ижодкорлар, тарихчилар ва фан арбоблари, олимлар орасида бу мавзуга панжа уриб, бу даражага етиш ҳам, албатта, осон эмас.

Муҳаммад Али:

— „Китоб ёзмоқ — юракка ханжар урмоқ“ билан баробар, Сиз одамларга янги нарса берасиз, яратиш, албатта, қийин, қолаверса, Аллоҳ таоло яхши кўрган бандасига қалам беради, ижодкор деган номга сазовор этади. Космик кема соҳиби бўлиш мумкин, ҳайдовчи, пулдор ҳам бўлиш мумкин, аммо ёзувчилик касб эмас, буюк неъмат, бунинг қадрига етган инсон ўзининг ўрнини, ким эканлигини, нима вазифа берилганини яхши англаб, шу йўлдан боради. Лекин бу йўлнинг нони оғир, сўқмоқлари хатарли, аммо чўққисида роҳат ва фароғат бор. Аммо, борлиги тўғримикин?... „Авесто“ замонида қанча давлатлар, қанчадан-қанча улкан иншоотлар бор эди, қанчадан-қанча зукко ҳукмдорлар ҳукм суради, бири-ни билсак, иккинчисининг номини тамом унутганмиз, лекин „Авесто“ китоби яшаб келмоқда. Амир Темур бобомиздан „Темур тузуқлари“ қолди, ўша замондан „Зафарнома“ лар қолди. Китоб нондай азиз, онадай муътабар, отадай улуг. Боиси, биз китоб ўқиб, дунё таниймиз, китоб ўқиб, олим бўламиз. Агар китоб бўлмаганида, жаҳолатга минган оломон ал-

лақачон Ерни еб тугатган бўларди. Тирикликни ушлаб турган китоб ўқиган одамлардир, китоб ўқиб, дунёнинг тубига етган кишилардир. Бу тўғрида кўп гапирамиз, аммо поёнига етмаймиз.

Тўлқин Хайит:

— Энди бевосита „Эпопея“га келадиган бўлсак, агар бу тўғрида биргина одам гапирганда, бу ҳеч нимани англамас эди, лекин кўпчилик гапира бошладим, унга диққат қилмоқ вазифамиздир. „Улуғ салтанат“ ҳақида ҳозиргача матбуотда бир қанча тақриз, фикр-мулоҳазалар эълон қилинди. Бу одамни қувонтиради. Демак, аввало, яхши китоблар кўпайиб, китобхонлар сафи кенгаймоқда. Китоб ўқиган одамга ишонса бўлади, деган гап ҳам бор. Айниқса, бу эпопеяни ўқиб чиққан киши Амир Темури ва теурийларнинг бой маънавиятидан сабоқ олади ва ўзига керакли хулосани чиқаради. Бу китоб бугунги ёш авлоднинг маънан баркамол ўсишига, комил инсон сифатида шаклланишига ҳам ёрдам беради. Ўзбек адабиётининг, керак бўлса, айтиш керакки, мустақиллик йилларида шундай катта асарга эга бўлганимиз, чиндан ҳам қувончли воқеадир.

„Улуғ салтанат“ эпопеясининг биринчи китоби — „Жаҳонгир Мирзо“ асарингизда миллий колоритга хос жиҳатлар кўп. Сурхондарё, Қашқадарёнинг барлос лаҳжасида сўзловчи кишилар ҳозирда ҳам „Хушёр бўл!“ ўрнига „Ҳазир бўл!“ иборасини қўллайдилар. Романда биргина шу иборанинг берилиши унинг қийматини оширган. Бу гап Амир Жоку барлос тилидан берилади. — „Жаҳонгир Мирзога кўмакка кетдим! — дейди у Амир Сарибуғога: — Ёшлик гурури уни тинч қўймайди! Бу ёғига ҳазир бўл!“ — деб тайинлайди. Ана шу биргина ибора билан амирларнинг Жаҳонгир Мирзога бўлган меҳр-муҳаббатлари ифода этилганига гувоҳ бўламиз.

Асарда қаҳрамонларнинг ички оламини ёритиш билан бирга, уларнинг сиймолари аниқ акс эттирилган. Масалан, Сароймулкхонимнинг сиймоси чизилар экан, ҳатто унинг кийимларига ҳам эътибор қаратилган.

„Сароймулкхоним... эгнидаги волойи мовий рангдаги кўйлак, белини сириб турган авра арғувоний тўн маликанинг бутун кўрку латофатини намойиш этар, шамол эса бошидаги қизил ипак такасини берилиб ўйнарди“.

Бундан ташқари, Жаҳонгир Мирзонинг ҳақиқий баҳодир, тахтга муносиб номзод эканлигини кўрсатиш учун унинг ўқ тегиб, ярадор бўлган ҳолатини тасвирлар экан, табиб Намозхўжа Шоший унинг ярадор оёғидаги

қалпоқча ўқни эт ичидан кесиб олиб, қизиган сихни жизиллатиб босгани, найзани суғуриб олганда, сих оёқнинг у томонидан чиққани, аммо ана шундай пайтда ҳам 14 ёшли Жаҳонгир Мирзо „иҳ“ деган овоз чиқармагани аниқ тасвирланган. Ўша замонда баҳодир унвонига сазовор бўлган навкарнинг оғриқдан киприк қоқиши ҳам уят ҳисобланар эди. Бу ерда ана шу тарихий ҳақиқат ҳам исботини топган.

„Келинлик либосидаги Хонзода хоним етти яшар Султон Муҳаммад Мирзони бағрига босар экан, ҳеч кимга билдирмай ич-ичидан мунграб, ўксиб, бағри ўйилиб йиғлади“. Ўйтибор беринг: „мунграб, ўксиб, бағри ўйилиб...“ Суюкли ёридан айрилган ва яна мажбуран узатилаётган тул аёлнинг ҳолати, юзидаги изтироб қалбингизга қуйилиб, сизни ҳам ўйга толдиради.

Тарих шундай бетимсол дунёки, у сартарошнинг қайчисидек шақиллашни, ортиқча мақтовни ёқтирмайди, адолатни устувор билади, унинг ҳақиқати минг йилдан сўнг ҳам очилмасдан қолмайди, дангалини айтганда, ҳамма халқларда, миллатларда ЭПОПЕЯ ёзишга арзийдиган бунчалик кўп бой тарих, бой имкониятнинг ўзи йўқ. Ўтмишимизнинг ҳар бир асри эса бир неча эпопея бўлишга арзийди ва бундан ҳар қанча қувонсак ярашади. Сиз шу ғоят муҳим ишга умрингизнинг йигирма йилдан ортиқ энг гуллаган даврини сарфладингиз. Бу қанча кўз нури, қанча соғлиқ, қанча асаб толаларининг сарф бўлгани ва биз билмаган яна, яна нималардир. Энг муҳими, тарих ҳақиқати ўз ўрнини топди, янги эпопеялар сари кенг йўл очилди.

Инглиз тарихчиси Сигдем Балим-Хардинг айтадики: *„Ўзбек тарихини ўқитиш борасидаги ҳар қандай ёндашув, даставвал, Амир Темур ва унинг меросини ўқитиш билан чамбарчас алоқададир. Бу масала фақатгина Ўзбекистон учун эмас, балки жаҳон тарихини ўз дастурларининг бир қисми сифатида ўргатувчи барча мамлакатлар учун долзарб мавзудир“.*

Муҳаммад Али:

— Самимий сўзларингиз учун раҳмат. Лекин эпопея ҳақида, ўзингиз таъкидладингиз, кўп айтилди, кўп ёзилди. Ҳали асарда камчиликлар бор, беайб парвардигор, дейдилар, ҳозир ҳам асар устида ишлаб тураман...

Сухбатимиз бошида китоб ва бинолар ҳақида ҳам гаплашамиз, дегандик. Шу мавзуга ўтайлик.

КИТОБ ВА БИНОЛАР ҚИСМАТИ

Тўлқин Ҳайит:

— Маъқул. „Темур тузуқлари“ ни ўрганиш бўйича шу пайтгача форс тарихчиси Абутолиб Ҳусайнийнинг туркийдан форсчага таржима-си ҳамда инглиз зобити, майор Вильям Дэвининг 1783 йили Лондонда Оксфордда нашр эттирган ўша форсчадан инглиз тилига таржимасидан фойдаланиб келинмоқда. Президентимиз Ислом Каримов ҳам: „*Шахсан мен Соҳибқирон бобомиз бизга мерос қилиб қолдирган „Тузуқлар“ни ўқисам, худдики ўзимга қандайдир катта руҳий куч-қувват топгандек бўламан*“, дея эътироф этганлар. Чиндан ҳам, „Тузуқлар“ни ўқир экансиз, ундаги теран фикрлар, инсон ва инсоният тақдири борасидаги маънавий дурлар; илм-фан, бунёдкорлик, боғлар яратиш тўғрисидаги бебаҳо мушоҳадалар; солиқ тизими адолати, дўст ва ганим ҳақидаги холисона ҳукмлар ва гўеки бутун бошли донишмандлар айтган ўғитлар, ҳарбий юришлар ва улардан кўзланган адолат мезонлари — Сизни ҳайратга солади. Айтиш керакки, „Тузуқлар“ни ўқиган ва ўзлаштирган раҳбар бошқарувда қийналмайди, талаба ўқиса, бир олам маънавий сабоқ олади, бола ўқиса, дунёни танийди. Хуллас, „Темур тузуқлари“ни ўқиб, бундай ихчам, лўнда ва теран ёзилган ноёб китобни фақатгина кўпни кўрган, кўпни билган буюк қалб соҳиби бўлган Амир Темурга ўхшаган буюк ҳукмдоргина битиши мумкин, дея имон келтирасан киши.

Бир гал дафтаримга қуйидагиларни ёзиб қўйган эканман:

„Темур тузуқлари“ дек китобни ёзиш учун қандай инсон бўлиш керак:

- яхши тарбия кўрган инсон;
- ладуний илм соҳиби;
- йирик салтанат ишларининг пири;
- йирик иқтисодчи;
- моҳир дипломат;
- буюк бунёдкор;
- ҳарбий даҳо;
- йирик файласуф, ўта донишманд;
- дунё тарихини яхши билган;
- ислом олами мутафаккири;

- фикҳ олими, йирик ҳуқуқшунос;
- маърифатпарвар;
- муסיқашунос;
- моҳир шатранжчи;
- адабиётшунос;
- илм аҳлини, олимларни хуш кўрадиган;
- йирик солиқшунос;
- бир неча тилни билиш;
- аёлни онадек ҳурмат қилувчи;
- оилапарвар;
- болапарвар;
- ўз сўзида турувчи;
- кечиримли;
- дўстликни қадрловчи;
- деҳқончиликдан яхши хабардор;
- табобатдан хабардор;
- китобатчиликни яхши билган;
- суғориш ишлари назариётчиси;
- фарзандларга муносиб ота...

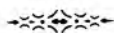
Бу ёзганларимга яна қўшимча қилиш мумкин, аммо шуларнинг ўзи ҳам кўп нарсани англатади. Чунончи, оддий қаламкаш сифатида айтишим мумкинки, ҳеч бир адиб ё файласуф бундай нодир битикни ёзишга қодир эмас, айниқса, давлатчилик ва ҳарбий соҳаларни бу қадар ёритиш ва бу қадар содда, ихчам, аммо доноларча баён этиш учун камида Амир Темурдек инсон бўлиши керак. Шунинг учун ҳам бой тарихимизнинг бебаҳо ёдгорлиги, ноёб ва бетакрор „Темур тузуклари“ ҳақида етти ўлчаб бир сўз айтмоқ лозимдирки, бу ҳақда бир оғиз нотўғри айтилган сўзнинг жавоби ҳам оғирроқ бўлиши шак-шубҳасиздир.

Айтадиларки,

„Бугун дунёга донғи чиққан, тарихларда дoston бўлган (Амир) Темур каби буюк қаҳрамон, жаҳон қўмондони ҳам шу Ўзбекистондан чиқмишдир. ...Бу қаҳрамон йигирма етти пойтахтли ерни ўзига бўйсунди-

риб, шунчалик кўп турлик ташвишлар ичида яшаб турганига қарамай, яна бу китобни ўзи ёзиб, бизга эсдалик қолдирмишдир... Бу олтин китоб асли ўзбек (туркий) тилидан форсчага ўтирилган эди“.¹

Муҳаммад Али:

— „Темур тузуклари“ айнан Амир Темурнинг орзуси туфайли амалга оширилган, ёзилган ноёб асарки, бунга шак-шубҳа йўқ: „...салтанатни бошқариш ҳақида қўлланма ёзиб қолдирдим“, деган сўзлар бор „Тузуклар“ да — бу бир исбот. Инглиз олими Майор Деви 1783 йилда Оксфордда нашр этган „Темур тузуклари“нинг титул саҳифасида шундай сўзларни ўқиймиз: **„Institutes political and military, written originally in the mogul language by the great Timour, improperly called Tamerlane; First translated into Persian by Abu Taulib Alhusseyn and thence into English, with Marginal Notes, by Major Davy“**. Таржимаси: *„Асли Буюк Темур (Тамерлан деган нотўғри лақаби бор) томонидан муғул тилида ёзилган сиёсий ва ҳарбий тузуклар; даставвал, форс тилига Абу Толиб Хусайний томонидан таржима қилинган ва ундан батафсил изоҳлар билан Майор Деви англиз тилига ўтирган...“* Бу жуда муҳим ҳужжат, у асарни Амир Темур ёзмаган, ўзбек тилида ёзилмаган, деган даъволарни йўққа чиқаради. Қўшимча қилиб, шуни айтиш керакки, форсчада, ҳатто ундан қилинган англизча таржимада кўплаб ўзбек сўз ва ибораларининг борлиги, асарнинг оригинали эски ўзбек тилида ёзилганини тасдиқлайди. Бу — иккинчи исбот.

Инглиз таржимони, гарчи „Тузуклар“нинг ўзида „муғул“ деган сўз бўлмаса ҳам, „муғул тилида ёзилган“, иборасини қўшиб, хатога йўл қўяди. „Темур тузуклари“даги бўлимнинг номланишига эътибор беринг.

„Сейстон, Қандаҳор ва Афғонистон мамлакатларини забт этиш ҳақидаги кенгашим“.

Эй, барака топкур, ўзимиз тарихчи олим, арбоб бўла туриб, нега Амир Темур замонида „Афғонистон“ деган давлатнинг ўзи йўқ эканлигини айтмаймиз ва хатони тўғриламаймиз: ахир „Темур тузуклари“ни таржима

¹ Темур тузуклари. Алихонтўра Соғуний таржимаси. „Гулистон“ журнали, 1967 йил, 2-сон.

қилган ҳам одам, ожиз банда, эҳтимол, у таржима билан шуғулланаётган пайтда бу давлат мавжуд бўлгандир. Аслида бу атама 1756 йили Аҳмад-шоҳ Дурроний мустақил Афғонистон давлатини эълон қилганидан кейингина муомалага кирганини ҳамма билади-ку! „Темур тузуклари“ Ҳиндистонда бобурийлар даврида, айниқса, Шоҳ Жаҳон (1628–1657) ҳукмронлик қилган йилларда қайта таҳрир қилинган, балки ундан кейинги даврларда яна қайта ўзгартиришлар натижасида „Афғонистон“ атамаси китобга кириб қолган бўлиши ҳам мумкин.

Мана буниси — учинчи исботки, мабодо „Темур тузуклари“ нинг асл нусхаси топиладиган бўлса, ҳаммаси ойдинлашади-қўяди.

Тўлқин Ҳайит:

— Устоз, ҳаммага маълумки, хоҳлаган асарнинг таржимаси ҳеч қачон унинг асл нусхаси ўрнини босолмайди. Жумладан, Абу Толиб Ҳусайнийнинг таржимаси ҳам Сиз тилга олган камчиликлардан холи эмас. 2011 йилда чоп этиладиган янги нашр бўйича бир йиғилишда: „Оригинал (муаллиф ҳаёт бўлмаса) таҳрир қилинмайди, уни шундоқлигича бериб, изоҳ ҳавола этилади, таржимани таҳрир этиш мумкин“, деган гапни айтганингизни яхши эсламан.

Муҳаммад Али:

— Эсимда, эсимда! Ўшанда Ашраф Аҳмедов, Абдулла Аъзам, Шомухиддин Мансуров ва Сиз билан мен ҳам бор эдим. Мунозара бўлдики, мана, 1991 йилдаги нашрда Амир Темур „дин янгиловчиси“ деб таржима қилинган ва „мураввиж“ сўзи ишлатилган. Албатта, бу тўғри эмас эди, агар ҳар келган қудратли шахс динни янгилайверса, унда нима бўлади, деган савол туғилади. У ҳолда ҳаражу мараж бўлмайдими? Хўш, бу сўзни ўзгартириш мумкинми? Ўзгартирсак, унинг ўрнига қайси сўзни қўллаш керак? Шу саволлар ўртага ташланганда, кимдир: „Абу Толиб Ҳусайнийни ўзгартириш мумкин эмас“, дея оёқ тиради.

Тўлқин Ҳайит:

— Ўшанда жуда хафа бўлганим эсимда. Нега оёқ тирашади, унинг ўрнига фикрини айта қолса бўларди-ку, деб ўтирган эдим. Кейин Сиз, Ашраф ака, Абдулла Аъзам...

Муҳаммад Али:

– Эсимда: биз „Амир Темур динни ривожлантирувчи“, деган жумлани киритишни таклиф этдик. Китобдаги „мураввиж“ сўзи шуни ифода этади.

Тўлқин Ҳайит:

– Ва бу ибора ҳаммага маъқул тушди!

Муҳаммад Али:

– Дарвоқе, „Темур тузуклари“нинг янги нашри шунчаки нашр этилгани йўқ, балки уни нашрга тайёрлашда жуда кўп баҳслар бўлдики, агар уларни бирма-бир қорозга туширсак, суҳбатимиз яна ҳам чўзилиб кетади.

Тўлқин Ҳайит:

– Бир нарсани қўшимча қилиш мумкинки, асл нусха ҳақида ҳам анча гап-сўзлар бўлиб ўтди. Қанийди, уни топсак. Лекин мени бир нарса ҳайрон қолдиради: нега айнан асл нусха йўқотиб юборилган? Бунинг сирини мадада? Ёки у қайсидир бир кутубхонанинг бурчагига тиқиб ташланганмикин?! Ҳар ҳолда, бу ерда нимадир бор. Адоватми, ичи қораликми? Яна нимадир!

Муҳаммад Али:

– Чунки „Темур тузуклари“нинг ҳар бир сўзини кўриб чиқиш, ҳар бир жумлага эҳтиёткорона муомалада бўлиш зарур эди. Сиз билан Алишер Навоий номидаги Миллий кутубхонада неча кунлаб ишладик. Майор Давининг нашрини кўздан кечиран эканмиз, ҳатто унинг баъзи бир ўзбекча сўзларни тушунмадим, деб изоҳлаганини ҳам кўрдик.

Тўлқин Ҳайит:

– Мен ҳам „Темур тузуклари“нинг асл нусхаси қайси бир кутубхонанинг ёки шахсий кутубхоналарнинг қай бир бурчагида излаётган соҳибини кутиб турганига чин дилдан ишонаман. Хаёлим, фикрим алдамайди. Шу баробарида, „Тузуклар“ ёзиш турк ҳукмдорлари учун янгилик бўлмаган. Масалан, хитойликларнинг „Бейшу“, „Суйшу“ манбаларида Самарқанд ҳукмдорининг саройида „Ҳазолар тўғрисида

тузуклар“и бўлгани ҳақидаги маълумотлар сақланиб қолган. Шундан хулоса қилиб айтиш мумкинки, Чингизхон ҳам турк мирзоларининг билимларига суяниб, „Яса“ („Ясоқ“) қонунларига тартиб берганига ҳеч шак-шубҳа йўқ. „Ясоқ“ — мўғулча „джасақ“ сўзи „қонун“, „қарро“, „бошқариш“ маъноларини беради. Шу тўғрида бир оз тўхталсак, нима дейсиз, устоз?

Муҳаммад Али:

— Албатта, мавриди келди, ҳар сўзнинг ўз қолипига тушгани яхши. „Яса“ дастлаб Чингизхон томонидан Онон дарёси бўйида чақирилган қурултойда кучга киритилган ва „Чингизхоннинг улўф ясоғи“ деган ном олган. Мўғул давлати ташкил топгач, у қайта ёзилиб, уни сақловчи, қўриқловчилар ва қозикалон тайинланган.

Тўлқин Ҳайит:

— „Қўриқловчи“ сўзига эътибор қаратсак, устоз. Чиндан ҳам, у махфий сақланган бўлса, „Темур тузуклари“ ҳам худди шундай шахзодалар учун махфий қўлланма бўлган.

Муҳаммад Али:

— Албатта, шундай. Масалан, 1240 йиллардаги „Мўғулларнинг махфий тарихи“ хроникасида ҳам бу тўғрида аниқ ёзилган. „Ясоқ“ махсус сандиқда сақланган, махсус қўриқчилар доимо зийрак турганлар, улардан фақат Чингизхон ва унинг ўғилларигина фойдаланганлар. Амир Темур ҳам „Тузуклар“ хавфсизлигини таъминлаган ва уни ўзгалар қўлига тушиб қолишидан эҳтиёт қилган. Шу боис ҳам, унинг Самарқанддаги ёки ўзи билан олиб юрган китобларидан махсус рухсатномаси бўлган кишиларгина фойдаланганлар. Ҳатто Улуғбек Мирзога ҳам шундай рухсатнома берилган. Яна бир сири, давлат аҳамиятига эга бундай китоблар нухаси атайлаб кўпайтирилмаган ҳам.

Тўлқин Ҳайит:

— Айрим манбаларда, „Ясоқ“нинг бизгача тўлиқ етиб келмагани ҳақида ўқиб қоламан ва, яхшиямки, бизгача „Темур тузуклари“нинг ҳеч бўлмаса, таржимаси етиб келганига шукур қиламанки, акс ҳолда, бутун „қайсарлар“ олдида бир оз хижолатда турган бўлардик. Бу марҳамати учун Аллоҳга шукур, дегингиз келади.

Муҳаммад Али:

— Минг шукур, деймиз, албатта.

Саволингизга келсак, чиндан ҳам „Ясоқ“нинг тўлиқ матни бизгача етиб келмаган. Унинг бизгача етиб келган парчаларида халқ урф-одатлари ва эътиқодидан ташқари, давлат, турли ҳуқуқий меъёрлар, қўшин тузиб, унга қўмондонлик қилиш ва бошқа қондалар ўрин олган. Бу манбалар қандай етиб келган, деган саволга шундай жавоб бериш мумкинки, Ибн Баттута, Рашидиддин, Алоуддин Жувайний, Григор Магания каби олимларнинг ҳамда европалик сайёҳлар — Пано Карпини, Виллема Рубрук ва Марко Поло асарларидаги маълумотлари орқали етиб келган. Қарангки, китобнинг аҳамиятини, ҳатто уларни тарихнинг олтин кўприклари, деса бўлади.

Тўқин Ҳайит:

— Яхши ниятда ушбу суҳбатни уюштиряпмиз, эсингизда бўлса, бу ишни 2009 йилда бошлаган эдик. „Ҳар ишда Худонинг белгилаган кунни, дақиқаси бор“, деганларидек, мазкур суҳбатимиз Соҳибқирон Амир Темурнинг 680 йиллиги арафасида якунига етди. Бу ҳам яхшилик белгиси!

Яна „Ясоқ“ ҳақида шуни айтиш керакки, у ўз-ўзидан пайдо бўлган эмас, юқорида айтганимиздек, унинг юзага келишида кўпгина халқларнинг анъаналари таъсири бор.

Муҳаммад Али:

— Шарқшунос олимларнинг фикрлари ҳам шундай. Масалан, В. Рязановский, А. Поляк, П. Пелли каби олимларнинг тадқиқотларида шу маълумотлар кўзга ташланади. Ва айниқса, ўнлик тизими асосидаги ҳарбий-маъмурий бўлиниш тартиблари, тахтга ворислик, ҳарбий санъат идизлари ҳунлар ва қадимги турклар даврига бориб тақалади. Дунёда ҳеч бир нарса ўз-ўзидан яралмаганидек, „Ясоқ“ ҳам маълум маънода, ўзидан олдинги давлатчилик анъаналарига суянган.

Тўқин Ҳайит:

— Қадимги битигимиз — „Ўғузнома“ бу борада бизга ишончли манба бўлади. Ўғузхон дедиким:

„Мен сенларга бўлдим қогон,
 Олайлик қўлга ёй ва қалқон,
 Тамғамиз бўлсин бизнинг — олижаноблик,
 Қўк бўри бўлсин бизга ўрон,
 Темир чўқмор олур дармон“.
 Ўғуз қогон тўрт томонга ёрлиқлар жўнатди,
 Баённома битиб, элчилар орқали бериб юборди.¹

Устоз, ажратиб кўрсатилган сўзларни шарҳлашга ўтсак: менимча, „қогон“ сўзи ҳаммага тушунарли, яъни ҳукмдор маъносида; „ёй ва қалқон“ — ўзини ҳимоя қилиш; „тамға“ — бу ерда шиор маъносида келган, яъни „олижаноблик“, демак, бутун биз ҳам шундай олижаноблик билан саъй-ҳаракат қиляпмиз, минг-минг йиллик яхши анъаналар давом этмоқда; „ўрон“ — бугунги тил билан айтганда, „яширин сўз“, „белги“, „рухсатнома“, европача айтганда, „пароль“ демакдир. Эътибор беринг, „Қўк бўри“ уларнинг яширин рухсатномаси бўлган. „Қўк бўри“, „Биз қўк бўриларданмиз“, деган атамаларнинг қаердан келиб чиққанлигини ана шундан билса бўлади. Ҳатто даврлар ўтиб, бу тўғрида турли афсоналар тўқилганки, уларнинг баъзилари фақат тўқималардан иборат ривоятлардир, холос. „Темир чўқмор олур дармон“ деганини мен ўзимизни таниш, гуноҳ қилмасликка асос, деган мазмунда тушундим. Лекин буни асослашга манбалар етарли, устоз!

Муҳаммад Али:

— „Ўғузнома“нинг давомини ўқисак, масала ойдинлашади. Унда ёзилишича, эрта тонгда Ўғуз кўрғонига кун нуридан оппоқ ёғду тушади ва унинг ичидан қўк ёлли бўри чиқиб келади. Бу манба „биз бўрилардан тарқаганмиз“ деган чўпчакларга нуқта қўяди. Бўри Ўғузхонни ортидан эргаштириб, Итил дарёси бўйига етаклаб келади. Ва шундан сўнг Ўғузхоннинг тарихи баён этиб борилади. Биз бу ерда баъзи сўзларга эътиборни қаратсак: „адақ“ — ҳозир „адоғи“ деймиз, масалан, „даланинг адоғи ҳов йўлдан бошланади“; ашамоқ — емоқ; ачқич — калит, қулф; аштум — ҳозир ҳам ишлатамиз, „етмиш ёшдан ошдим“; болиғ — шаҳар, масалан, Пекин қадимда „Хонболиғ“ деб аталган; ақа — оқа; йази —

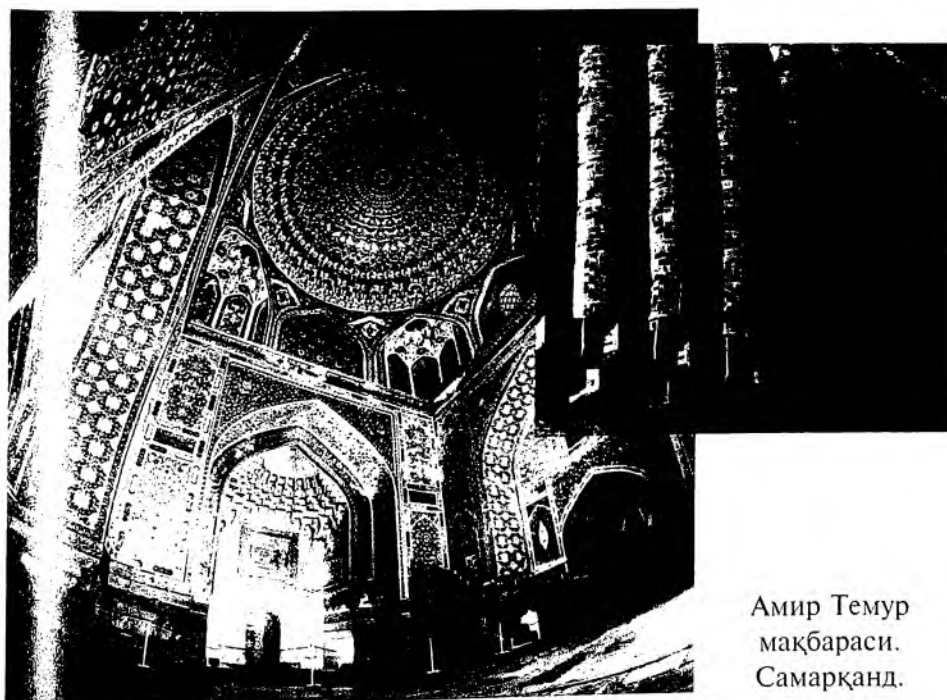
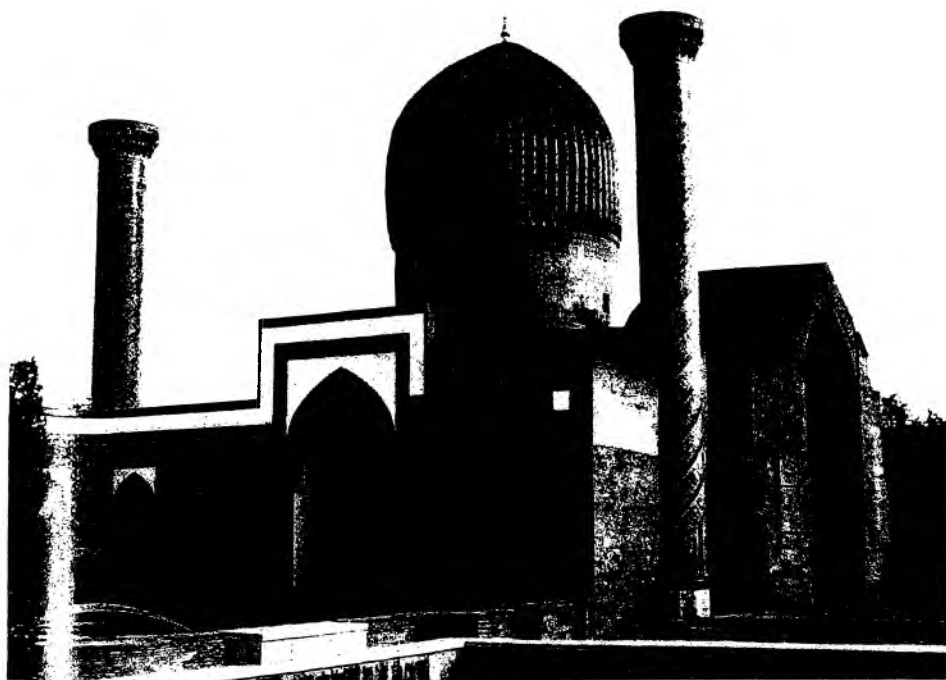
¹ Ўғузнома. 15-бет. Тошкент, „Ўзбекистон“ НМИУ, 2007 й.

яқин йилларда ҳам чорбоғни „нази“. яъни „очиқ дала жой“ деб аташарди: йарлиқ — фармон; йуругу — саёҳат („йур“ ўзакка эътибор беринг); йиғоч — дарахт; йалбарғу — ибодат, топиниш, ёлбориш, бу сўзни, ҳозир ҳам ишлатамиз „раҳбардан шуни ёлвориб сўрадим“; чирағи — юз, афт; ўкуз — дарё; ўтуз — тиш сути ва ҳоказолар. Хулоса шуки, „Ўғузнома“ — ноёб ёдгорлигимиз, унинг бошқа нусхаларини ҳам топиб, нашр этиш лозим, биз фойдаланаётган манбада чалкашликлар мавжуд, чунончи, унинг 1992 йилда уйғур ёзувидаги нусхадан кириллга кўчирилганлиги ҳам одамни бир оз шубҳада қолдиради. Масалан, Ўғузхоннинг Ўрусбекни учратиши ва уни қариндош сифатида танишига келсак, бу ўтган асрнинг 30—40-йилларидаги туйғуларнинг натижасидек кўринади. Эҳтимол, бундай эмасдир, аммо шубҳа бўлдики, уни текшириб кўриш керак. Амир Темур ҳам айтади, „ишон, лекин шубҳа қил!“ Бизга тикиштирилаётган ҳамма манбалар ҳам „тарихда шундай экан, бунга ишонишимиз керак“, деган ҳуқуқни бермайди.

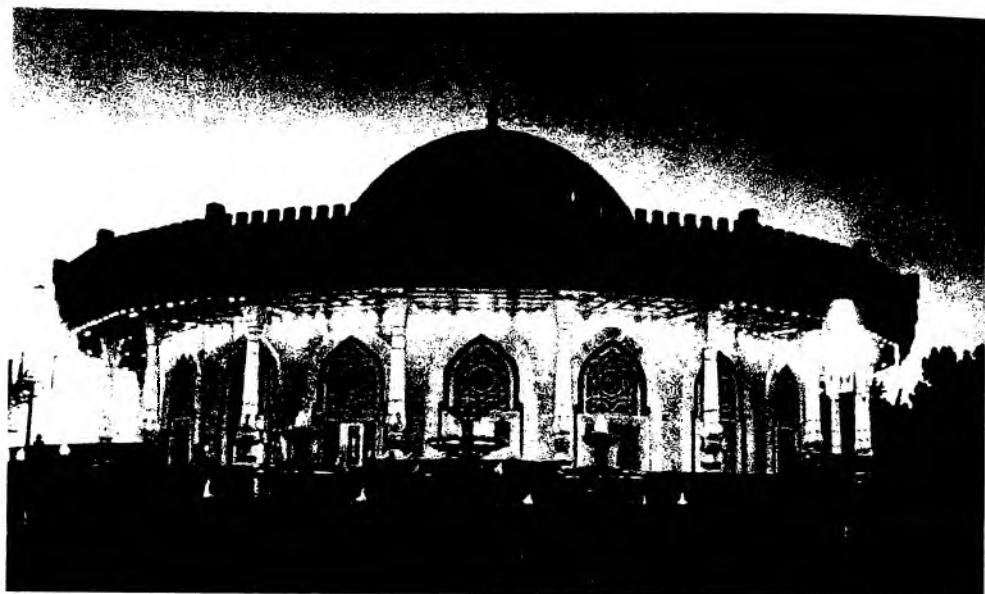
Тўлқин Ҳайит:

— Мозий манбаларининг оҳанраболарига мафтун бўлиб қолиш яхши оқибатларга олиб келмаслиги аниқ. Фикрлар саёзлашган жойда ҳар қандай ечим кемаси тикилиб қолади, шу боис ҳам, ранг-баранг манбаларни ўрганиб, битта тўғри хулоса чиқармоқ Амир Темурнинг ҳам олижаноблигидан, қарашларининг одиллигидан дарак беради. Чунончи, устоз, яна „Темур тузуклари“га қайтсак.

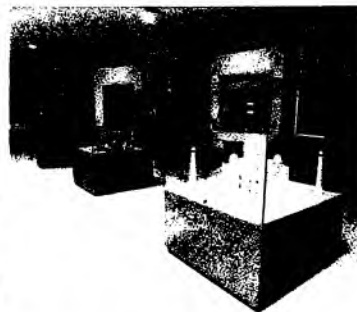
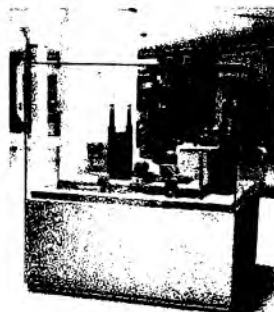
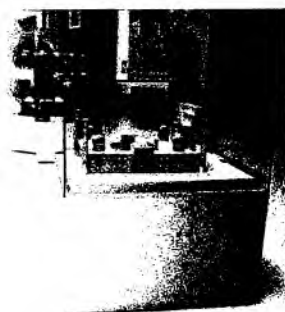
Америкалик тарихчи Ричард Нельсон ёзадики, Амир Темурнинг мақсади уруф ҳокимлигидан устун бўлган қонунийликни юзага келтириш эди. Олмон олими Берт Фрагнер эса: „Амир Темур ҳеч қачон ўзини Чингизхоннинг издоши, деб ҳисобламаган. Шунинг учун ҳам у ўз фармон ва фармойишларини чиқариш учун ўзига хос алоҳида дипломатик тамойиллар ишлаб чиқиши зарур бўлган“, дейди ва бу борада „Темур тузуклари“га ишора қилади. Украиналик тарихчи олим Омелиан Прицак: „Амир Темур Чингизхон салтанатининг авлодларидан эмас, барча эришган ютуқларига ўз даҳоси билан етди: авваламбор, ўз уруғи бўлмиш барлослардан куч тўплади, сўнгра Чигатой улусининг бошлиғи бўлиб сайланди, ва, ниҳоят, Эрон ва Турон замини устидан ҳукмронлик

Амир Темур
мақбараси.
Самарқанд.

Темурийлар тарихи давлат музейи.

Темурийлар тарихи давлат музейи кўргазма заллари.

Кастилия қироли элчиси Амир Темур хузурида.
Рассом А. Сағатов.

Руи Гонсалес де Клавихо.

Руи Гонсалес де Клавихо
САМАРҚАНДГА –
АМИР ТЕМУР САРОЙИГА
САЁҲАТ КУНДАЛИГИ
(1403–1406 йиллар)

Руи Гонсалес де Клавихо.
«Самарқандга –
Амир Темур саройига
саёҳат кундалиги»
китоби муқоваси.

қилди“, деб ёзади. Хуллас, бундай фикрларни қўлаб келтириш мумкин-ки, уларнинг барчасида Амир Темурнинг адолати ҳақида сўз кетади ва, албатта, унинг қонунлари — „тузуқлари“ доирасида фикр юритилади.

Муҳаммад Али:

— Китобхон дегани жуда синчков бўлади ва уни биринчи галда янги фикрлар қизиқтиради, албатта, биз бу суҳбатлар билан янги Америка очамиз, деган фикрдан йироқмиз. Кези келганда, айтадиган бўлсак, „Темур тузуқлари“ га жиддийроқ разм солсак, масала янада ойдинлаша боради, яъни Амир Темур ўз „Тузуқлар“ ида Тўхтамишхоннинг хиёнатлари оқибатида юзага келган жанг тафсилотлари, Ҳиндистон юриши ва Йилдирим Боязидни қандай маҳв этгани ҳақида батафсил тўхталмайди, эътибор берсак, „Тузуқлар“ дан уларга жуда қисқа жой ажратган, дарвоқе, бу воқеаларни ёзишни Низомиддин Шомий каби тарихчиларга қолдирган, ўзлари бўлса, саркардалик маҳорати, одамларга, навкарларга, ўзга мамлакатларга, дин вакилларига, улуғларга, шунингдек, солиқ, қишлоқ хўжалиги, иқтисод ва халққа қандай муносабатда бўлиш масалаларига эътибор қаратган, масалан, унинг фикрича, лашкар — саркарданинг танаши бўлиб, ҳукмдор унинг ҳар бир бўлагини ўз ички аъзолари, қўли, кўзи, юраги ва ҳоказо каби ҳис қилиб, бошқармоғи керак. Оқилона фикр эмасми?!

Тўлқин Ҳайит:

— „Темур тузуқлари“ ни варақлаб, ундаги сўзларга кўз югуртирсак, юқоридаги фикрларимиз янада ойдинлашади:

„Ишларимнинг барини кенгаш билан юргизиб, уни битиришда тўғри тадбир қўллар эдим“.

„Мен тажрибамдан шуни билдимки, юз минг аскар қилолмаган ишни бир тўғри тадбир билан амалга ошириш мумкин экан“.

„...давлатим ва салтанатимга боғлаган биринчи тузугим шулким, Тангри таолонинг дини ва Муҳаммад мустафонинг шариатига дунёда ривож бердим“.

„Давлатим ишларини тўра ва тузукка асосланган ҳолда бошқардим“.

„Салтанат тўнини кийгач, ўз тўшагимда роҳатда ухлаш ҳузур-ҳаловатидан воз кечдим“.

„Турон мамлакатини фатҳ этган куним ва пойтахт Самарқандда салтанат тахтига ўтирганимдан сўнг, дўсту душман билан (муомалада) бир текис йўл тутдим“.

„Адолат ва инсоф билан Танграмнинг яратган бандаларини ўзимдан рози қилдим“.

„Золимдан мазлумнинг ҳақини олдим“.

„Саййидлар, уламо, машойих, оқилу доно, муҳаддислар, тарихчиларни сара, эътиборли одамлар ҳисоблаб, иззату ҳурматларини ўрнига қўйдим“.

„Раият аҳволидан огоҳ бўлдим, улуғларни оға қаторида, кичикларни фарзанд ўрнида кўрдим“.

„Ҳеч кимдан ўч олиш пайида бўлмадим“.

„Ҳакимлар ва табиблар билан иттифоқда беморларни даволатардим“.

„Ҳар мамлакат ва диёр саёҳатчиларию мусофирларининг бошини силадим“.

„Султон ҳар нарсада адолатпарвар бўлсин“.

„Подшолик ишларини тамоман бошқага топшириб, эрки унинг ихтиёрига бериб қўймасинким, дунё бевафо хотин каби, унинг хуштори кўпдир“.

„Юмшоқлик лозим бўлса, мулойимлик қилдим... Қайси ишни чораю тадбир билан битиришнинг иложи бўлса, унда қилич ишлатмадим“.

„Қайси мамлакатни забт этган бўлсам, ўша ернинг обрў-эътиборли кишиларини азиз тутдим“.

„Яна амр қилдимки, хирожни экиндан олинган ҳосилга ва ернинг унумдорлигига қараб йиғсинлар“.

„Кимки бирон саҳрони обод қилса ёки кориз қурса, ё бирон боғ кўкартирса, ёхуд бирон хароб бўлиб ётган ерни обод қилса, биринчи йили ундан ҳеч нарса олмасинлар, иккинчи йили раият ўз хоҳиши билан берганини олсинлар, учинчи йили эса олиқ-солиқ қонун-қоидасига мувофиқ хирож йиғилсин“.

„Яна буюрдимки, йўл устига кузатувчилар, зобитлар тайинласинларки, йўлларни қўриқлаб, йўловчилар, савдогарлар, мусофирларни кузатиб, мол-мулки ва бошқа нарсаларини манзилдан-манзилгача етказиб қўйсинлар“.

„Фақат гуноҳи тўрт кишининг гувоҳлик бериши билан исботланса, гуноҳига яраша жазоласинлар“.

„Амр қилдимки, ҳар ерда, вилояту шаҳар ва лашкар ўрдусида кундалик воқеаларни ёзувчиларни тайин қилсунлар“.

Бунисига эътибор беринг:

„Фақир мискин, ногиронларга нафақа тайин қилсинлар“.

Демак, бу удум Амир Темурдан қолган экан-да!

„Авлиёлар, дин пешволарининг мазорлари ва мақбараларига вақфдан маблағ ажратсинлар“.

„Сипоҳийларнинг ҳар бирига маош олиш ёрлиғи топширилсин“.

„Яна буюрдимки, амирлар, мингбошилар раиятдан молу жиҳот (даромаднинг учдан бир қисми) йиққанларида, хирождан ортиқча соврун, қўналға (қўшхона бериш) ва шилон (халқдан олинадиган солиқ тури) талаб қилмасинлар“.

„Вазирлар... салтанатни ағдаришга жазм қилган бўлсалар ҳам, уларни ўлдиришга шошилмасинлар“; ўзлаштириб олган бўлсалар (текшириб кўрилсин). Агар ўзлаштириб олган маблағи ўзига тегишли ҳақ миқдоридан ошмаса, мазкур маблағ унга инъом ўрнида қолдирилсин, ...икки баробар ортиқ бўлса, маошидан ушлаб қолинсин, ...уч баробар кўп маблағ олган бўлса, ҳаммаси тортиқ сифатида олинсин“.

Изоҳ:

Оғиздан-оғизга ўтиб келаётган чўпчакларда айтилганидек, „қаттиқ жазо берилсин, осилсин, йўқ қилинсин, синдирилсин, ишдан ҳайдалсин“, деган гаплар йўқ; демак, Амир Темур ўша замонлардаёқ катта ишларда хато бўлиши муқаррар, бунинг учун раҳбарни дарҳол синдириш керак эмас, уни қадрлаш ва қонун доирасидаги жарима билан кўзини очиш керак, деган хулосага келади. Бунни адолат деса бўлади.

Муҳаммад Али:

— „Темур тузуклари“ да шундай ривоят бор:

Чигатойнинг бир вазири бўлган экан. Ғаразгўйлар уни „ҳазинадан бир неча минг олтин ўғирлади“, деб хонга мактуб ёзибдилар. Мактубни хонга кўрсатганларида, у вазирни ҳузурига чақириб, „ғазаб“ қилибди: „Сен назари паст одам экансан. Мендек подшонинг вазири бўла туриб, ҳазинамдан атиги шунча ўзлаштирибсан, холос“. Доно вазир хоннинг бу қадар иззатидан мамнун бўлибди ва жамики тўплаган бойлигини келтириб, унга пешкаш қилибди. Бу билан хон олдида ўз мартабаси ва обрў-эътиборини сақлаб қолган экан.

Амир Темурнинг фикрича, вазир танлашда тўрт сифатга эътибор қаратиш лозим: насл-насаби асл ва тоза; ақлли, фаросатли; сипоҳу раи-

ятнинг аҳволини яхши билиши ҳамда уларга меҳр кўрсата олиши; сабр-тоқатли ва тинчликни қадрловчи киши бўлиши лозим.

Тўлқин Хайит:

— Амир Темури ҳар бир инсон қадрини ўрнига қўйиш учун тарихга мурожаат қилиб, тўғри тадбири орқали, яхши хизмат қилганларни сақлаб қолган пайтлар ҳам бўлган. Ийгу Темури билан боғлиқ воқеа бунга мисол бўла олади. „Чунончи, Дашти Қипчоққа, Ўрусхонга қарши уруш учун юборган амирим уни енгиб қайтгач, амирни мукофотлаб, унга туман, туғ, байроқ ва ноғора бердим... Шунда ҳасадчилар унинг ҳақида турли уйдирма гаплар тарқатиб: „Ўрусхоннинг улусини талон-тарож қилиб, мол-мулкни ўзиники қилиб олди“, дея унинг шаънига нолайиқ гап айтдилар“.

Ийгу Темури мард, жасур одам бўлиб, садоқат билан хизмат қилар, шу боис ҳам уни Амир Темури ғоят қадрлар эди. Лекин ана шу ифво, туҳмат туфайли шундай улуг ҳукмдор ҳам икки олов ўртасида қолади. Аммо у узоқни ўйлаб иш тутадиган киши бўлиб, кечаси билан бу тўғрида бош қотиради. Энг ишонган саркардаси Ийгу Темури саройдан бадарға қилса, бошқалар нима дейди? Ишонган одамини йўқотди, биз унинг олдида киммиз, деб ўзига қарши бўлиб қолмайдиларми?

Чиндан ҳам, бу ўринда Амир Темурининг тарихни билгани ишни осонлаштирди. Ўрни Баҳром Чўбин воқеасини эслаб, масалани ҳал этади.

Ажам мамлакатига ғаним ҳужум қилганда, подшоҳ Хурмуз ибн Нуширвон ўзининг энг ишонган саркардаси Баҳром Чўбинга қўшин бериб, уларга қарши йўллайди. Душман тезда бартараф этилиб, ундан катта ўлжа олинади. Саройга қайтиб келган Баҳром Чўбинни ифвогарлар совуқ қарши оладилар ва подшоҳга ўлжанинг кўп қисмини ўзлаштириб олганини айтадилар. Подшоҳ ўйлаб ўтирмасдан ғазаб отига минади ва Баҳром Чўбинга аёл кийимини кийдириб, саройдан бадарға этади. Бу ҳолни кўрган сарой аёнларининг подшоҳдан кўнгли қолади. Орадан бир йил ўтиб, улар подшоҳни йиқитиб, ўрнига бошқасини ўтқаздилар.

Шу воқеани эслаган Амир Темури эртаси сарой аҳлини йиғиб, солиқчиларнинг дафтарлари асосида тафтиш ўтказиб, душмандан олинган ўлжани барчага бўлиб беради ва шу билан Ийгу Темури ҳам, ўзини ва давлатини ҳам омон сақлаб қолади.

„Тарих — ойна“ деб бекорга айтмайдилар.

Айрим хориж тарихчилари, йилномачилари тарихимизни жуда чалкаштириб юборишгани бор ҳақиқат. Масалан, юнонлар ўзларидан бошқаларни варварлар, яъни „ёввойилар“ деб аташган. Эсхилнинг „Прометей“ асаридида „Биз келдик варварлар юртига“, деган сатр бор.

Хитой йилномаларини ўрганар экансиз, танқидий кўз билан қараб, уларни қайта идрок этишингизга тўғри келади. Йилномада „муваффақият қозонилмади“, деб ёзилган бўлса, бу хитой қўшинининг тор-мор этилганини ифодалайди. Яна „чегарани талади“ деб ёзилган бўлса, демак, қўққисдан босқин бўлганини билдиради. Нима учун шундай? Йилномачилар Хитой ҳукмрон табақаларининг нафсониятига тегмаслик учун шундай усулни қўллашга мажбур бўлишган.

Муҳаммад Али:

— Маълумки, „Темур тузуқлари“нинг ўзимизда мавжуд бўлган қўлёзмаларида Амир Темурнинг Хитой юришига тайёргарлик борасидаги қарашлари акс этган боб ҳам мавжуд. (Бу боб қаерда?) Афсуски, бу боб ҳар гал нашрдан тушиб қолмоқда. Буни нега тилга оляпмиз. Бунинг асл сабаби шуки, ҳақиқатан ҳам, худди ана шу боб „Тузуқлар“ни Амир Темурнинг ўзи ёки котибларига айтиб туриб ёздирилганини исботлайди. Демак, „Тузуқлар“нинг охириги боби айнан Ўтрорда ўз тилимизда ёзилган. Бундан мақсад шуки, биз айнан ана шу нусхани топишимиз керак. Ишончим комилки, дунёнинг қайсидир мўътабар кутубхонасида „Темур тузуқлари“нинг эски ўзбекча нусхаси мавжуд, фақат биз уни қидириб топишга ҳаракат қилмаяпмиз. Билга хоқон мактубини ўқисам, уялиб кетаман. Нега биз бошқаларга қараганда, пассив ва эътиборсизмиз, фуқаролик бурчимиз қаерда қоляпти?! Тарихчи олимларимиз нима учун „тарихий ҳақиқат“ мана бундай, деб айтмайдилар. Айтайлик, шу ноёб мерос бошқаларда бўлганда эди, уни кундузи чироқ ёқиб бўлса-да, қидиришар, излашар эди. Аллоҳ ҳам „Сендан ҳаракат — мендан баракат“, дейди ахир. Агар, асл нусха топилса, кўп нарсалар ойдинлашади, хусусан, биз тилга олаётган Хитой юришига оид тайёргарлик масалаларига ҳам аниқлик киритилади. Энди, нега Амир Темур бу юришга мажбур бўлган эди, деган саволларнинг пайдо бўлиши ҳам турган гап. Нозик масала. Бунда Амир Темурнинг ўз „важи“ борлигини ҳам кўрамиз. „Одамнинг қитиғига тегмасанг, ғаним орттирмайсан“, деган ибора ҳам бор. Гап шундаки,

1368 йилларда тахтга Мин сулоласи ўтиргандан сўнг императорларнинг ҳар бири барча мўғул улуслари ерларига даъвогарлик қила бошладилар. Чунончи, Амир Темур мўғул ҳукмронлигига барҳам берган ва уларнинг кўплаб улуслари унинг байроғи остида бирлашган эди. Айниқса, Чиватой улуси масаласида Амир Темурга мактуб йўллаган императорлар унга „ўғлим“ деб мурожаат қилишардики, бу гап, яъни ўзларига тобе сифатида кўришлари у зотнинг иззат-нафсига тегиб келаётган эди.

1405 йилнинг январида Амир Темур асосий қўшини билан қалин музлаган Сирдарё устидан ўтиб, Ўтрорга келади. 11 февралда унинг иссиғи кўтарилиб, аҳволида ўзгариш пайдо бўлади ва 18 февралда оламдан кўз юмади.

Айтиш мумкинки, 1404 йилнинг декабрь ойида Оқсулот қишлоғида ҳамда Ўтрорда қишлаган кунларида буюк ҳукмдор Амир Темур набиралари, лашкарбошилари ва сарой аҳли ҳамда муншийларига айтиб туриб ёздирган ёки ўзи битган воқеалар, айниқса, Хитой юришига оид тайёргарлик борасидаги „тузуклари“ унинг энг охириги сўзлари эди.

Қуйида шу бобни ўқисак.

ХИТОЙ МАМЛАКАТИНИ ЗАБТ ЭТИШ ҲАҚИДАГИ КЕНГАШИМ МАНА БУ ЭДИ

Эронзаминга етти йиллик юриш асносида Миср, Сурия ва Рум мамлакатларини забт этиб, салтанатим пойтахти жаннатмонанд Самарқандга ғалаба ва нусрат билан қайтиб келдим. Пойтахт Самарқандда бир неча кун турдим ва амирзода набираларимни уйлантириш билан машғул бўлдим. Сўнг Хитой кофирларига қарши ғазовот ва жиҳод жанги билан боришга қарор қилиб, шижоат қадамини салтанат узангисига қўйиб отландим ва Хитой мамлакати тарафга йўл олдим.

Шу муносабат билан энг аввал бундай кенгаш қилдим: лашкаримдан икки гуруҳни ўзимдан олдин кетма-кет юбордим. Бир гуруҳга буюрдимки, сув ва озуқа тайёрлашни мулоҳаза қилсунлар, тўхташ жойларини маъмур қилсунлар ва Тошкент ва Сайрамда қишласунлар. Иккинчи гуруҳга амр қилдимки, Сабронда ва Дашти Қипчоқнинг туташ жойларида қишласунлар ва деҳқончилик билан машғул бўлсунлар. Уларга яна амр қилдимки, ўша ерларда кўп харвар дон етиштириб, ўғруқда сақласунлар, чунки лашкарларни Хитойга юришда ўша ерлардан ўтаётганларида ем ва озуқа билан таъминласунлар. Яна амр қилдимки, ўғруқ-

да бир неча минг сутлик туяларни тутсунлар ва лашкарлар у ерлардан ўтаётганларида сув ва озуқа танқислигида туяларнинг сути билан қаноатлансунлар.

Мен ўзим ҳам Ўтрор мавзеига келиб, ўша ерда қишладим“.

Бу сўзлар Амир Темурнинг сўнги сўзлари эди. 18 февраль кечки пайт буюк ҳукмдорнинг жон қуши ўз қафасини тарк этди.

Тўлқин Хайит:

— Мен кеча Амир Темур мақбарасини талон-тарож қилинганлиги ҳақидаги манбалар билан танишиб, кўнглим жуда ўксиди: 1895 йилда Н. Веселовский бошчилигидаги экспедиция аъзолари маҳаллий чор маъмурлари билан келишган ҳолда, Амир Темур мақбарасининг нафис безакли эшигини Санкт-Петербургга олиб кетган эдилар. Мақбаранинг фарбий томонидаги ноёб нақшли эшик эса ўғирлаб, сотиб юборилган экан. Ҳозир у Лондондаги Виктория ва Альберт музейида сақланыпти.

Худосиз бандаларнинг очкўзлигига нима дейсиз: 1903 йилда император Александр III нинг музейи учун Амир Темур мақбарасининг ойналари сўралди.

Устоз, ана шу ўринда ҳам юрагимда дард бўлиб турган масалани ойдинлаштирсак: ҳозир қайси бир қадим биноларимизга қарасак, ёғоч панжара ўрнатишганини кўрамиз ва муҳтарам таъмирчи усталаримиз ҳам шу усулни қўллаб келяптилар. Аслида бу нотўғри иш, чунончи шиша ишлаб чиқариш бизда қадимдан мавжуд бўлган, Амир Темур ва темуррийлар замонига келиб эса ойна ишлаб чиқариш янада такомиллашган эди. Ва айтиш керакки, Амир Темур мақбараси деразаларига олий даражадаги энг нафис ойналар ўрнатилган эди. Мусулмон оламида асли қабрларга тегиш гуноҳ саналади. Ҳатто Эрон ҳукмдори Нодиршоҳ ҳам Амир Темур мақбарасидаги яшм (нефрит) тошини, Шохизинда дарвозаси, Соҳибқирон бобомизнинг олтин қиличини, дубулғасини, қабр устида турадиган Қуръони Каримни ўзбошимчалик билан олиб кетгани учун ўғлини ниҳоятда қаттиқ койиб: „Сен бебошларча катта уммонга кирибсан, чўкиб кетмаганингга шукур қил, тошни жойига қайтар“, деган экан. Қолган буюмлар эса қайтарилмаган.

1405 йилдан 1903 йилгача, қарийб беш аср жой-жойида турган қимматбаҳо нарсалар очикдан-очик ўғирланди, олиб кетиб сотилди.

Масалан:

1. 1903 йили император Александр III музейи учун Амир Темур мақбарасидаги ноёб ойналар сўралганда, уларнинг кўпи ўрнидан қўпорилиб, зудлик билан Санкт-Петербургга жўнатилды. Маҳаллий тўралар эса уларга ҳайбаракалмачи бўдилар.

2. Бу ҳам етмагандай, 1905 йилда Амир Темур мақбарасининг пештоқидаги нафис ёзувли лавҳа ҳам ўғирланди ва 1906 йилда Берлиндаги Фридрих-Музеумнинг раҳбари Т.Бодегга ун минг франкка сотиб юборилди. Элчилар аралашувидан сўнг у Россияга қайтарилди. Ҳозирда Эрмитажда сақланмоқда. Лавҳада: „Жаҳонгир Амир Темур Кўрагоннинг қabri, Худо уни раҳмат қилсин ва абадий жаннатга мушарраф бўлсин“, деган ёзув битилган.

Юрагида ўти бор тарихчи Амриддин Бердимуродов гувоҳлик берадики:

„Амир Темур ва темурийлар, қолаверса, халқимизнинг ўтмишига қора чаплашда, бир пайтлар Ўзбекистон халқи мафқурасининг „хушёр посбони“ бўлган Рафиқ Нишоновнинг „ҳиссаси“ жуда каттадир.

Бу ҳақда унинг ўзи фаҳрланиб гапиришни яхши кўрарди. У „Известия“ газетасининг 1990 йил 1-сонида шундай ёзган эди: „Миллатчилик ниятлари билан Рашидов Темур каби ўтмишнинг қонхўр боққинчиларини улуғлашга кўмаклаша бошлади. Эсимда, ўртамизда жуда жиддий тортишувлар бошланди. Мен ўз нуқтаи назаримни Марказий Кўмитада қаттиқ ҳимоя қилдим. Рашидовнинг шубҳали ҳаракатлари ҳақида КПСС Марказий Кўмитасига, Суслов, Пономарёв, Демичев, Капитоновларга хабар қилдим. Улар менинг ҳикоямни (аслида чақимчилигини) хайрихоҳлик билан эшитдилар, ҳаттоки менинг берган баҳоларимга қўшилдилар. Бу мен учун ҳеч қутилмаган ечим билан тугади; мени КПСС МҚнинг чет эл билан ишлайдиган кадрлар бўлимига чақиришиб, СССРнинг Цейлондаги элчиси бўлиб ишлашни таклиф қилишди“.

Хуш, ўз юртини сотган, ўтган одамнинг ортидан ноҳақ гапларни айтган кимсалар ҳақида Ҳадиси шарифларда нима дейилган?

„Чақимчилик нима, биласизларми? У — одамларнинг гапларини (уларнинг ўзаро муносабатларини бузиш ниятида) бир-бирларига ташимоқликдир“.

„Одамлар ичида Тангрига ёқимсизроғи — ашаддий душманлик қилувчидир“.

Ҳар қандай лавозимда бўлсанг ҳам, халқни сотиб бўлмайди. Бир кун нон-туз еган жойингга қирқ кун салом берсанг ҳам камлик қилади, дейди донишмандлар. Бошқа изоҳ ортиқчадир.

Муҳаммад Али:

— Китоблар бизга кўп нарсалардан гувоҳлик беради. Юқорида анча-мунча фикрлар ойдинлашди. Мен яна қўшимча қилишим мумкин-ки, француз тарихчиси Л.Ланглэнинг „Темур ҳаёти“ асарида Ибн Араб-шоҳга жиддий эътироз билдирилади. Унинг жангда асир тушган Боязидни „қушдек қафасга солдилар“ ва базмда хотинини жориялар ўрнида хизматга қўйдилар, деб ёзганини қабих тухмат дейди ва бу сўзларни бир-бирларидан кўчириб олаётган ғарб тарихчиларини нохолисликда айблайди. „Ушбу уйдирмалар жаноб Вольтер томонидан ҳам инкор этилган эди“, деб ёзади у.

Ҳазрати шоҳи Нақшбанд айтибдилар:

Ҳар ким ўзгаларни хоҳласа, ўзини хоҳлабди,
Кимки ўзини хоҳлабди, билсинки, ўзгани хоҳлабди.

Таниқли тарихчимиз, тарих фанлари доктори, профессор Ашраф Аҳмедов ўзининг „Темурга тегманг“ мақоласида Бухородан Ҳиндистонга кўчиб бориб, муаззам ҳукмдор — Жалолиддин Акбар подшоҳ саройидан паноҳ топган Мутрибий ал-Асамм ва унинг „Тарихи Жаҳонгирий“ асари ҳақида маълумот берганки, бу биз учун жуда қимматлидир.

Мазкур маълумотлар билан танишишимиз ва уларни таҳлил қилишимиз зарурки, уларнинг ҳар бири бизга ўша даврдан қимматли манбаларни етказиб берган. Ўқувчига қулайроқ бўлиши учун биз уларнинг ҳар бирини алоҳида-алоҳида номладик.

Акбаршоҳнинг тилоси

„Тарих тўққиз юз саксон иккида (милодий 1574—75) ...бу подшоҳ розий (Акбаршоҳ Бобурий) ўзининг буюк ва муътабар аждоди бўлган Соҳибқироннинг дахмасини таъмирлаш учун Самарқандга бир фил олтин юборди“.

Тўлқин Ҳайит:

– Бобурийлар ота юртларини, буюк боболари Соҳибқирон Амир Темурни сира унутмаганлар. Мазкур воқеа ҳам шундан далолат беради.

Муҳаммад Али:

– Бобур Мирзо ниҳоятда жиддий тарбия кўрган зот эди. Умуман, темурийлар даврида бола тарбияси ҳақида қатор илмий изланишлар олиб борилиши керак. Бу илмий изланишлар рисола, китоб ҳолида нашр этилса, бутунги ота-оналар учун қўлланма бўларди.

У зотнинг отаси Умаршайх Мирзо ҳам ўз даврининг етук ҳокимларидан бири эди. Айтишларича, Фарғона довоғида Хитой савдогарлари ҳалок бўлганда, уларнинг молларини хатлатиб, ҳатто Хитойга одам жўнатиб, ана шу молларини, ҳатто игнасиғача эгаларига қайтартирган экан.

Ёки бўлмаса, Бобур ҳақида ривоятни олинг.

Бир куни устози олти яшар Бобурбекни Умаршайх Мирзонинг хузурига бошлаб кирибди-да:

– Ҳукмдорим, мен амирзодага таълим беролмай қолдим, шунақа қийин саволлар беряптики, тишим ўтмаяпти. Гуноҳ орттиришдан чўчийман. Фарзанди аржумандингизни бошқа устозга бера қолинг! — дебди ёлворган оҳангда.

Умаршайх Мирзо бошини ушлаб:

– Устози олам, мамлакатимда Сиздан ўтадиган донишманд йўқ, энди кимга арз-ҳол қиламиз?! — дебди.

Бобурбек эса:

– Падари бузруквор, рухсат беринг! — дебди-да, ичкари кириб, тўққиз-ўнта китобни зўрға кўтариб чиқибди. Бу китоблар Муҳаммад ал-Хоразмий, Абу Али ибн Сино, Ар-Розий, Имом Бухорий, Аҳмад Фарғоний ва Бурҳониддин Марғинонийларнинг жаҳонга машҳур асарлари экан.

Устози:

– Энди Сизни тушундим, Бобурбек, буларни ўқир экансиз-да! — дебди ҳайрат билан.

Тўлқин Ҳайит:

– Юқорида айтганингиздек, биз болаларга кўпроқ маънан сабоқ бўладиган китоблар беришимиз керак.

Ҳовуз

„Бу машҳур дахманинг кириш жойи шаҳарнинг шимолий қутб томонида бўлиб, дарвоза ва гумбаз билан бошланади. Агар ундан кирилса, кенг ҳовли кўринади, унда мевали ва мевасиз дарахтлар бор. Ундан чап тарафда бир ҳовуз бўлиб, мисли кавсардек зилол сув тўла“.

Муҳаммад Али:

— Бу тасвирлардан кўринадики, кириш жойи деганда, ҳозирги арк дарвоза бўлмаса керак, демак, бу ерда мажмуа ҳақида гап бормоқда. Ҳовуз ўрни қарда? Буни ҳам аниқлаш керак. Бу нарса бизга Амир Темур мақбарасининг ўша пайтдаги тасвирини беришда жуда асқатади.

Тўлқин Ҳайит:

— Сиз Амир Темур мақбараси, деб тилга оляпсиз. Самарқанддаги мақбаранинг ўзида ҳам шундай ёрлиқ ёзиб қўйилгани яхши иш бўлди. „Гўр“ сўзи совуқ маънони беради ҳамда шундай табаррук масканни ўз номи билан аташ тўғрироқдир.

Муҳаммад Али:

— Дарвоқе, мустақилликдан сўнг бой тарихимизнинг ҳар бир қатлами, ҳар бир номи жой-жойига қўйилаётгани одамни қувонтиради.

Наврўз кунларида

„...Бобур подшоҳ замонидан бери нишонландиган одатга кўра, Самарқанд аҳли... Наврўз кунлари ҳафтада тўрт кун шу ҳовлида тўпланадилар ва ҳаммалари таҳриқадор (идишларда олов билан) яна Самарқандга қайтадилар.

Ҳожибий Оталиқ дўрмон замонида бу одат бекор қилинди, сабаби халойиқ дахманинг томига чиқа бошлаган эдилар.

Аммо яқинда ҳозир **Туроннинг подшоҳи Имомқули Баҳодурхон**нинг ҳукми билан Самарқандга ҳоким этиб тайинланган буюк амир Надр Девонбеги ҳукм қилдики, „Ҳар ҳафтанинг сешанба куни қадимги подшоҳларнинг дастури билан ул манзили табаррукда йиғилсунлар. Лекин шу шарт биланки, ҳеч киши ул табаррук дахманинг устида кўнгил очмайдилар“.

Мадраса

.... Ховлининг чап қўл тарафида эшик ва даҳлиз кўринади. Агар ундан кирилса, бу мадраса бўладики, уни султон Улуғбек Кўрагон бино қилган. Унинг икки ошёнаси бор, тўрт тоқилик, ҳаммаси кошинкор ва нақшинкор. Тоқиларидаги китобасида ушбу сура: „Инно фатаҳно ва аммиҳ ва таборак“ ёзилган. У ерда қарийб 60 та хужра бор. Унинг икки тарафида икки баланд гумбаз бино қилинганки, гумбазларнинг остида чигатой подшоҳзодаларининг гўрхонаси мавжуд“.

Ошхона

.... Ховлининг ўнг қўл тарафида дарвоза бор. Гумбазнинг ичида дахманинг ошхонаси жойлашган. Унинг бир нечта хужраси бор. У ерда катта бир қозон ҳам борки, унда ҳар куни фақирларга, дахмадаги мужтаҳидларга ва мадраса талабаларига овқат пиширилади“.

Қуръони Карим нусхалари

„ Амир Саййид Бараканинг қабри рўпарасида ўтгиз поралар солинган тўрт сандуқ турибди. Панжаранинг ичи ҳаммаси талабалик сепоралари билан тўлган бўлиб, уларни ҳазрат Соҳибқироннинг набираси, шаҳзодаи мағфур Мирзо Муҳаммад Султон ўз қўли билан тилло сувида сулс хатида ёзган. Таҳрирни, елимлашни, жадвал ва жилдларни ўзининг муборак қўли билан амалга оширган. Улар бу дахмаи табаррукнинг вақфига берилган“.

Шиша шамдонлар

„ ...Дахма гумбазининг шипи тилло суви, ложувард ва жезлар билан нақшланган. Унинг атрофида ранго-ранг шамдонлар ўрнатилган“.

Тўпчининг ўлими

„...Гумбазда соф тиллодан ясалган қандил устувор қилинганки, унинг ёруғи атрофда кўринади.

Султон Саййидхоннинг тўпчибошиси Мир Тўлак 975-йилда (1567–68) маст ҳолатда бу қандили табаррукка туффанг(милтиқ)дан ўқ узди ва унинг юз эллик мисқолча (700 грамм) миқдорини шикастлади...”

Тўлакни Ҳайит:

— Устоз, воқеа давоми шундайки, Мирзо Улуғбек давридан буён Наврўз кунларида, сайил пайтида бир тепалик устига ҳўкиз терисидан нишона ўрнатиб, уни тўпдан ўққа тутганлар. Султон Саййидхон ҳам ана шундай мусобақа уюштиришни амир этиб, Мир Тўлакни бунга жалб этади. Фармони олийга биноан шу мусобақа учун ўн учта ўқ ясалади. Ўқлар шу даражада оғир эдики, иккитасини бир туя зўрға кўтарган. Ўша кунни Мир Тўлак 13 ўқни ҳам нишонга теккиза олмай шарманда бўлгани ҳам бор ҳақиқат. Бундан хафа бўлган Султон Саййидхон яна битта ўқ яшашга буйруқ беради.

Мир Тўлак ясалган ўқни тўп ичига солиб, таёқ билан жойламоқчи бўлганда, учқун бўлганми ё бошқа сабабми, тўп оташхонасидан олов чиқиб, отилиб, Мир Тўлакни ҳам ҳавога ирғитган. Бу ҳолатдан Наврўз байрамига келганлар даҳшатга тушишган. Тўпчибошининг парча-парча бўлган этларини эса ҳар жойлардан териб олишган. Халойиқ бу фожиани ўша қандил воқеаси туфайли, деб билган.

Муҳаммад Али:

— Дунёнинг ёзилмаган қонунлари бор. Айтайлик, бировнинг қўнглини оғритсак, бир кун тўсатдан панд еб қоламиз-да, сўнгра оҳ-воҳ қилиб юрамиз. Амир Ҳусайн Қуръони Каримни ўртага қўйиб: „Темурбек, энди сиз билан бундан кейин сира адоватга бормаимиз“, деб қасам ичган эди. Мовароуннаҳр подшоси ҳам бўлди, аммо ўзининг бетайинлиги, тутуриқсизлиги туфайли Кайхусравнинг қиличи билан ҳаёт шами сўнди. Юқоридан кўп бор тилга олдик, Зиндачашм Опардий, Ҳусайн Сўфи, Йилдирим Боязид ва бошқалар ўзларининг ногўври хатти-ҳаракатлари, одамийликдан йироқ қилиқлари, манманликлари туфайли инқирозга учрадилар.

Тўлакни Ҳайит:

— Устоз, оз эмас, кўп эмас, етмиш уч ёшдасиз. Ҳам давлат ишлари, бошқа катта-кичик юмушлар, боз устига мана бу суҳбат, демоқчиманки, чарчатиб қўймадикми?!

Муҳаммад Али:

— Бой тарихимиз ҳақида, Амир Темур тўғрисида шундай эркин гапирадиган, ёзадиган кунлар келдики, бу хузур-ҳаловат, роҳат-фароват-дир; бундай кунларда, юқорида ишлатган иборани қайтарадиган бўлсак, жим ўтириш уят, ишлаш керак; суҳбатимиздан ўзимда ички роҳат сез-япман: бу китоб яхшиликка хизмат қилади, одамларга мозийдан хабар келтиради, ёшларга ўтит, маслаҳат беради, юртга, дунёга тинчлик тилайди, ўтмиш хатоларидан сабоқ чиқаришга чақиради. Бу нақадар олижаноб иш! Бундан фақат қувониш, шодланиш керак, деб ўйлайман.

Тўлқин Ҳайит:

— Ҳозирча мазкур бўлимга шу ерда нуқта қўйсак, Сизга яхши кай-фият тилайман. Кейинги бўлимдаги суҳбатимиз бундан ҳам қизиқ бўлади, деб ўйлайман.

Бешинчи бўлим

ИККИ ДУНЁ – ИККИ ОЛАМ

*Ёхуд кечиримли бўлиш ҳамманинг ҳам қўлидан келадими?!
Бир рубойининг баҳоси*

Тўлқин Ҳайит:

— Устоз, ана энди яна Амир Темурга қайтайлик. Хўш, унга қайсарлик қилган буюк истеъдодлар йўқмиди?! Биргина ҳуруфийларнинг ашаддий тарафдори бўлган Саййид Имомиддин Насимийни олинг!

XIV—XV асрларда вужудга келган ҳуруфийлик Эрон, Озарбайжон, Рум ва Сурияда тарқалган бўлиб, улар „Олам абадий, инсонда Худонинг қиёфаси акс этган, олам тараққиётининг ҳар бир босқичида Худо қиёфаси инсонда мужассамлашиб намоён бўлади“, деган фикрни олга сурганлар.

Ривоят қилишларича, Амир Темур билан шоир Насимийнинг учрашувлари, ўзаро қаттиқ баҳслашувлар билан ўтар экан. Бадиий адабиётда ҳам бу нарса ўз аксини топган. Эмишки, мулоқотни кузатиб турган мавлоно Абдулжаббор ва беклар уни жазолашни талаб қилганлар, аммо биламизки, адабиётни жон-дилдан севган, илм-фан кишиларини эъзозда тутган Соҳибқирон Амир Темурдек зот бундай инсонларга ҳамиша муруватли бўлган. „Сен озодсан, шоир, кетишинг мумкин“, — дейди у бамайлихотир оҳангда.

Абдулжаббор такрор ўрнидан туриб:

— Бу ҳуруфийни озод қўйиб юбориш мумкин эмас, умматларимизни йўлдан оздиради, — дейди ташвиш билан.

Амир Темур:

— Инсон қалбини фатҳ этган шоирнинг, беҳад гўзал мисралар соҳибининг қонига сабаб бўлиб, қонли қўлим билан тарихга кирмоқчи эмасман! — дея ўз қарорини кескин оҳангда баён этади.

Шоир чиқиб кетгач, Амир Темур унинг қуйидаги мисраларини ўқиган экан.

Мунаввар наргисинг турку, ақл уйин торож этди,
Муғул қайга борар бўлса тушар торожу яғмога.

Насимий чун сени топди, бу оламдан воҳид ўлди,
Кечибон мову манликдан етишди зоти яктога.

Билъакс, Саййид Имомиддин Насимий қилич ҳукмрон бўлган ўша замонда, 1417 йилда Ҳалабда Миср султони Муайяддиннинг қазабига дучор бўлиб, тириклайин териси шилинди.

Муҳаммад Али:

— Амир Темур эса кечиримли зот бўлиб, Ибн Арабшоҳ таъкидлаб ўтганидек, у ҳузурига бош уриб келган ганимини кечира олар, ўз юрти учун курашган ганим жангчисининг саъй-ҳаракатларини одилона баҳо-ларди. У неча бор лафзини ҳаром қилиб, қайта-қайта хиёнат қилган Зиндачашмни ҳам, нонкўр Тўхтамишхонни ҳам кечира билган эди.

Кўп бора таъкидлаб ўтилганидек, Амир Темур ёшлигида Қуръони Карим руҳида, Муҳаммад алайҳиссаломнинг ҳадислари, Шарқ алломалари, қадим оила маданиятимиз руҳида етук тарбия топган инсон эди, билъакс, у зот пайғамбаримизнинг Ҳадиси шарифларидаги: „Хайрун наси ман янфаъун наса“, яъни „Одамнинг эзгуроғи бошқа одамларга фойда келтиргани“, деган ҳикматларига қатъий амал қилардики, бу ўринда кечиримли бўлиш ҳам инсоннинг энг яхши фазилати эканини таъкидлаш кифоядир. Лекин бу фазилатнинг юксак тоғига чиқиб бориш, унга эришиш учун ҳамманинг ҳам иродаси тоб беролмайди. Кечиримли бўлиш фазилатига юксак ақл ва улкан сабр орқали эришилади, деган гапларда жон бор.

Тулқин Ҳайит:

— Одам зоти шаклан бир хил, аммо фикр юритиш, одамга баҳо бериш бўйича турфа хил. Масалан, бир куни лифтда ишхонага кўтарилаётган эдим, ёнимдаги таниш йигитнинг қўлида китоб бор эди, бошқа газетада ишлайдиган бундайроқ бир мухбир йигит: „Китобни ўқийдиган одам кўтариб юрса ярашади“, — деди истехзо билан ва лифтдан тушиб қолди. Китоб кўтарган йигитни яхши танирдим, биз кўпинча ўқиган китобларимиз бўйича ҳам фикр алмашиб турардик. У бетамизларча айтилган гапдан жуда хафа бўлди.

Бир воқеа

Ҳазрат Амир Кулолдан нақл қиладиларки, у зот бир мажлисда Ҳаж этиш қиссаси ҳақида сўзлаб турганларида, бир нодон сабр қилмасдан: „Ҳазрат Каъбатуллога бормаганлар-ку! Ҳеч бўлмаса, умрида бир марта Каъбани зиёрат қилган киши бу гапларни айтса, ярашарди“, дея киноя қилди. Ҳазрат Амир мажлисдан сўнг ҳалиги одамнинг кўлидан тутиб: „Эй нодон, кўзингни оч ва юқори қара!“ дедилар. У юқорига қараса, Ҳазрат Амирнинг боши узра Каъба жилва қилиб турарди. Нодон кимса шу заҳоти унинг оёқлари остига ўзини ташлаб, тавба қилди. Ҳазрат Амир буюрдиларки: „Эй нодон, қай бир кимсаки, ўзида ҳеч вақо йўқ, бошқаларда ҳам ҳеч нима йўқ, деб гумон қилур. Шунини унутмагинки, то ҳақиқий (ботиний, қалб кўзи) кўз очилмагунча, ҳеч нарсани (ҳақиқатни) кўриб бўлмайди.

Кўзингни юм, токи кўзга айлансин кўнгил,
Бу кўз била энди кўргил, жаҳонни кўргил.
Ҳақ зикрига ланг очгину қалб эшигини,
Фалақда не бўлса ани томошо қилгил.

ҚАЛБ КЎЗИ! Ҳамманинг қалб кўзи очиқ бўлганда, инсон бирор кун ҳам ғурбатда яшамасди. Афсуски, ҳаётда бунга эришиб бўлмайди. Лекин мени бир нарсга ҳайрон қолдиради: Темурбекнинг ёшлигидан қалб кўзи очиқмидики, болалиги тўғрисида қолган бир-иккита воқеаларда ҳам унинг ўта ақлли бўлгани эътироф этилади.

Муҳаммад Али:

— „Бўладиган бола бошидан маълум“, деган гап бор. Темурбек ёшлигидан кучли хотираси, қувваи ҳофизасининг беқиёслиги билан ўз даврининг етук олимларини, алломаларини ҳайратга солган. Мактабдошлари ичида ҳам ўзининг ҳайратомуз ҳаракатлари билан тенгдошларидан ажралиб турган. Тўққиз ёшида Қуръони Каримни ёд билгани, кўпгина масалаларда катталардек фикр юритиб, ўша давр олимларининг меҳрини қозонгани ҳақида айтадилар. Қиёс қилинг: ёш Алишер Навоий ҳам олти ёшида Қуръони Каримнинг олтмиш етти сурасини ўқиб то „Таборақ“ сурасигача борган эди, ун минг байт шеърни ёд биларди. „Бўладиган бола бошидан маълум“ лиги шундан кўриниб турибди.

Темурбек ҳали ўсмирлик пайтиданоқ мустахлак юртининг «юрак азоблари»ни англаб, ганими кимлигини, халқининг озод бўлишини, тенглар ичра тенг яшашини орзу қилган. Ўсмир ёшида ҳамма ҳам эл-юрт аҳволини бу даражада идрок этолмайди.

Темурбек Жалолиддин Румийнинг «Маънавий маснавий», озарбайжонлик шоир Маҳмуд Шабистарийнинг «Гулшани роз» («Сирлар гулшани») китобларидаги шеърларни ёд олган эди.

Оила муҳити, Шаҳрисабзнинг илм доираси аҳлининг таъсири унинг етук шахс сифатида шаклланишида бош омил бўлди, десак муболаға эмас. Кўпгина инсонлар шарт-шароит таъсирида ўзгарадилар, ўзларини йўқотиб қўядилар, аммо Амир Темурда кўраимизки, бир яхши фазилат ўрнини иккинчиси тўлдириб борган ва у албатта, ҳамшиша ана шу инсоний эътиқодида содиқ турган.

Низомиддин Шомий ёзади:

„Шероз Амир Соҳибқироннинг шарафли қадами билан бир неча вақт амонда бўлиб, ободонлашди. Кишилар айшу фароғатга яқин ва қийинчилигу балолардан узоқ яшадилар. Бир қанча мавзеларда хайрия иморатлари, масжиду мадрасалар қурилди ва шаҳарнинг баъзи маҳаллаларига оқар сувлар келди“.

Ҳофиз Шерозий воқеаси эса афсонанинг ўзи...

Нақл қиладиларки, буюк Соҳибқирон шоирнинг Самарқанд, Бухоро шаҳарлари ҳақида ёзган ғазали учун ҳузурига чақиртирган эмиш. Ўша ғазалдан бир байт келтирамиз.

Агар кўнглимни шод этса ўшал шерози турк жонони,
Қора холига бахш этгум Самарқанду Бухорони.

Бу икки мисра, биринчидан, Амир Темур қайта сайқал берган Самарқанд билан Бухоро шаҳарларининг киши ҳавас қилса арзийдиган, нуфузи ҳақиқатан ҳам дунёда машҳурлигини намоён этган бўлса, иккинчидан, Соҳибқироннинг ўз одати бўйича улуғ шоирга катта эҳтиром кўрсатганини ҳам билдиради. Юқоридагилардан кўриниб турибдики, бу улуғ зотнинг ўзи тарих, адабиёт ва санъат мухлиси, шайдоси бўлган ва бу туйғу авлодларига ҳам мерос бўлиб ўтган. У маърифатпарвар ҳукмдор эди! Ахир жаҳонда қайси ҳукмдор ўзининг оламшумул аллома набираси билан мақтана олади? Фақат Соҳибқирон Амир Темур! Тўғри топдингиз, Мирзо Улуғбекни назарда тутмоқдаман.

Тўлқин Ҳайит:

— 1386 йилнинг бошида Тўхтамишхон 90 минг қўшин билан Табризга кириб, уни ғорат қилди, Озарбайжоннинг бошқа шаҳарларини талон-тарож этди. Ана шундай шароитда Амир Темур унинг йўлини тўсди ва Эронни янги муғуллар истилосидан асраб қолди.

Муҳаммад Али:

— Аниқ тарихий маълумотлар кўрсатадики, XIV асрнинг иккинчи ярмида Эрон алоҳида мустақил давлат эмасди. Унинг бир томони Жалойирлар давлати (1336—1441) бўлиб, Озарбайжонга, иккинчи томони сарбадорларга (1336—1381) тегишли эди. Шероз томонлар музаффарийлар сулоласига қарарди. Сулолалар ўртасида зиддиятлар ҳам етарли эди. Бундан фақат халқ жабр-зулм кўрмоқда эди. Шу боис ҳам, улар ёрдам сўраб, Соҳибқирон Амир Темурга мурожаат қилган эдилар.

Тўлқин Ҳайит:

— Мусулмон оламида қонунлар қаттиқ бўлиб, Амир Темур ислом қоидаларининг оёқости бўлишига йўл қўймас, бу нарса унинг инсонийлик бурчига ҳам, шаънига ҳам тўғри келмас эди, қудратли ҳукмдор сифатида бу ишларда ўзини масъул сезарди. Лекин яна юзимиз эски тузум томонга бурилиб кетади: ўқувчилар ҳасратлари кўп экан, демасинлар-у, айтиш керакки, шўро ҳукумати Афғонистонга босиб кирганда, унинг халқидан хат олиш у ёқда турсин, ҳатто эълон ҳам қилган эмас.

Соҳибқирон Амир Темурнинг мақсади аниқ бўлгани учун ҳам, 1381 йилдаги юриш маҳалида курдлар сулоласидан бўлган Фиёсиддин Пир Али ҳам, ҳатто Сарбадорлар давлати ҳам, яъни Хожа Али Муайяднинг ўзи ташаббус кўрсатиб, давлатини Амир Темурга ишониб топширди. Муаррих Давлатшоҳ Самарқандий ўзининг „Тазкират уш-шуаро“ аса-рида бу воқеани аниқ қайд этган.

Шу боис ҳам тарихчи олимлар Амир Темур тарихини ўрганишга алоҳида муносабатда бўладилар.

Мана, яна бир мисол.

Буюк британиялик тарихчи олим Сигдем Балим-Хардинг:

„Ўзбек тарихини ўқитиш борасидаги ҳар қандай ёндашув, даставвал, (Амир) Темур ва унинг меросини ўқитиш билан чамбарчас боғлиқдир.

Бу масала фақат Ўзбекистон учун эмас, балки жаҳон тарихини ўз дастурларининг бир қисми сифатида ўргатувчи барча мамлакатлар учун долзарб мавзудир“¹.

Муҳаммад Али:

— Инсоннинг барча яхши ёки ёмон ишлари унинг шахсияти билан боғлиқ. Амир Темур лодунний билимга эга бўлиб, жаҳон сиёсатини, иқтисодини, тарих, фалсафа, илм-фаннинг турли соҳаларини яхши билар, бунёдкорлик, меъморчилик ва бошқа кўпгина сир-асрорлардан хабардор эди. Унда авлиёлик қобилияти ҳам бор эди, десак янглишмаган бўламиз. Ана шунинг учун ҳам, у ҳукмдор сифатида ўзининг энг биринчи вазифаси уруш эмас, балки Аллоҳнинг бандаларига бўлиб берган манзиллари ва у ерда яшаётган фуқаронинг тинчлиги, манфаати деб билар эди. Дунёнинг ўша даврдаги машҳур олими Ибн Халдун 35 кун мулоқоти чоғида айнан ана шулар ҳақида тўхталади.

Тўлқин Ҳайит:

— Устоз, мен Ибн Халдуннинг эсдаликларини ўқиганимдан сўнг 1996 йилда „Ибн Халдуннинг туяси“ деган мақола ёздим ва у „Туркистон“ газетасининг бир нечта сониди босиб чиқарилди. Мен бу мақолага битта нарсани киритолмадим, яъни Ибн Халдун Бухтаннаср ҳақида гап очганда, аввалига Амир Темур: „Сен Бухтаннасрни Хусрав, Қайсар, Искандарлар билан бир қаторда зикр этдинг“, дея ўз эътирозини билдириб, Бухтаннасрнинг уларга тенглашолмаслигини, яъни унинг бор-йўғи форс қўшинларининг қўмондони бўлганини ва ўзини ҳам бор-йўғи тахт соҳибининг ноиби эканлигини қистириб ўтади.

— Бухтаннаср қайси тоифадан? — деб сўрайди у яна.

Ибн Халдун:

— Бу хусусда одамлар орасида ихтилофлар бор, айримлар уни наботийлардан, Бобилнинг охириги ҳукмдори, деб биладилар. Бошқа бировлар уни илк эронликлардан, деган фикрда юрадилар, — дея жавоб беради.

¹ „Амир Темур ва унинг жаҳон тарихидаги ўрни“ мавзудидаги Халқаро конференция тезислари. 30-бет. Т., 1996.

тарбия топадилар. Кузатишимча, айниқса, адабиётга меҳри бор ҳукмдор борки, у дунёни теранроқ тушунади. Амир Темурни ҳам биз ана шундай инсон сифатида таниймиз. Алишер Навоий ҳазратларининг ул зот ҳақида айтган сўзлари жуда машҳур. Олимлар, тарихчилар, ҳатто мактаб ўқувчилари ҳам бу сўзни хушнудлик билан такрор этадилар. «Темур Кўрагон — агарчи назм айтмоққа илтифот қилмайдурлар, аммо назм ва насрни андоқ хуб маҳал ва мавқеъда ўқубдурларким, анингдек бир байт ўқуғони минг байт айтқонча бор». Бу ўринда, унинг «Темур тузуклари»да Амир Ҳусайнга ёзган байти шоирлик иқтидори борлигига ёрқин ишора эмасми?!

Ёрга еткур, сабо, ким макр қилмишдир манга,
Қилди эрса кимга макр, қайтадур бир кун анга.

Манбаларда темурийлардан ўттиздан ортиқ шоирларнинг яшаб ўтгани ҳақида етарли маълумотлар бор. Ҳазрат Алишер Навоий бобомиз 22 темурий ижодкорнинг исм-шарифларини зикр этиб, қисқача тўхталиб ўтган. Улар орасида Халил Султон, Улуғбек Мирзо, Бойсунғур Мирзо, Абулқосим Бобур Мирзо, Ҳусайн Бойқаро, Шох Ғариб Мирзо ва бошқалар бор.

Бу даврда ўзбек тилида Мавлоно Лутфий, Мавлоно Атоий, Мавлоно Амирий, Мавлоно Яқиний, Мавлоно Гадоий, Мавлоно Муқимий, Мавлоно Латифий, Ҳайдар Хоразмий, Дурбек, Саййид Ҳасан Ардашер, Аҳмадий кабилар яшаб, ажойиб шеър ва дostonлар битдилар. Шу билан бирга, форсийзабон шоирлар — Амир Қосим Анвар, Мавлоно Котибий, Хожа Исматилло, Мавлоно Бисотий, Мавлоно Яҳё Себак, Мавлоно Тусий, Бобо Савдойи, Мир Шохий, Мавлоно Шарафуддин Али Яздий, Мавлоно Муҳаммад Муаммойи, Хожа Масъуд Қумийлар ҳам шеърятнинг турли жанрларида муваффақият билан ижод этдилар.

Самарқандда ўша даврнинг энг атоқли шоирлари жам бўлган эдилар. Мавлоно Камол Бадахший уларга сардор эди. Улуғбекнинг ўзи ҳам шеърлар ёзар, шоирлар унга ўзларини яқин тутар, унинг шеърят ҳақидаги тушунчалари ниҳоятда юқори бўлганини Саккокий ўз қасидаларининг бирида алоҳида таъкидлаб ўтган.

Мирзо Улуғбек Мавлоно Лутфий шеърларини XV асрнинг машҳур шоири Салмон Соважий шеърлари билан тенг кўрган эди.

Тўлқин Хайит:

— Шу билан бирга, Амир Темури ва темурийлар даврида рассомчилик, наққошлик санъати ҳам юксак тараққий этганини айтиб ўтишимиз керак. Дунёга машҳур Камолиддин Беҳзод ва Шоҳ Музаффар номлари бу даврнинг энг кўзга кўринган намоёндалари сифатида тилга олинади.

Амир Темури саройида Абдулла деган мусаввирнинг яшаб ижод этгани маълум. Самарқандда Хўжа Абдулхай, Мавлоно Шаҳобиддин Абдулла, Мавлоно Заҳриддин Азҳар, Устод Шамсиддин, Жунайд Наққош, Пир Аҳмад Боғишамолий ва бошқалар китоб безаш билан машғул бўлганлар.

Хожа Мирак Наққош хитой чиннисини яшаш ва унга безак беришда тенги йўқ уста эди. Тарихчи Мирхонднинг ёзишича, у кейинчалик соат ясаб, ёғоч сандиққа ўрнатган.

Муҳаммад Али:

— Бу даврда хаттотлик санъати ҳам ривож топганини тилга олиб ўтишимиз керак. Султон Али Машҳадий, Рафиқий таҳаллусини олган Мир Али Мажнун, Камолиддин Маҳмуд, Хожа Абдулқодир Маровий каби хаттотлар бу санъатни юқори поғонага кўтаришда муносиб ҳисса қўшдилар.

Биз ўша давр манбаларида мусиқа санъатининг юқори даражага кўтарилганининг гувоҳи бўламиз. Самарқандда раққосалар, қўшиқчилар ва мусиқачилар кўп эди. Улар орасида Дарвеш Аҳмад Қонуний, Султон Аҳмад «девона», Султон Аҳмад Удий Самарқандий, Мавлоно Девонаи Самарқандий ва бошқалар ажралиб турарди.

Абдулқодир ибн Ғайбий «Мақосид ул-алҳон» («Мусиқанинг мақсадлари») деган рисола ҳам ёзган.

Бастакорлар:

Абдулла Марварид, Ҳофиз Шарбатий, Паҳлавон Муҳаммад.

Хонандалар:

Мавлоно Айний, Ҳофиз Қозоқ.

Созандалар:

Хожа Камолиддин Удий, Али Кармал, Хўжа Абдуллоҳ Садр ва бошқалардир.

Темурийлар даврида тилшуносликка ҳам катта эътибор берилган. Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоийдан ташқари, Хожа Жалолиддин Фазлуллоҳ Абулайсий, Абулқосим ибн Абу Бакр Лайсий Самарқандий, Исомиддин Иброҳим ибн Муҳаммад ибн Арабшоҳ Исфаронийлар тилшунослик соҳасида жуда катта асарлар ёзиб қолдирганлар.

Шулардан ҳам кўринадики, Амир Темури унинг авлодлари ҳукмронлик қилган йилларда нафақат юртимизда, балки жаҳонда ҳам ҳар соҳада ривожланиш, кўтарилиш, ўсиш ва тараққиёт даври бўлган эди. Шу билан бирга, адабиёт ҳам янги босқичга кўтарилди.

Тўлқин Ҳайит:

— Адабиёт юксакликка кўтарилган жойда, инсоний муносабатлар ҳам етук даражага етганки, бу ҳақда тарихда мисоллар кўп. „Мусҳафдан мурод инсон ҳақиқатидир“ деган машҳур бир сатр бор. Бу ҳақда Амир Темури ҳам, Хожа Аҳрори валий ҳазратлари ҳам сўз юритганлар.

Бу мисра ҳазрати қутб ал-авлиё Султон Абу Саъид Абулхайрининг машҳур рубойисидан олинган бўлиб, тарихий манбаларда айтилишича, уни бемор бошида ўқиш расм бўлган.

*Хуро баназори нигорам саф зад,
Ризвон э-таажжуб кафи худ бар каф зад,
Он холи сияҳ барон рухон мутраф зад,
Абдол э-бийм чанг дар Мусҳаф зад.*

Маъноси:

*Хурлар сафландилар нигоримга қараб,
Ризвон таажжубдан қарсақ чалиб қолди,
Рухлардан хурсанддир қора хол яйраб,
Кўрққанидан абдол Куръонга чанг солди.
(Фарсийдан Тўлқин Ҳайит таржимаси.)*

Устоз, бу шунчаки машқ, ўзим учун таржима. Гоҳро ўзга тиллардан ўқиган шеър ёки бирор мисра ёқиб қолса, у хоҳ инглизча, хоҳ арабча бўлсин, тағлама таржима қилиб, маъносига етишга, шарҳлашга ҳаракат қиламан. Улуғларнинг бир сўзи ҳам дунёча маъно беради ва одам дегани, албатта, бу маъно денгизининг тубига ошиқиб, ундаги жавоҳир, дурлар нуридан баҳраманд бўлишни истади. Бу худдики боғбоннинг бирор

ноёб дарахтни экиб, ҳосилини кутгандек ва ундан баҳраманд бўлиш учун жонини азоб ўтида тоблагандек бир гап. Энди, муҳтарам ўқувчиларимизнинг ҳазрати кутб ал-авлиё Султон Абу Саъид Абулхайр ҳақида сўровлари ҳам бўлади. Бу саволни очик қолдириб кетмасак. Мен баъзи манбаларни кузатганимда, бу зотнинг 967 йилда туғилиб, 1049 йилда 82 ёшларида дорулфанодан дорулбақога рихлат қилганлари ҳақидаги маълумотга эга бўлдим.

Муҳаммад Али:

— Соҳибқирон Амир Темур бу зотни яхши билганлар ва кўплаб назмларини ёд билганлари ҳам аниқ. Хусусан, юқорида тилга олинган машҳур рубоийдан бир сатрни сарой аҳли олдида ўқиганлари бор ҳақиқатдир. Бу тўғрида Хўжа Аҳрори валий ҳам кенг фикр билдирганларки, кейинроқ бу тўғрида тўхталамиз.

Манбаларда айтилишича, Султон Абу Саъид Абулхайр Хуросоннинг Ховарон вилоятидаги Меҳна қишлоғида туғилган. У зехни ниҳоятда ўткир, ўта қобилиятли, шу билан бирга, ўта хушовоз бола бўлган. 11 ёшларида Қуръони Каримни ёд билган ва жуда хуш овозда ўқиган, айтишларича, Ҳофизи Қуръон унвонига ҳам сазовор бўлган. Бир қанча устозлар қўлида таълим олиб, тариқат одоби, диний илмларини камолот даражасига етказиб, иршод даражасини олади ва ўз хонақоҳини очиб, юзлаб шогирдларни тарбиялаб вояга етказди. Улар орасида Муҳаммад Ғаззолий, Абу Наср Ширвоний каби ислом ва тасаввуф оламида машҳур арбоблар бор. Ҳатто бу зот тиббиёт оламининг даҳоси Абу Али ибн Сино билан Нишопур шаҳрида учрашиб, уч кечаю кундуз суҳбатлашган.

Нақл қилишларича, Ибн Синодан: „Шайх ҳақидаги фикрингиз қандай?“ деб сўраганларида ёки у зотдан: „Аллома ҳақидаги фикрингиз қандай?“ деб сўраганларида, ҳар икки донишманд ҳам бир хилда, яъни: „Ҳар неники мен ҳис қилдим, у билади“, дея жавоб беришган.

„Султон ул-орифин“ деган улўғ номга сазовор бўлган Абу Саъид Абулхайр ҳазратлари оташин ваъзлар ўқиб, халқни Ҳақ йўлига ҳидоят қилган. Қабри Меҳнада.

Ҳозирда маҳаллий аҳоли бу жойни „Мона бобо мозори“ деб тилга олишади. Адабиётларда эса Меҳнавий таҳаллуси билан зикр этилади.

Тўлқин Ҳайит:

— Устоз, мен ҳам кўшимча қилсам: Ҳазрат Алишер Навоий бобомиз ҳам ўзларининг машҳур „Насойим ул-муҳаббат“ асарларида бу зот ҳақида зикр қилиб ўтганлар. Шайх Абулқосим Бишр у зотнинг келажагини башорат қилиб, „олам анинг била тирилгусидир“, деган экан.

Ул зотнинг рубойларидаги ёрқин бадийлик назм таъбининг нақадар ўткир бўлганини ҳам кўрсатади. Бир-икки рубойларини ёд олсак, руҳлари шод бўлсин!

Сен теша каби ўйлама ўзингни фақат,
Ё ишни қилиб қолма қуруқ ранда сифат.
Сен аррадан ол сабоқ ҳаёт мактабида,
Ярмини ўзинга олу, ярмини узат!

Ошуфта юзимдан туну кун зар ёғади,
Ё ўрнига кўздан ўт саросар ёғади.
Ишқингнинг алангасида ёндимки чунон,
Севгимни булутидан самандар ёғади!

Муҳаммад Али:

— Ўтли рубойлар. Ҳар сўзда сеҳр бор, деганлари рост. Хулосани қаранг: теша ёки рандадан эмас, аррадан ўрناق ол, жуда ёрқин ўхшатиш. Мен бу рубойларни эшита туриб, шундай хулосага келдимки, мана, бугунги ёшларимиз, насиҳатни унчалик ёқтирмайдилар, аммо насиҳатни фақат ақлли одамлар эшита билишларини ва ундан тўғри хулосалар чиқаришларини ҳам англашимиз керак. Демак, насиҳат яланғоч ҳолда эмас, бугун ҳам бадий ифодаларда сайқал топса, кўнгилга етиб бориб, маҳкам ўрнашади.

Тўлқин Ҳайит:

— Инсондан қайсари йўқ, деймиз, лекин ҳар бир қалбни Амир Те-мур бобомиз сингари тушуна билиш ҳам керак, деб ўйлайман.

Муҳаммад Али:

— Афсуски, бундай зотлар минг йилда бир марта туғилади, аммо нима бўлганда ҳам, ҳамиша инсон сифатида қолиш, жаҳл келганда ақлни йўқотиб қўймаслик ҳам саодатдир.

Тўлқин Ҳайит:

— Сухбатимиз қизиб бораётгани туфайли ҳам баҳсга берилиб кетиб, ўз ўрнида айтилиши керак бўлган фикрларимиз эсимиздан чиқиб кетяпти. Юқорида „саросар“ ва „самандар“ сўзларини учратдик. Тўғри, адабиётшуносларимиз, олимларимиз бу сўзларнинг маъноларини биладилар, аммо айрим ёшларимизга бу сўзлар қийинчилик туғдиришини ҳисобга олиб, маъноларини изоҳлаб ўтсак. Устоз, бошлаб беринг!

Муҳаммад Али:

— Луғатларимизда мавжуд бу сўзлар, лекин бу ўринда шарҳ бериб ўтишимиз лозим. „Саросар“ни биз „бутунлай, бошдан-оёқ“ деган мазмунда тушунамиз, „самандар“ эса, афсоналарга кўра, олов ичида туғилиб, олов ичида яшовчи, ранги ҳам шу хилдаги жонивордир.

Тўлқин Ҳайит:

— Юқорида тилга олганимиздек, энди Хўжа Аҳрори валий ҳазратларининг ана шу „Хурлар сафландилар нигоримга қараб...“ номли рубойи ҳақидаги фикрларига тўхталсак, зеро, Амир Темур бобомизнинг нима учун айнан мазкур рубойга аҳамият қаратганлари янада ойдинлашади, деб ўйлайман.

Ул зот айтадиларки, бу ўринда қўлланган „**хурлар**“ мазкур рубойини ўқийётган вақтларида бемор боши узра турадиган фаришталардир, бу тўғрида Ҳадиси шарифлар нотикдир; „**Нигор**“дан мурод инсон руҳидурки, у муҳаббатлик мақомидадир, бу ҳақда Аллоҳ таолонинг „У уларни яхши кўради, улар уни яхши кўрадилар...“ сўзи гувоҳдир; „Ризвон“дан мурод эса дил боғи (жаннат)ни кўриқловчи ақлдир. Дилга жаннат номи берилган хабарлар бунга далилдир, аммо дил беҳиштига табиат дўзахидан ўтмагунча етмайсан. „Таажжуб“ эса руҳ чиқаётган вақтда дилнинг ўзидан узоқ нарсаларни билиб қолишдир. „Абдол“дан мақсад нафсоний қуввадурки, инсон моҳиятида ҳар хил ўзгаришлар ясайдиган нарсадир. „Мусҳаф“дан мурод эса кулл мазҳари жаъмлик нусхаси бўлган инсон ҳақиқатидир. „Чанг солиш“ эса ўзларининг рутбаси пасайиб, руҳ мартабаси олий бўлганлигидан руҳга ёпишишдир.

Қиссадан ҳисса:

Мазкур рубойини Ҳақнинг муҳаббатига эга инсон жон қуши қафас кўкрагини тарк этаётган банда бошида ўқиса, унинг маъносини фаҳмла-

са, ғоят шодланади ва зеро, тириклик дунёсидаги лаззат аслида муҳиб-нинг маҳбуб билан учрашувидан оладиган лаззат эмас, аслида у бошқадир. Ҳамма гап ана шуни англашда!

Энди бу рубойининг Амир Темурга қандай алоқаси бор, деб сўрасиз. Гап шундаки, ул зот фарзанди амирзода Мироншоҳ Мирзо давлат ишларида хатоликларга йўл қўйганда, Табризга бориб, тафтиш ўтказишни буюрдилар. Жазога гирифтормлар орасида мусиқашунослардан Хожа Абдулқодир ҳам бор эди. У қаландар кийимини кийиб, жазодан қочиб қолади, аммо Бағдодда қўлга тушиб, Амир Темур ҳузурига олиб келинади. У ичкари кирган заҳоти ўзини ерга ташлаб, Қуръони Каримдан ғоят ширали овозда тиловат қилади.

Алишер Навоий ҳазратлари ёзадиларки, „Ул ҳазрат (Амир Темур) нинг ғазаби лутфга мубаддал бўлиб, фаъл ва камол аҳли сори боқиб, бу мисраъни ўқидиким.., — яъни Соҳибқирон Амир Темур жилмайганча биз юқорида тилга олган сатр — „Абдол э-бийм чанг дар Мусҳаф зад“ни ўқиди. — Андин сўнг Хожага (Абдулқодир) илтифот ва тарбиялар қилиб, ўз олий мажлисида надим ва мулозим қилди“.

Бу сафар ҳам кўрамизки, Амир Темур гуноҳкорни кечирди, илм аҳлидан бўлган мусиқачини кечирди. Дарвоқе, „Улуғ салтанат“ да, устоз, бу ҳақда нақл қилинган. У ерда ёзилишича, пири муршид Мир Саййид Барака мазкур рубойини бундай шарҳлайди: „Нигор — Аллоҳни кўрганда жаннатдаги ҳурлар ҳамма ишни тўхтатиб, Уни қутлаш учун сафга тизилиб-дурлар. Жаннат ҳам, ўзи қанчалик чиройли бўлмасин, Аллоҳ дийдоридан ҳайратланиб, қарсак чалиб юборибди, дарвиш эса бемисл иқтидор, ҳокими мутлақ жамолидан кўрқиб кетиб, дарҳол Қуръонга чанг солиб ўқишга киришибди...“ Ҳа, бу рубойда турли маънолар мужассам, поёни йўқ... Мен ҳам шу тўғрида бир ҳикоя ёзган эдим, неча бор газеталарда, журналларда босилди.

Шундан сўнг бастакор Хожа Абдулқодир „Амали тарона“ деган куй яратади. Унинг яратилиши ҳам қизиқ. Бастакор дастлаб темирчи билан келишиб, туялар учун турли қўнғироқчалар ясаптиради. Ҳар бир қўнғироқча бир зарбга мўлжалланган, яъни басталанган эди. Сўнгра карвонбоши билан келишиб, шу қўнғироқчаларнинг қайси бирини қайси туянинг бўйнига осиб кераклигини ҳам тушунтиради.

Бу пайтда Амир Темур Ироқ йўлида эди. Туялар йўлга тушгач, чор-атрофни ғоят ажиб тарона оҳанги эгаллаб олади.

Биламизки, Соҳибқирон Амир Темур жуда сезгир ҳукмдор эди. У мусиқашуносларнинг пешқадами Хожа Абдуллоҳ Лурийни ҳузурига чорлаб, деди:

— Муғанний, эшитяпсанми, кўнғироқчалар чиройли куй чалмоқда.

Лурий Амир Темурни воқеадан огоҳ этгач, Хожа Абдулқодирга шоҳона марҳамат кўрсатилади. Кўрингки, Амир Темур нафақат тарихчи ё шоирларни, балки мусиқа санъатини ҳам яхши тушунган ва жиноятчи бўлса-да, Хожа Абдулқодирнинг истеъдодини эъозлаб, уни нафақат гуноҳидан ўтган, балки ижод этиши учун яна қайтадан шарт-шароит яратиб берган.

Бир тухмат билан ҳамманинг олдида қашқа бўлиб юриш кимга ёқди, дейсиз. Ижодкор зоти ҳам одам, у ҳам хато қилиши мумкин, лекин унга ёрдам қўлини чўзганларни Худо ҳам, ҳукмдор ҳам сийлайди, деганлари шу бўлса керак.

Муҳаммад Али:

— Ғоят мароқли ҳикоя ва кўнгил ҳислари! Ҳамма ҳам Амир Темур бўлолмайди.

Назмни яхши тушунар экансиз, бу яхши. Боз устига, Хожа Аҳрори валийнинг мазкур рубоий ҳақидаги бениҳоя теран фикрларини айтиб ўтдингиз.

Тўлқин Ҳайит:

— Мазкур бўлим бўйича суҳбатимизни яқунлар эканмиз, устоз, мумкин бўлса, темурийзода шоир Саййид Аҳмаднинг машҳур „Таашшукнома“ шеърини дostonидан парчани ўқувчиларимизга ҳавола этишни истардим, зеро, бу ўзбек адабиёти тарихида ўрганилиши зарур бўлган асардир.

Муҳаммад Али:

— Китобимизнинг қиймати ҳам ана шундай нодир асарларнинг бўйи билан баҳоланади. Ўқувчиларимиз, айниқса, илмга чанқоқ ёш авлод бу асардан баҳраманд бўлсинлар.

„ТААШШУҚНОМА“

Саййид Аҳмад

КИТОБ САБАБИ

Тушумда бир кеча кўрдум саҳаргоҳ,
Ки Мажнун бирла бўлдум йўлда ҳамроҳ,
Менга дедиким: эй шўрида аҳвол,
Чиқар бошдин такаббур қилма эҳмол,
Ки ошиқлар мақоми карбалодур,
Кишиким бўлди ошиқ мубталодур.
Чу сен ҳам мубтало бўлмишсен охир,
Жафодин гул бикин сўлмишсен охир.
Бу йўлда қўй сару сомон адам бўл!
Агар васл истасанг собит қадам бўл!
Тахайюл бирла назм эт бир ҳикоят,
Валинеъмат қошинда қил ривоят.
Ҳикоятким, «Таашшуқнома» бўлғай
Улуғлар қошида аллома бўлғай.

Аё, ҳусну малоҳат ичра фохир,
Не бўдиким унутгунг бизни охир.
Сочингдур лайлатулқадру юзунг ой,
Бўюнг тубоу ҳуснунг жаннаторой.
Сенинг ишқинг бало бўлғайму, эй дўст,
Бало десам раво бўлғайму, эй дўст.
Ёвуз кўзлар юзунгдин дур бўлсун,
Жамолингдин жаҳон маъмур бўлсун.
Тишингнинг васфини ҳар хома билмас,
Гуҳарнинг қадрини чун оми билмас.
Кулар гул кўрса чехранг шодлиқтин,
Суюнур сарв ҳам озодлиқтин.
Қиёмингдин қиёмат қўпқусидур,
Ўтурсанг фитна ҳам ўлтурғусидур.
Ярошур ноз ила сизга ўтурмоқ,
Кўнгуллар хирманиға ҳам ўт урмоқ.

Юзунгдур наргису гулду р яноқинг,
Магар оби муаллақдур сақоқинг.
Иликингдур яди байзо нишони.
Ки бордур Ҳақ таолодин нишони.
Мунаввардур юзунгдин барча офоқ,
Муаттардур сочинг исидин учмох.
Жафо оз қилсангиз не бўлғай, эй жон,
Билурсизким вафосиздур бу даврон.
Ажунда қулсизин султон хуш эрмас,
Нечукким дарди бедармон хуш эрмас.
Сулаймонсен шаҳо мен бир қоринча,
Дуогўймен санго то жон боринча.
Фироқинг зулмидин дод истарам, дод,
Рақибинг дастидан фарёд-фарёд.
Эшитгил айтойин кўнглум ниёзин,
Қўбуз кўбсаб тузуб ушшоқ созин.

ҲАЗАЛ

Иноят чоғидур эй ёр-эй ёр,
Ки кўп қилди жафо ағёр-ағёр.
Ёзуқсиз тўкмагил қонимни охир,
Билурсенким эмас хунхор-хунхор.
Бўлур ўз хижлатидин ҳайрат олиб,
Кўруб ҳуснунгни дар гулзор-гулзор.
Бўлур мушкин нафаснинг ҳасратидин,
Қачон бўлғуси ҳар аттор-аттор.
Аё Сайди санамлар машрабиндин,
Тамаъ тутма вафо зинҳор-зинҳор.

ҲАЗАЛ

Тутубтур дунёни ҳуснинг саропой,
Жамолинг чун бўлубтур оламорой.
Сенинг базмингда, эй султони хубон,
Аёкчи Меҳру соқи Зухрау ой.
Қаро зулфунг қилур кўнглумни гумроҳ,
Қароқинг худ жафо қилмоққа худрой.
Висолинг давлати бўлмас муяссар,

Фироқинг зулмидин, эй вой, эй вой.
Агар жаврунг чириклаб келса бизго,
Бўлур Сайди Аҳмадий бечора манглой.

КИТОБ ХАТМИН АЙТУР

Худовандо ёзуқлуқ бандадурман,
Ёзуғимдин баса шармандадурман.
Қулунгнунг сендин ўзга йўқ паноҳи,
Нечаким йўқтурур журму гуноҳи.
Саодат ганжидин кўрсатдил эҳсон,
Ало, эй подшоҳи подшоҳон.
Сўзумни бу улуг султон қотинда
Карам қил яхши кўрсат хизматинда.
Шаҳеким адлидин Эрону Турон,
Тузуқлуқ топти-ю, топмади нуқсон,
Ажунда то анингтек шоҳ бўлғай,
Дуоғуи ибн Мироншоҳ бўлғай.

ИЛТИМОСИН АЙТУР

«Таашшукнома»ни ҳиммат бўлуб ёр
Тугаттим етти кунда бемададкор.
Секиз юз ўттузу тўққузда эрди,
Ки сўз поёна элтмак даст берди.
Сўзумни ким ўқуб қилса дуойи,
Илоҳи кўрмасун ҳаргиз балойи.

АЛЛОҲ ОЛИМЛАРНИ ХУШЛАЙДИ

Муҳаммад ал-Ғаззолий дейдиларки:

„Эй фарзанд, кечалари китоб ўқиб, уйқунгни ҳаром қилдинг, бундан мақсад не? Агар мақсадинг...хулқингни покламоқ ила ёмонликка буюрувчи нафс бўйинини синдирмоқ эрса, унда сенга шарафлар бўлсин!“

Донишмандлар дейдиларки:

„Ҳар бир яхшилик садақадир“.

Лев Толстой нашр эттирган „Ҳазрати Муҳаммад“ китобидан:

„Ҳақиқий олим улдулки, билганини ҳаётга татбиқ этар“.

Самарқанд бозори. *Рассом А.Алиқулов.*

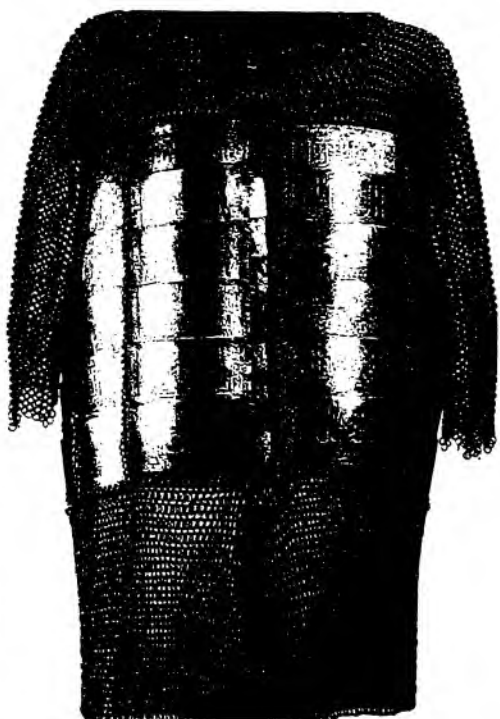
Ўзбекнинг дўппилари
ранг-баранг ва сержило.

Халил Султон
портрети.
Рассом А.Алиқулов.

Халил Султон Ҳинд қўшинидаги филларга қарши жангда.

Амир Темур ва темурийлар даври
ҳарбий кийимлари.

Амир Темур давлат рамзларини қабул қилмоқда.
Рассом М. Нуриддинов.

Тўлқин Ҳайит.
«Шоҳи Зинда», рисола.

Шоҳи Зинда. Туман Оқа бегим
мақбараси. Самарқанд.

Тўлқин Ҳайит:

— Кўнглимда ҳамиша садо бериб турган бир фикр борки. уни так-
рорламасам бўлмас, чиндан ҳам шундай — ота юртида тинчлик бўлган-
да эди, эҳтимол, Амир Темур ё аллома, ё буюк олим сифатида донг
таратарди. Масала шундаки, Амир Темурнинг тафаккур дунёси — ум-
мон, қобилияти ҳайратланарли даражада бўлганлигини барча яхши билад-
ди. Бундай инсонлар илмга жуда қизиқадилар. Чунончи, шунча катта
оғирликка эга Ер ниманинг ҳисобига бўшлиқда турибди ва ниманинг
ҳисобига ўз ўқи атрофида, қуёш бўйлаб мукаммал айланади? Нега оғиб
кетмайди ё ўз вақтидан чиқиб кетмайди?.. Коинотга қарасак, сир ва
жумбоқлар кўп. Инсоннинг турган-битгани ҳам жумбоқ. Ёшлиқдан
чуқур илм олган Амир Темурдек инсоннинг олимларга ҳавас билан
қарагани ва улар билан тахтдан тушиб суҳбат қургани замирида ҳам
катта маъно бор. Яна айтиш керакки, невараси Улуғбек Мирзонинг
буюк инсон сифатида камол топишида ҳам айнан унинг хизматлари
беқиёсдир. Ҳозир ҳам кўпгина боболар ўзлари эришмаган натижаларга
ўғил ва невараларининг мушарраф бўлишларини орзу қиладилар.

Устоз, бу гапларни айтётганимдан мақсад шуки, мени бир нарса дои-
мо ўйлантириб келади. Амир Темур бирор ҳукм чиқармоқчи бўлса, дои-
мо Аллоҳ кўз олдида турган, яъни ҳаёт қонунларига, хусусан, Қуръони
Каримга асосланиб иш тутган, машварат, кенгашга қулоқ осиб, ҳақни
ноҳақдан ажратиб, фармон берган. Булар ҳақида, албатта, кўп гапирилган,
лекин ўйлайманки, Қуръони Каримни ёддан мукаммал билган ва бу
муқаддас китобга суянган буюк ҳукмдор — Соҳибқирон Амир Темур-
ни замин тақдири ҳам қизиқтирмасдан қолмаган... Демокчиманки, Амир
Темур Ернинг думалоқ шаклда эканлигини билган. Абу Райҳон Беру-
ний, Аҳмад Фарғоний каби олимлар эса бу тўғрида Николай Коперник-
дан бир неча асрлар бурун айтиб кетишган.

Муҳаммад Али:

— Албатта, Соҳибқирон Амир Темур фаолияти жуда серқирра. Бу
зотни нафақат ҳарбий илмлар, балки жуда кўп бошқа соҳаларга ҳам
қизиққанини кўҳна тарихдан яхши биламиз.

Бу ўринда Николай Коперникнинг илмий башорати нима учун керак бўлганини ва у Ернинг думалоқ эканини исботлашга уринганини айтиб ўтиш керак. Шарқда, чиндан ҳам, бу исботга ҳожат бўлмаган. Қуръони Каримда айтиб қўйилган ҳақиқатга ким ҳам қарши бора оларди, аммо Ғарбда бу ҳолат анча оғир кечди. Шу боис ҳам, Чор истилосидан сўнг ва советлар даврида ҳам бизга Ғарб нуқтаи назаридан баҳо бердилар.

Тулкин Хайит:

— Эсимда, институтда ўқиган йилларимда фалсафадан бизга ҳам ана шу нуқтаи назардан сабоқ бериларди. Бир гал фалсафа ўқитувчимиз билан Мусо Хоразмий, Абу Райҳон Беруний, Аҳмад Фарғонийларнинг Ер шари ҳақидаги қарашлари тўғрисида суҳбатлаша туриб: „Домла, Сиз бизга тескари гапларни айтдингиз, буни қандай тушуниш керак?!“ деб сўраганимизда, у киши айбини тан олиб: „Мен буюрилганини бажаряпман!“ дея ўзининг ожизлигини тан олган эди. Хуллас, Сиз Европа нуқтаи назари ҳақида гапираётган эдингиз, устоз!

Муҳаммад Али:

— XIII асрнинг ўрталарига келиб, Европанинг қатор давлатларида, хусусан, Италия, Франция, Англия ва Германияда черковнинг кўпдан-кўп таъқиб ва ножўя хатти-ҳаракатларига қарши халқ қўзғолонлари, оммавий норозиликлари бўлиб ўтгани тарихдан маълум. Биргина Бенедикт IX ни эсга олайлик. У жангари ҳамтовоқларининг ёрдами билан ўн ёшида Римни қўлга олади ва қароқчилар тўдасини атрофига тўплаб, бегуноҳларни қатл этиш, уйларни ёқиш, турли бузғунчиликларни амалга ошириш билан шуғулланади. Албатта, бу халқнинг норозиликларига сабаб бўлмасдан қолмади. Ана шу паллаларда Европада ҳамон Ер коинотнинг маркази, деган тушунчага қаттиқ амал қилинар, бунга қарши бош кўтарган борки, аёвсиз жазоланарди. Шарқда эса, юқорида айтганимиздек, бунга ҳожат ҳам йўқ эди.

Европадан ана шу сийқа тушунча туфайли қанчадан-қанча буюк инсонлар жабр чекдилар. Энг қонхўр инквизитор деб ном олган Томас де Торквемада буйруғи билан 10 мингдан ортиқ кишининг ёстиғи қуриганини ҳали оқсоч тарих унутган эмас.

Европанинг энг таниқли ўғлонлари ҳам инквизиторларнинг жабр-зулмларига дучор бўлдилар:

Жордано Брунони жаҳон билади, 1600 йилнинг 1 февраль кунда Римнинг Гуллар майдонида оловга ташланди.

1619 йилда италиялик маърифатпарвар Жулио Чезаре Ванини ҳам ўтда куйдирилди.

Шуларни ўйлаганда, беихтиёр кўз олдимизга Шарқ манзаралари келади. Қаранг, Амир Темур бобомиз замонда бирор-бир олим ёки шoirнинг эътиқоди учун худди Европадагидек ўтга ташланганини, жазоланганини билмаймиз. Аксинча, Соҳибқирон фозилу фузало, алломаю уламоларни иззат-икромда тутиб, ҳурматларини жойига қўйиб, фаолиятлари учун имконият яратиб бердилар. Доимо уларни ўз суҳбатларига чорлашни, маърифий гурунглاردан баҳраманд бўлишни яхши кўрар эдилар.

Тўлқин Ҳайит:

— Айни ҳақиқат, устоз. Яна Жордано Брунога қайтсак. Мен ҳам унинг ҳаёт йўли билан бир пайтлар қизиқиб кўрган эдим. Жордано Брунонинг 1548 йилда Италияда таваллуд топганини биламиз. Ёшлик йилларида хусусий мактабда савод чиқаради ва илмга ҳавас қўяди. Хусусий мактабни тугатгач, уни Муқаддас Доминик ибодатхонасига тахсил олишга берадилар. Бу ерда у 12 йил давомида илм ўрганади ва айнан шу ердаги руҳонийларнинг қабиҳликлари, разилликларидан нафратга тўла боради ва эндигина ҳаётга кириб келаётган қалбнинг дардчил ҳасратлари омма орасига сингий бошлайди. Айғоқчилар иғво йиғадилар. Кейинчалик маълум бўлишича, унга қўйилган айблар 130 дан ҳам ошиб кетади. Шу тариқа уни ибодатхонадан бадарға қиладилар. Қарда бўлмасин, у қайси даврага кирмасин, „Ер — коинот маркази эмас, унда бошқа сайёралар ҳам мавжуддир“, деган сўзида қатъий туради. Ва шу тариқа 16 йил олам кезиб юради. Венецияга қайтиб келганда эса уни тутиб олишиб, инквизиторларнинг қўлларига топширадилар. Сўзингдан қайт, деб неча марта айтсалар ҳам, эътиқодидан бош тортмайди ва охири ҳалок бўлади...

1610 йилда машҳур итальян олими Галилео Галилей ўзининг „Юлдузлар хабарномаси“ китоби учун инквизиторлар чангалига тушди.

Яна бир италиялик машхур маърифатпарвар олим Томмазо Кампанелла ҳам турли тазйиқларга учраб, бир неча йил қамоқда ўтирди.

1415 йилнинг 6 июнида Чех халқининг улуғ фарзанди Ян Гус ўтда куйдирилди ва хоки Рейн дарёсига сочиб юборилди.

Муҳаммад Али:

— Ўзлари ёққан даҳшатли фожиалар олови ўртасида қолган Европа нажот излаб, ўзини ўтга-чўққа ураётган паллаларда Шарқнинг адолатли ҳукмдорини эшлаш, унинг тўғрисида китоблар битиш анъанага айланиб бормоқда эди. Европада қудратли, ибратли шахсларга эҳтиёж кучли эди. Хўш, нима учун Фарбу Шарқ тарихчилари, адиблари Амир Темур сиймосига қайта-қайта мурожаат қилдилар? Европада ана шундай таъқиблар бўлиб турган бир пайтда, Шарқда Амир Темур ҳукмдорлик қилган Турон давлатида илм-фан намояндалари юксак қадрлангани учун ҳам унинг номи тилдан тушмас эди. Тўғри, бу асарлар маълум гоёларга қаратилган бўлса-да, аммо моҳиятан худди Амир Темур тугган йўлни кўзлар эди. Улуғ бобомизнинг хориж адабиётида яратилган сиймоси ҳақида кўплаб тасаввурларга эгамиз, бироқ хориж театри ва санъатида қандай асарларга ўрин берилганлиги тўғрисида ҳамиша ҳам гапиравермаймиз. Йиллар ўтган сайин бу зотнинг фавқулодда сийратию суратига, шахсига бўлган қизиқишнинг янада ортиб бориши кузатилмоқда. Билъакс, орадан мана 680 йил вақт ўтяптики, дунёнинг барча мамлакатларида унинг ҳаёти билан манаман деган сиёсатчилар, давлат арбоблари, адиблар, тарихчилар, санъаткорлар, меъморлар турли илмий анжуманлар ташкил этишиб, маърузалар билан чиқмоқдалар, бадийий ва сахна асарлари ёзмоқдалар. Уларнинг сон-санови йўқ. Бу жараён давом этаверади. Айни бир пайтда унинг давлатчилик ишларига, бунёдкор ва қонунчилигига, одамийлигига тўғри баҳо бераётганлар ёки ҳамон уни эскича қарашлар билан табаррук номига қора чаплашга уринаётганлар ҳам йўқ эмас. Лекин айнан бугун ҳам Европада, ҳам Россияда Амир Темур тўғрисидаги тарихий ҳақиқатнинг ғалаба қилаётгани қувонарли, табиий ҳолатдир.

Бир пайтлар Англия тобора кучайиб, дунёга хукмронлик режасини тузаётганда, ана шундай ижтимоий-сиёсий муҳитда уларнинг назарлари буюк ирода ва енгилмас куч-ғайрати дунё тақдирини ўзгартириб юборган, ислом динига ривож берган, қудратли хукмдор ва буюк бунёдкор Амир Темур шахсига ва давлатчилик тарихига қаратилдики, бу нарса ижодкор эотининг „қалами“га илҳом бермасдан қолмади. Машҳур инглиз шоири, қиролича Елизаветанинг драматурги Кристофор Морлоу (1564–1593) Амир Темур образи яратилган „Буюк Тамбурлейн“ (асл номи шундай) трагедиясини 1590 йилда нашр эттирди. Чарльз Саундерс деган инглиз драматурги „Буюк Тамерлан“ асарини сахнага қўйдирди (1681). Неаполь опера мактабининг вакили — Александро Скарлеттининг 1706 йилда Римда сахнага қўйилган „Буюк Амир Темур“ операси унга катта шухрат келтирди. 1722 йилда эса худди шу мактабнинг яна бир вакили Леонардо Лео (1694–1744) ўзининг опера-буфф услубида яратилган „Боязид — Туркия императори“ асарини сахнага олиб чиқди. Италиялик машҳур композитор Никола Порпора (1686–1768) нинг „Амир Темур“ операси 1730 йилда Турин театри сахнаси юзини кўрди. Олмониялик Георг Фридрих Гендель (1679–1729) ўзининг Амир Темурга бағишланган операсини 1724 йилнинг октябрь ойида ёзиб тугатди... Дарвоқе, 2015 йилда Гендель операси либреттоси шоир Гулом Мирзо таржимасида ўзбек тилида китоб ҳолида босилиб ҳам чиқди.

Тўқин Хайит:

— Устоз, агар биз „Амир Темур библиографияси“нинг хаёлий нусхасини кўз олдимизга келтирсак, ул зот ҳақида 1404 йилдан то шу кунгача неча юзлаб китоблар яратилганини кўрамиз, бир суҳбатда уларнинг буй-бастини кўрсатишга имконимиз йўқ, аммо қайд этишимиз лозимки, дунёда саноқли — икки-уч хукмдор ҳақидагина шунчалик кўп асарлар ёзилмоқда, уларнинг ичида Амир Темур энг олдинги ўринни эгаллайди. Унинг васиятидаги: „Адолат ва озодлиқ — дастурингиз, раҳбарингиз бўлсин“, деган сўзлари эса бугун ҳам инсоният учун эзгу шиор ва огоҳликка чақириқдир. Биргина ана шу даъвати учун ҳам дунё унга пешвоз чиқмоқда. Биз ҳам ана шундай эзгулик тарафдоримиз.

ФИТНАЧИ АЁЛЛАР

(АМИР ТЕМҮРНИНГ АЁЛЛАРГА МУНОСАБАТИ,
БИБИХОНИМНИНГ САДОҚАТИ, ИВАН ГРОЗНИЙНИНГ
САККИЗ ХОТИНИ ВА УЛАРНИНГ ФОЖИАСИ)

Тўқин Хайит:

— Сухбат ўз номи билан, албатта, икки кишининг ҳар хил қарашлари, фикрлари, мулоҳазалари, холос. Шу боис ҳам, уларга илмий жиҳатдан эмас, маънавий асосда қаралади, деган умиддамиз, зеро, адолатли қарашлар асосида турли хулосалардан ҳосил бўлган маънавий нур қалбни чароғон ёритиб, инсонда ҳаётга, ён-атрофга тўғри муносабатда бўлишни таъминлайди. Сиз билан бу бўлимда тилга олмоқчи бўлган мавзу дунёда одамзод пайдо бўлибдики, Фарбу Шарқни ҳам, Шимол ва Жанубни ҳам ўйлантириб келади, мулоҳазаларга чорлайди, турли баҳс ва қарама-қаршиликларни, бир оғиз ширин сўздан тортиб, мисли кўрилмаган фожиаларни келтириб чиқаргани билан ҳамон бизни титратиб туради. Бу, албатта, инсоннинг йўлдоши бўлмиш аёл ҳақида, эркакдан гўзалроқ, гулдан нозикроқ, пўлатдан қаттиқроқ, гоҳо нина, гоҳ замбарак ўқи, гоҳо бутун мамлакатни осойишта этишга қодир қудратли куч — ойни уялтирувчи соҳибжамол, волидаи муҳтарама, оила соҳибаси, пазанда, хуллас, ҳали ҳамон таърифга сизмаган ҳаё ва иффат, меҳр-муҳаббат, тинч-тотувлик рамзи, шу билан бирга, турфа тортишувлар, турли фожиалар, қонли тўқнашувлар; севги ва ўлим, садоқат ва хиёнат сабабчиси бўлмиш одам жуфти ҳалоли тўғрисида тўхталамиз. Нимага, деган саволга эса, муҳтарам ўқувчиларимиз, суҳбатимиз давомида жавоб топадилар, деб ўйлаймиз.

Афсона:

Нима учун Аллоҳ аёлни эркакнинг бошқа аъзоларидан эмас, айнан қовурғасидан ясади? Бунда ҳам ҳақиқат бор:

- аёлни бошдан яратмайин, токи у кибрли бўлмасин;
- уни кўздан яратмайин, токи қизиқувчан бўлмасин;
- қулоқдан яратмайин, пойлаб эшитувчи бўлмасин;
- оғиздан яратмайин, сергап бўлмасин;
- кўлдан яратмайин, ҳар тарафни титкилаб юрадиган бўлмасин;
- оёқдан яратмайин, беҳуда ялло қилиб юрадиган бўлмасин.

Муҳаммад Али:

— Жаҳон маданияти тарихига назар ташласак, Амир Темури ва унинг авлодлари салтанатлари даврида аёлларга кўрсатилган ҳурмат-эътибор, эъзоз ва ғамхўрлик, уларни тушуниш, қадрлаш каби хислатлар бошқа Шарқ ҳукмдорларида кузатилмайди.

Темурий маликалар нафақат эъзозланди, балки давлатчилик ишларида, айниқса, илм-фан ва бунёдкорлик соҳасида фаолият юритишларига катта ва кенг имкониятлар яратиб берилдики, бунинг натижасида Сароймулкхоним, Туман оқа, Гавҳаршодбегим, Султон Ҳусайн Бойқаро Мирзонинг онаси Ферузабегим ва завжаси Хадичабегим, Жаҳонгир Мирзонинг завжаси Севинбека (Хонзода хоним), Бобурнинг бибиси Эсондавлатбегим, онаси Қутлуғнигорбегим, эгачиси Хонзодабегим, суюкли завжаси Моҳимбегим, қизи Гулбаданбегим, Ҳумоюн Мирзонинг завжаси Ҳамидабону бегим, Комрон Мирзонинг қизи Гулруҳбегим, Жаҳонгир Салимшоҳнинг завжаси Нуржаҳонбегим, Шоҳ Жаҳоннинг завжаси Аржумандбону бегим (Мумтоз Маҳал) ва қизи Жаҳоноробегим, Аврангзебнинг қизи Зебуннисобегим сингари илм-фан ва маданият соҳасига ўз ҳиссаларини қўшган темурий маликаларнинг номларини ҳурмат билан тилга оламиз.

Тўлқин Ҳайит:

— Устоз, сўзингизга Ибн Арабшоҳнинг машҳур фикрларини қўшимча қилиб ўтиш керакки, Соҳибқирон ҳузурини аёлларни ғийбат қилиш, уларни хўрлаш ва ҳақоратлаш ҳақида сўзлаш қатъиян тақиқланган.

Муҳаммад Али:

— Хонзода хонимнинг Мироншоҳ томонидан тазйиққа олинганини эшитган Амир Темурининг бир ҳафта ҳеч ким билан гаплашмагани, яъни ўғлидан ранжигани бор ҳақиқат. Бу билан кифояланмасдан, ўзи Султонияга бориб, ҳокимиятдан четлаштиради, ҳамманинг олдида эътиборсиз қолдиради. Сароймулкхонимга атаб „Боғи Чинор“, Туман оқа учун „Боғи Биҳишт“, Хизрхожанинг қизи Тўкал хоним учун „Боғи Дилкушо“, Мироншоҳнинг қизи — невараси учун „Боғи Шамол“ боғларини бунёд эттирган ҳам шу зотдир. Самарқандда опаси Қутлуғ Туркон оқа, синглиси Ширинбека оқа ва Бибихонимнинг онасига атаб мақбаралар қурдиргани ҳам тарихдан яхши маълум. Йилдирим Боязид устидан ғалаба

қозонгач, ҳарамдаги аслзода Ангелина, Кателина ва Мариа исмли қизларни озод қилиб, юртига жўнатгани ҳам афсоналарга айланиб кетган.

Амир Темур жўнатган элчилар қаторида Муҳаммад Кеший номи ҳам тилга олиб ўтилган. Кастилия ва Леон қироли Ҳенрих учинчининг унга жуда катта илтифот кўрсатгани ҳам манбаларда ўз аксини топган.

Тўқин Ҳайит:

— Устоз, ижозат берасиз, бу ҳақда „Улуғ салтанат“ да жуда батафсил ёзилган. Ўша ердан бир парча келтириб ўтмасак бўлмайди. Мана, ўша парча:

„Бу ғаройиб ҳодиса ҳақида, Соҳибқирон ҳиммати туфайли озодликка чиқарилиб, Кастилия қиролига тухфа этилган насроний қизларнинг ажиб тақдирин тўғрисида ўша давр испан адабиётида гўзал балладалар, лирик шеърлар яратилган. Қизлардан бири Мариа Венгрия қиролининг набираси эди. Кастилия қироли зодагонларидан бўлган, Ангорага келган элчи Пайо де Сото Майор бир қарашдаёқ ҳурилиқо Мариага ошиқ бўлиб қолади ва Испанияга келгач, Водий ул-Кабир дарёси бўйидаги Ходар шаҳрида, фаввора ёнида қизга ўз севгисини изҳор этади... Кейин у қизга уйланади ва ўғиллик бўлади. Уларнинг севгисига бағишлаб ёзилган балладада шундай сатрлар бор:

*Ходар шаҳри фаввораси ёнинда
Шахло кўзли гўзал лиқони кўрдим.
Кўрдим, кўрдим, ўтлар ёнди қонимда,
Новакидан шу дам қурбони бўлдим.*

Иккинчи қизнинг оти Ангелина бўлиб, у юнон ҳукмдорларидан бирининг қизи эди. Ангелина Испаниянинг Севиля шаҳрида Дон Диего Гонсалес де Контрерас исмли кишига турмушга чиқиб, ўз бахтини топган. Ўша давр испан шоири Франциско Империаал бундан илҳомланиб, шеър ҳам битган. Ундан тўрт қатор келтиришни лозим топамиз:

*Ул тотор қизими эрди, билмадим,
Балки юнон қизи бўлсам керак.
Лек гўзал чехраси, қадди-қомати
Улуғ толеидан берарди дарак...“*

Ўзимизнинг Кўкбулоқ қишлоғида содир бўлган воқеа ҳам бугунги кунда тилдан тушмайди. Ўрнида биз ҳам уни такрор тилга олиб ўтишимиз керак, деб ўйлайман.

Ривоят:

Эмишки, Амир Темур бир аёлнинг от етаклаб кетаётганини кўриб, унинг эрини чақиртириб келиб: „Нечун завжангизга от суғоришни буюрдингиз, бу эракнинг, сизнинг ишингиз эмасми?!“ дея сўрабди.

— От боқиш, уни суғориш, албатта, эр кишининг иши, лекин уйимда қоплонсифат тўрт нафар навқарингиз борким, улардан икки қизимни қўриқлашга мажбур бўлдим! — дебди аёлнинг эри қўлини кўксига қўйиб.

Шу воқеадан сўнг Амир Темур навқарларини хонадонларга жойлаштирмасликка, бундан буён фақат чодирларда яшашларига буйруқ берган экан.

Муҳаммад Али:

— Ўз пайтида шафқатсиз, бераҳм деб танилган Иван IV, яъни **Иван Грозний** ҳақида ҳам алоҳида тўхталиш мумкин, лекин мавзумиз аёллар ҳақида бўлгани учун биз фақат нафақат Руснинг ўзида, балки бошқаларда ҳам қора хотиралар уйротган бу шахснинг саккиз нафар аёли ҳақида тўхталиб ўтамиз.

Россияда нашр этиладиган „Аргументы и факты“ газетасининг 2007 йил 13 сонидagi „Тираннинг 8 хотини“ сарлавҳали мақолада ишонарли манбалар асосида фикр юритилган. Унда нақл этилишича, Иван Васильевич аёлларга ўч бўлган, боярлар уни чалғитишни истаб, турли гўзалларни унга рўпара қилиб турганлар. Бу кимса ҳали 13 ёшидан бошлаб хонимчалар билан айшу ишрат мазасини тотиб юрган. Унинг **биринчи хотини** — 16 ёшли Анастасия Захарина бўлган эди. Гарчи қиз ўртаҳол оиладан бўлса-да, Иван Васильевичга ёқиб қолгани учун ҳам унинг никоҳига кирган эди. Ваҳоланки, шоҳга жуфти ҳалол танлаш учун ўша пайтда бутун Русдан энг гўзал хонимлар таклиф этилганди. Аммо шоҳнинг айтгани айтган, дегани деган эди. Анастасия 13 йил давомида 6 фарзанд кўрди, лекин улардан фақат иккитаси — Иван билан Фёдоргина ўсиб вояга етишди.

Анастасиянинг саъй-ҳаракатлари натижасида бирмунча пайт Иван Грознийнинг попути пасайиб, хулқи яхши томонга ўзгаргандек бўлди, ҳатто қатл этиш, айиқ ва бошқа ҳайвонлар ёрдамида одамларга жароҳат етказиш каби ёмон одатларни йиғиштириб қўйди. Лекин боярлар шоҳ қаттиққўл бўлмаса, ҳеч ким уни назар-писанд қилмайди, деб жигига тега бошладилар ва бу „нина санчишлар“, албатта ўз таъсирини ўтказмасдан

қолмади, оқибатда, ҳукмдор ўз соясидан ҳуркиб, яна аслига қайтди ва яна қатл қилиш, шафқатсизларча жазо қўллашга киришиб кетди.

Ўз сўзини бузиб, хиёнат йўлига ўтган эркакни оилам деган ҳеч бир аёл кечира олмайди. Анастасия ўз ёғида ўзи қовурилди, оҳ-воҳ қилиб, ғам тубига ботди. Ғам одамни ёйди, деганлари рост. Бечора аёл шамдек ёнаёна, атиги 30 ёшида жон омонатини ўз эгасига топширди. Гулдай хонимнинг ҳаёти Иван Васильевичнинг шафқатсиз ишлари туфайли ана шундай яқун топди.

Тулкин Ҳайит:

— Иван Грознийнинг **иккинчи хотини** — қорақўз Кучина исми энг соҳибжамол қиз бўлди. Унинг отаси Темурик деган черкас киши эди, қизи ҳам отаси каби жанговар, дойурак, ҳар қандай асов отни жиловлайдиган, турли қурооларни ишлатишга қодир тоғ қизи эди.

Подшоҳ оиласи қонун-қоидаларига кўра, бўлажак келин православ динини қабул қилиши ва янги ном олиши керак эди. Соҳибжамол Кучина ҳам тақдирга тан берди ва Мария Темурикова исми шарифини қабул қилди.

Янги умр йўлдошининг одатлари бир оз ёввойироқ ва дағалроқ бўлсада, дастлабки пайтларда бу нарса подшоҳга ёқиб тушди, ҳатто унинг энг оғир шартларини ҳам ерда қолдирмай бажаришга мажбур эди. Ана шундай оғир шартлардан бири, Мария ўз укаси — 18 ёшли Пётр Темуриковни юқори лавозимга кўтаришни сўраб, мурожаат қиларкан, агар шарти бажарилмаса, ўч олишини ҳам писанда қилишдан тап тортмади. Иван Васильевич эса мийиғида айёрона кулиб қўйди-да, ҳеч нарса демади, аммо ўша туннинг ўзида соҳибжамол малика оқ чойшаб билан ўзини бўғиб қўйишига озгина қолди ва тасодиф туфайлигина уни омон сақлаб қолишди. Черкас аёлининг бу қилиғидан чўчиган шоҳ шундан сўнг унга ён босишга мажбур бўлди, аммо тақдир аёлнинг шоҳга бўлган муҳаббатини кўп кўрди: 1569 йилда касалликка чалиниб, кўп ўтмай оламдан ўтди.

Муҳаммад Али:

— Яна ҳамма оёққа турди. Кимсан, рус императори Иван Грознийнинг ёлғиз яшаши сира мумкин эмас, бу на бирор қонунга, на бошқасига, ҳеч бир қолипга сирмайдиган ҳолат эди. Бутун Русь оёққа қалқиб, мам-

лакатнинг бурчак-бурчакларидан, турли манзилларидан 1500 дан ортиқ соҳибжамол қизни саройга келтиришди.

Тўлқин Ҳайит:

— Бунақаси Шарқ ҳукмдорларининг тушига ҳам кирган эмас. Соҳибқирон Амир Темур замонида эса бир оиланинг соҳибжамол қизини зўрлаб саройга олиб келиш миллат урф-одатларини оёқости қилиш билан баробар бўлиб, бундай зўравонлик учун жазо муқаррар эди. Масалан, Амир Темур соҳибжамол Тўкал хонимга уйланиш учун унинг ҳурматини қилиб, Самарқанддан унинг истиқболига борган эди. Ёки унинг дилбар невараси Бобур Мирзони олинг.

Гулбаданбегим ўзининг „Хумоюннома“ асарида ёзадики, Рано Санго фатҳидан сўнг, онаси Моҳимбегим билан Кобулдан Ҳиндистонга боради. Ана шу ерда ҳам Бобур Мирзонинг чиндан ҳам дилбар шахс бўлгани ёрқин ифода этилган.

„...подшо ҳазратлари бизни Ҳалолий чўлида қарши олишни мулжаллаган эдилар. Намозшом пайти бир киши келиб: „Ҳазратни икки курва нарида қолдириб келдим“, деди. Подшоҳ бобом ҳазратлари, то от келтиргунларича тоқат қилмай, пиёда йўлга тушиб, Нинчамоҳим уйлари олдида биз билан учрашдилар. Онам отдан тушмоқчи бўлдилар, лекин подшоҳ бобом қўймасдан ўзлари онамнинг отлари жиловини ушлаб, ўз уйларига келгунча пиёда келдилар“¹

Эътибор беринг, кимсан, Ҳиндистон подшоҳи Бобур Мирзо икки курва — қарийб икки километр пиёда юриб келиб, ўзлари от жиловини тутиб, шунчалик саховат кўрсатдики, ҳозирги эркаклар бундан ҳар қанча ўрناق олсалар, арзийди.

Муҳаммад Али:

— Бобур Мирзонинг ўз аҳли аёлларига, қариндошларига жуда сасимий муносабатда бўлганини Гулбаданбегим ёрқин мисоллар ёрдамида янада аниқ кўрсатиб ўтган:

„Ҳар жума кунлари аммаларини кўргани борардилар. Бир кун ҳаво ниҳоятда иссиқ эди, онам ҳазратлари: „Бутун ҳаво ниҳоятда иссиқ, бир жума кўргани бормасангиз, нима бўлади, бегимлар бундан хафа бўлмасан“

¹ Хумоюннома. 35-бет. Т., ЎзФА нашриёти, 1959 йил.

лар керак“, деб сўрадилар. Подшоҳ онамга бундай деб жавоб бердилар: „Моҳим, сиздан бу гапнинг чиқиши таажжубдир. Ҳазрат Абу Саййид Мирзонинг қизлари ўз ота ва биродарларидан жудо бўлиб, бу ерга келган, агар мен уларнинг кўнглини олмасам, унда нима бўлади?“¹

Яна кўрамизки, Бобур подшоҳ бу билан кифояланмасдан ўзининг энг моҳир устаси Хўжа Қосимга „Менинг аммаларим, мураббийларимнинг орасида ҳар қандай зарур ишлари бўлса, жону дилинг билан ўрнига қўйгин“, яъни қандай иморат хоҳласалар, улар айтганидек бунёд этгин. дея тайинлайди ва бу билан қониқмасдан, Аграда, сув бўйида катта иморат солдиради. „Тошдан ясалган бир иморатни — ўзларининг хилватхоналарини ҳарам ва боғ ўртасига солишни буюрдилар, девонхонада ҳам тошдан ясалган бино солинди. Бу бинонинг ўртасига ҳовуз ва бинонинг атрофидаги тўрт бурчагига ҳужралар қилинди, дарё қирғоғига бир чавканди солинди“, деб қайд этади.

Бу манбада кўрамизки, теурийлар қаерда бўлмасин, улўф боболари Амир Темурдек, бир парча ерни ҳам обод этганлар. Иккинчи муҳим жиҳати, Гулбаданбегим „чавканди“ сўзини қўллаганки, бу сўз ҳозирда ҳам Фарғона, Сурхондарё вилоятларида муомалада юради, яъни „чавканди“ — шийпон бўлиб, хонадонларимизда бутунги кунда ҳам ёз кунларида бу жойларда суҳбатлар қурилади, меҳмон кутилади. Дарвоқе, асарда қўлланилган шунга ўхшаш сўзлар анча-мунчани ташкил этадики, улар орқали миллий урф-одатларимизнинг Ҳиндистонга ҳам етиб борганини, бобурийлар ота-боболаримизнинг энг яхши анъаналарини давом эттирганликларини кўрсатади.

Тўлқин Ҳайит:

— Устоз, асосий мавзудан анча чалғидик, тўғри, тақдослаб баён этиш ўқувчиларимизда кўпроқ таассурот қолдиради, энг муҳими, тарихий маънавий билимларини оширади. Менинг тарихим — жонажон тарихим. Ўз тарихини севиш — оёғимиз остида пояндоз каби тўшалган майса ва гиёҳларни эъзозлаш, асраш; ота юрт тупроғини кўзга тўтиё айлаш, севиш; ҳар томчи сувини табаррук билиш, пок сақлаш; хуллас, инсон ўзини англаб етиш йўлидаги ноёб бойлик, катта уммон, бебаҳо неъматлардан бири десак ҳам муболага бўлмайди. Демак, мавзуга қайтамиз, устоз!

¹ Ҳумоюннома. 33-бет. Т., Ўз ФА нашриёти, 1959 йил.

Муҳаммад Али:

— Иван Васильевич яккаҳокимликни яхши кўрар ва кўпинча, ўйлаганини амалга оширишни хоҳларди. У 1500 соҳибжамол қизни назаридан ўтказгунча, бир эмас, бир неча ой ўтиб кетди. Ва, ниҳоят, улар орасидан 12 нафар энг соҳибжамол қиз танлаб олинди. Охирги кунда ҳатто уларни онадан туғилгандай ҳолатда ҳам кўриқдан ўтказишди. Марфа Собакина ниҳоятда хушрўй, кўҳликкина, худди ҳайкалтарош тарошлагандай бекаму кўст офтобжамол эди, аммо никоҳдан бир ҳафта ўтарўтмас, тўсатдан оламдан ўтди. Шундай қилиб, бу сафар ҳам Иван Васильевич бўйдоқ — бева бўлиб қолди.

ФИКР:

Кези келганда, айтиш керакки, ота-боболаримиз аслзода аёлларни ҳамиша эъзозда сақлашган. Аслзода аёл деганда, биз илмли, соғлом ва бақувват ожизаларни тушунамиз. Соғлом аёлдан соғлом бола туғилади. Амир Темури ҳам буни яхши билган. „Келин бўлгувчининг етти пушти-ни суриштирар эдим“, дейди у зот. Иккинчи томони шуки, Шарқда бир ҳукмдор таназулга учраса, унинг ҳарамини сақлаб қолишган, чунки айнан шу тоифа аёллар миллат учун ҳукмдор фарзандлар тарбиялаб беришга қодир бўлганлар. Ва биз агар тарихимизга назар солсак, Амир Темури-нинг ҳар икки томондан боболари ҳам ўз даврининг етук кишилари бўлишган. Шу боис ҳам, Амир Темури Амир Ҳусайннинг ҳарамига ҳам ана шу нуқтаи назардан қаради.

Тўлкин Ҳайит:

— Устоз, яна Иван Васильевич ҳақида тўхталсак. Сиз айтгандек, **учинчи** аёлидан айрилгач, вазият анча таранглашди, сабаби, православ қонунлари бўйича шоҳ 3 марта уйланишга ҳақли эди, холос. Аммо руҳонийлар бу ишни хамирдан қил суғургандек, осон битиришди: Бутун Руснинг шоҳи учун қонунни ўзгартириш нима деган гап! Қоғозлар қорланди ва кўрибсизки, Иван Васильевич учун тўртинчи марта уйланиш имконияти яратилди-қўйди. Амир Темури ҳеч қачон қонунни бузмас эди. Энг мураккаб, энг қийин вазиятларда эса Қуръони Каримга қараб иш тутар, лекин ҳеч қачон „мен дунёнинг улуғ ҳукмдориман, нимани хоҳласам, шу бўлади“, демасди. Ўғли Мироншоҳ Мирзо давлат ишларида

катта хатоларга йўл қўйгани учун уни лавозимидан маҳрум этди, аммо жону имонини бутун сақлади.

Муҳаммад Али:

— Аммо Иван Васильевичнинг жаҳлига эрк бериб, исён кўтарган фарзандини бир зарб билан нариги дунёга жўнатгани ўзига ҳам оғир тушгани аниқ. Фарзанд жигардан бўлади, дейдилар. Бундай фожиалар бир умр иснод бўлиб қолади. Аллоҳнинг ўзи кечирсин бизни, ўрни келиб қолганда, эслаб ўтягмиз, токи, келажак дунё бундай фожиалардан холи яшасин.

Мавзумизга қайтадиган бўлсак, бу сафар қаҳри қаттиқ шоҳ хотин танлаш танловини ўтказмади, аксинча, олдинги сафар кўз остига олганларидан бирини — 18 ёшли соҳибжамол Анна Калтовскаяни танлади. У анча уддабурон чиқиб қолди. Секин-асталик билан Иван Васильевични қўлга олиб, бутун бошли „опричнина“ни бутунлай йўқ қилди: бир йил ичида барча раҳбарлари қатл этилди, қолганлари сургунга жўнатилды.

Аннанинг тақдири ҳам фожиали яқунланди. У ё боярларга ёқмади ёки бўлмаса, атиги бир йилда Иван Васильевичнинг меъдасига тегди: кутилмаганда, Вила қишлоғига сургун қилиб, ёлғизликка маҳкум этилди. Қайғуга ботган Анна кўп ўтмай дунёдан кўз юмди.

Тўқин Ҳайит:

— „Қайғу одамни қаритади“, дейдилар. Бу шунчаки азоб-уқубат эмас, балки қандайдир қийноқ ва зуғумлар ҳам ўтказилган бўлиши керакки, атиги бир йил шоҳ никоҳида яшаган соҳибжамолнинг тезда вафот этиши мумкин эмасди. Нима дедингиз, устоз?

Муҳаммад Али:

— Иван Васильевич атрофида фитналар кўп эди, бунининг ўзи ҳам биларди. Бу сафар тақдир уни қаттиқ жазолади. 1573 йилнинг ноябрида Мария Долгорукая деган хонимни ўзига хотинликка танлади ва **бешинчи марта** уйланди, аммо Мария тўшақда пок чиқмади ва бундан ғазабланган шоҳ уни жуда хўрлаб ўлдирди. Ўзи бўлса, соҳибжамоллар билан маишатини давом эттирди.

Тўқин Ҳайит:

— Устоз, энди Иван Васильевичнинг **олтинчи** „хунари“ни ҳам айтмасак бўлмас. Тарихий маълумотларга кўра, князь Пётр Васильевич

билан у апоқ-чапоқ эди. Пётр Васильевичнинг Анна исмли қизи ўзининг гўзаллиги билан кўпларнинг тилига тушган эди. Бир куни меҳмонга келган шоҳ уни кўриб қолди-ю, дарҳол қўлини сўради, аммо қизнинг отаси гарчи шоҳ дўсти бўлса-да, жуда мағрур инсон бўлгани учун унинг таклифини рад этди. Иван Грознийнинг жаҳли чиқди ва ўрнидан турар экан: „Мен албатта, унга уйланаман“, деди-ю, эшикни қарс ёпиб чиқиб кетди. Эртаси уйни шоҳ совчилари босди. Пётр Васильевичнинг икки оёғи бир этикка тиқилиб қолди, энди шоҳнинг таклифини рад этса, боши кетиши аниқ эди. Шундай қилиб, соҳибжамол Анна шоҳ саройига олиб келинди ва атиги уч ой умр кўрди, холос. Унинг ўлими ҳамон сирлигича қолиб келмоқда.

Муҳаммад Али:

Шоҳга Грозний деган лақаб беҳуда берилмаган.

Тўлқин Ҳайит:

— Бу сафар у қизнинг отасини ҳам ўлдириб юборади.

Муҳаммад Али:

— Гўзал Василиса Иван Грознийнинг яқин одами Никита Мелентьевнинг қизи эди. Ўта нозик чиройи билан ҳаммани бир зумда ҳайратга солиб қўядиган Василиса шоҳга шу қадар ёқиб қолдики, Мелентьевга уни зумда саройга олиб келишини буюрди. Аммо уч кун ўтса ҳамки, шоҳнинг буйруғи бажарилмади. Қаҳри қаттиқ Иван Грозний Мелентьевга дўқ уриб, бунинг оқибати яхшилик билан тугамаслигини айтганда ҳам у пинагини бузмади. Очигини айтганда, бутун Русь зодагонлари, бойлари шоҳга қиз беришдан безиллаб, чўчиб қолишган эди. Бир эмас, Руснинг манаман деган олтита соҳибжамол қизи тўшакдан чиқмадими, қолгани ҳам унинг ғазабига дучор бўлиши аниқ. Лекин Иван Грозний сўзини иккита қиладиганлар тоифасидан эмасди. Ғазабга минганидан қайсар Мелентьевни заҳарлаб ўлдиртириб, мақсадига эришди, **еттинчи** марта уйланди.

Василиса ҳам анойилардан эмасди. У шоҳни қўлга олди ва икки йил давомида саройда тинчлик ҳукмрон бўлди. Аммо малика шоҳни эмас, Иван Количев деган хушсураг йигитни ёқтирар, у билан донлашиб юрарди. Кунлардан бирида швед элчисини қабул қилаётган шоҳнинг кўнгли бир

ёмонликни сезиб, маликанинг тўшагига бостириб кирди. Василиса ҳар доимгидек уни лабда табассум билан кутиб олди, аммо кўзларида ҳадиксираш, ташвиш аломатлари бор эди. Қаҳрга минган шоҳ хосхонани титиб чиқишларини буюрди ва кўп ўтмай каравот остига яширинган гўзал йигитчани, худди куёнчадек, чийиллатганча судраб чиқишди.

Тўлқин Ҳайит:

— Тарих бу фожиани унутмайди.

Муҳаммад Али:

— Шундай. Ҳазрат минган Иван Грозний ўша ернинг ўзида ёш йигитни чавақлаб ташлайди. Эртаси кун эса дафн маросими ўтказилди. Ўртада иккита тобут турар, улардан бирида шоҳ томонидан бўғизланган Иван Количевнинг жасади бўлса, иккинчисид эса малика кўлоёғи боғланган ҳолда ётарди. Боши қотган руҳоний эса тобутлардан қайси бири Василисага тегишли эканини билмай икки ўт орасида аросатда қолди.

Тўлқин Ҳайит:

— Гувоҳи бўлганимиздек, бу сафар нафақат малика, балки ёш йигитнинг умри ҳам хазон бўлди.

Муҳаммад Али:

— Тарих гувоҳлик беришича, ана шу воқеадан кейин одамларни қатл этиш оммавий тус олди, жумладан, Количевнинг қариндошлари ҳам тигдан ўтказилди.

Шоҳнинг кейинги хотини — соҳибжамол Марияга уйланиш тақдири ҳам қизиқ. Унинг отаси пойтахтдан бадарға қилинган эди, лекин Иван Васильевичнинг „қулоқлари“ унга муносиб малика бўладиган фақат битта қиз борлигини, лекин уларнинг оиласи сургунда эканлигини айтишганда, шоҳ шу заҳоти Фёдор Нагойни кечирганини ва пойтахтга қайтиши мумкинлигини эълон қилди. Албатта, Фёдор Нагой қаҳри қаттиқ шоҳнинг кутилмаган бу ҳотамтойлигидан аввалига ажабланди, пойтахтга келгач, хотинбоз шоҳнинг мақсадини англаб, тепа сочи тикка бўлди, лекин энди иложи қолмаган эди. Шундай қилиб, шоҳ зўрлик билан яна

Руснинг бир соҳибжамол Мариясини хотинликка олди. Шохнинг газабига дучор бўлган Дмитрий ана шу соҳибжамолдан туғилган эди.

Тўқин Хайит:

— Иван Грознийнинг тўққизинчи марта уйланиш нияти бўлгани ҳақида ҳам гапириб ўтиш керак, деб ўйлайман.

Муҳаммад Али:

— Маълумотларга кўра, Англия қироличаси Елизаветанинг қариндошларидан бирини кўз остига олган эса-да, аммо шафқатсиз шох бу сафар мақсадига эришолмади. 1584 йилда шахмат ўйини устида тўсатдан жон таслим қилди-ю, шу билан ўз «бахти»ни тополмай дунёдан ўтди.

Бутун Руснинг қаҳри қаттиқ шоҳи — Иван Грознийнинг ўз аёлларига бўлган муносабати ана шу даражада эди.

Сиз бирор нима қўшимча қилмоқчисиз шекилли?

Тўқин Хайит:

— Ҳа, шундай: кўпдан буён менга Иван Васильевич, албатта, афсонавий юртимиз билан қизиққан бўлиши керак, деган фикр тинчлик бермасди, чунки Искандар Мақдуний, араблар ва бошқалар ҳам бу бой, серунум заминга беҳуда бостириб келмаган эдилар. Ва, албатта юртимиз додруғи Иван Грознийни тушларида ҳам безовта қилгани аниқ эди. Кеча Русь шохининг ҳаёти ҳақида янги маълумотлар билан танишар эканман, қуйидаги воқеага дуч келдим.

Иван Грознийнинг инглиз элчиси Бухорои Шарифга келганда, уни ҳаммомга олиб киришган экан. У: „Бу нима? Қандай бино?“ деб сўрабди. Унга бу жойнинг ҳаммом эканлигини, ҳамма шаҳарларда ўнлаб ҳаммомлар мавжудлигини айтишади. Сўнгра уни ҳаммомга таклиф қилиб, тухумнинг оқидан тайёрланган махсус суюқлик билан сочини ювишади, ходимчилар маҳоратларини ишга солиб, уқалаб, танасига энгиллик бахш этишади. Айниқса, буғхона элчига жуда ёқиб тушади. Ҳаммомдан чиққач, Грознийнинг инглиз элчиси тан олиб: „Онадан қайта туғилгандек бўлдим, дунё кезиб, бунақа ҳаммомни кўрмагандим“, дейди.

Садриддин Айний ришта касали билан оғриганлигини ёзар экан, ундан қандай қутулганини баён этган-у, аммо бунинг келиб чиқиши

ҳақида лом-лим демаган. Ўзингизга савол бериб кўринг: нега энди Амир Темур замонидан то 1920 йилгача Бухорои Шарифда ёки бошқа шаҳарларимизда бундай касаллик сира учраган эмасди. Гарчи мавзудан четлашиб бўлса-да, ана шу масалага ойдинлик киритиб ўтсак, устоз!

Муҳаммад Али:

— Шу масалага аниқлик киритилиши керак, ҳамон кўпчилик бу тўғрида етарли тасаввурга эга эмас, айниқса, Ғарбнинг баъзи табақаларида ўғринча назар билан қараш ҳамон мавжуд. Асл ҳолат шуки, 1920 йили шўро босқинчиларининг бошлиғи М. В. Фрунзе томонидан Бухорои Шариф ўққа тутилгач, шаҳарнинг сув тизими ишдан чиқиб, беш, ўн асрдан буён қувурлар орқали тоза сув келиб турган қудуқ ва ҳовузлардаги сувлар туриб қолиб, бузила бошлади ва ундан истеъмол қилган аҳоли ришта касалига дучор бўлди. Сулоалар ҳукмронлиги, хонликлар даврида ҳам аҳоли бундай оммавий касалликка дуч келган эмасди, чунончи, бизда озодагарчиликка қадимдан жуда қатъий амал қилиб келинган: „сувга тупурма, гуноҳ бўлади“, „ниҳолни синдирма, уволига қоласан“, „экинни пайҳон қилма, дўзахи бўласан“, деган панд-насиҳатлар ўша замонлардан қолган. Ёки мусулмон кишининг беш вақт таҳорат қилиши, кун бўйи кийимларини покиза тутиши, жума кунлари тирноқларини олиши, сочини қирдириши ва, албатта, ҳаммомга тушиб, покланиши азалий озодагарчилик қоидаларидан бири бўлган. Хўш, ана шу озодагарчилик қоидалари бузилса, нима бўлади? Шўролар бошлаган босқинчилик, уруш, вайронагарчилик, одамларнинг ҳалок бўлиши, ҳатто мачит, мадраса ёки кенг майдонларда беозор юрган қушларга қирон келиши ҳар қандай манзилнинг санитар ҳолатига жиддий таъсир этмасдан қолмайди. Ришта ҳам ўшаларнинг касофати эди. Ришта, тери остида қуртларнинг пайдо бўлиши, демакдир. Садриддин Айний ўз эсдаликларида бу тўғрида жуда батафсил айтиб ўтган. Кейинроқ шўроларнинг ўзлари шаҳар сув тизимини ишга туширишда яна уста боболаримизнинг кўмаklarига муҳтож бўлдилар. Бундан хулоса шуки, Бухорои Шарифда доимо покиза, шаффоф, тоза сув истеъмол қилинган, бунинг учун шаҳарда 200 га яқин ҳовуз ва қудуқлар мавжуд бўлиб, улар ўзаро сопол қувурлар орқали бир-бирига борланиб, тоза сув билан таъминланиб турилган. Ҳатто ҳар бир мачит ва

мадрасада ҳам қудуқлар мавжуд эди ва ҳозир ҳам уларнинг сувлари қаёққа кетаётганини кўпчилик билмайди.

Тулқин Ҳайит:

— Устоз, мен бугунги чиқинди оқётган ариқларга қарасам, юрагим тутайди. Кечагина, яъни ўтган асрнинг 60-йилларида биз болалар ариқ бўйларида ётиб олиб, сув ичардик. Агар бирорта бола сувга бирор нарса ташласа, қаттиқ дакки, танбеҳ эшитар, ҳатто ота-онаси изза қилинарди. Энди бўлса, чиқиндини челақлаб ағдараётган болага безътибор қарайдиган бўлиб қолдик: сув — тирик ҳужайра, унинг ҳам жони бор; уни зарарлаб, сув экотизимига зарар етказамиз, натижада, сув жониворлари зарарланади, дарахт меваларига зиён етади ва бунинг натижасида кўриб турибмизки, бугун ёш болаларда ҳам аллергия авж олмоқда, одамларда турли тери касалликларининг сурункали давом этиши кузатилмоқда. Бу ваҳима эмас, инсон бор экан, яхши ва ёмон ҳаёт мавжуд экан, муаммолар ҳам бўлади.

Бир воқеани айтай.

Бир пайтлар пойтахт Тошкентнинг анҳори бўйида бир яхши ошхона бўларди. Биз ора-орада ўша ерда тушлик қилардик. Бир куни қарасам, хизматкор йигит бир челақ чиқиндини топ-тоза зилол сувга — анҳорга ағдарди. Жаҳлим чиққанидан, бу қилғиликлари учун яқин орада ошхоналари таг-туғи билан йўқ бўлиб кетади, деб юбордим. Шеригим: „Худо дилингизга солди шекилли!“ деди. „Тавба қилдим, Ўзи кечирсин!“ дедим гуноҳга ботишдан чўчиб. Лекин орадан уч-тўрт ой ўтмай ўша ошхона чиндан ҳам таг-томири билан йўқ бўлиб кетди.

Ўйлайманки, сувга хиёнат — инсониятга душманликдан бошқа нарса эмас. Ўзимизга, боламизга хиёнат. Сувга бўлган муносабатимизни ота-боболар даражаси миқёсида ўрнига қўймасак бўлмайди.

Муҳаммад Али:

— Халқимизда: „Хато қилиш айб эмас, уни тузатмаслик айб“, деган пурмаъно мақол бор. Ота-боболар даврларида ҳам бир эмас, ўнлаб муаммолар юзага келган. Милодий 1370 йилда Турон тахтига ўтирган Амир Темурга ярим вайрона мамлакат, маънавияти таназзулга учраб турган жамият насиб этган эди. Ул зот нафақат ўз мамлакатини, балки

дунёни ҳам тузатди-ку! Нега бугун инсон шунчалик техник тараққиётга эришмаётган пайтда, сувни покиза сақлашга беэътибор қарашимиз керак? Ҳаёт сувдан бошланади, демак, боғчадан, мактаб партасидан ана шу ҳикматга эътибор қаратишга тўғри келади. Одамзод минг-минг асрлардан бери сув, ҳаво, тупроқни, ҳатто оловни муқаддас билиб, асраб-авайлаб бизга етказган. Биз ҳам бу анъанани давом эттиришимиз керак. Битта иморат қуриш, вайрон бўлса, уни тузатиш ҳам ҳаётга муҳаббат белгиси саналади.

Амир Тему́р айтадиларки,

„Агар фуқародан бирининг уй-иморати бузилиб, тузатишга қурби етмаса, керакли ускуналарни етказиб, унга ёрдам берилсин“.

Тулқин Ҳайит:

— Инсон. У қаерда бўлмасин, Ер учун масъул. Бу масъуллик оилани асрашдан, Ватанни севишдан, ободончилик ишларига ҳавас қўйишдан бошланади. Ватанни севмоқ нима, деган саволга, айнан, сувни асрамоқ ҳам Ватанни севмоқ, деб жавоб берилса, дуруст эмасми?!

Бугун телевизор мурватини бурашингиз билан, ур-йиқит, отиш-ўлдириш, вайронагарчилик, бузғунчилик ва энг ёмони фоҳишабозликни тарғиб этувчи жангари фильмларга кўзингиз тушади. Одамлар: „Телевизор — дилбузар“, деб беҳуда айтмаяптилар.

Муҳаммад Али:

— „Яхши одам юрт тузар, ёмон одам юрт бузар“, дейдилар. Бугун дунёнинг қалқиб тургани ҳам янгилик эмас, демак, инсон яна қатта синов олдида турибди. Сиз билан мен шу китоб баҳона ўз ўқувчиларимизни, айниқса, ёш авлодни эзгу ишларга чақириб, илм олинг, яхши ҳунар эгаси бўлиб, ота-онангизга „раҳмат“ келтиринг, Ватаннинг содиқ фарзандлари бўлинг, десак, бу, албатта, савоб иш бўлади. Ватанга, халққа хизмат қилган одам орадан миллион йил ўтса ҳам, номи унутилмайди. Муҳаммад ал-Хоразмийни ёки Жалолиддин Мангубердини, Амир Темурни, ўнлаб улуг-

ларимизни унутдикми? Ёки чет эллик донишмандлар — Арасту, Конфуций ва бошқаларни халқ унутдими? Йўқ, унутмади. Мана, биз Амир Темур таваллудининг 680 йиллиги муносабати билан суҳбатлашиб ўтирибмиз: мақсад нима? Мақсад шуки, эй одамзод, эй юртдошим, дунёга боқ: тириклик — оппоқ капалак, чиройли, ноёб, аммо қайтарилмас неъмат; умрингни гулга ўра, сендан ҳам яхши ном қолсин. Амир Темур мисолида биз ёшларни Ватанни озод сақлашга, уни обод этишга, илм-фанни ривожлантириб, ҳур яшашга, маънан баркамол бўлишга ундаяпмиз. Бу йўлимизни хорижлик дўстларимиз ҳам қўллаб турибдилар.

Тўлқин Ҳайит:

— Ота-боболар булар борасида хўб яхши гап айтганларки, биз ҳам: „Уларга Яратганнинг ўзи инсоф берсин!“ дея тақрорлаймиз!

МУОМАЛАНИНГ „ЧАП“ КЎЗИ

Тўлқин Ҳайит:

— Ажабо, муомаланинг ҳам „чап“ кўзи бўларканми?!

Бўлади. Қанақасига? Тўғриси, бир андозадаги суҳбат ўзингизга ҳам ёқмайди, кўнглингизни оздириб юборади.

Устоз, IV асрдан то XX аср бошларигача бўлган муомала маданиятимиз, тилимизнинг ранг-баранглиги билан танишар эканман, XX асрнинг атиги 74 йили ичида, халқимиз мустамакачилик тазйиқлари остида қолган пайтларда она тилимизга бўлган зуғумлар туфайли тил бойликларимизнинг, муомала маданиятимизнинг анча хусусиятларидан мосуво бўлган эканмиз.

Европа ҳаётининг аниқ цақлига қараб баҳо беради ва шу тарзда яшайди. Шарқ эса, минг бор тақрор-тақрор айтилганидек, жуда нозик. Масалан, халқимиз бир нарсани ҳеч ҳам ҳазм қилолмаяпти. Эҳтимол, Европада компьютер сайтларидаги „Наполеон, кучукча, майл, ру“ ни табиий қабул қиладилар, аммо бизда „Наполеон“ ўрнига улуғларимизнинг номини қўйиб кўринг-чи, ҳамиятингизга тегмайдими? Ҳаётий воқеалардан мисол келтирсам, ҳавасманд отахонлардан бири компьютерлар эндигина пайдо бўлган кунларда, қарз-қавола қилиб бўлса ҳам, фарзандларига бундайроқ

компьютер олиб берибди. Орадан ойлар ўтиб, ўғлининг компьютер саводхонлиги билан қизиқиб ўтирган экан. юқорида айтилган ҳолатга дуч келибди ва аччиғи чиқиб: „Улуғларимиз ҳақида оғиз тўлдириб сўзлашга энди етишдик, энди сенлар уларнинг муътабар номлари ортига „кучукча“ тақайдиган бўлдингларми?!“ дебди-да, компьютерни йиғиштириб қўя қолибди. Кейинроқ ўйлаб кўриб, бу тадбири ҳам ноўрин эканлигини билиб: „Болаларим, биз ўзбекларга бу сўз умуман тўғри келмайди, ўзбек ори учун, ҳар бир сўзи учун жавоб беради, бошқа сўз ўйлаб топинглар!“ деган экан, болалари мийиғларида кулиб қўя қолишибди. Чиндан ҳам „собачка“ дегани истеъмолга ёриб кирди, аммо „Эй биродарлар, Ғарб ўз номи билан Ғарб, лекин Шарқ ҳамиша ўз сўзини айтган, „собачка“ бизнинг менталитетимизга тўғри келмайди, ўзлгимизга хосини ўйлаб топайлик“, деган мард топилмади ва, турган гапки, бу сўз четдан қандай кириб келган бўлса, шундайлигича қабул қилинди. Аммо бу масала кун тартибидан тушган эмас, устоз, шу боис ҳам, мен Сиз билан шу тўғрида суҳбатлашмоқчиман. Ва айтишим керакки, „Амир Темур ва темурийлар даврида илм-фан ҳамда маданият“ мавзуида давра суҳбати ўтказаетганимизда, шу мавзуимизга оид қизиқ ҳолат юз берди. Мазкур суҳбатга таниқли ижодкорлар, тарихчи олимлар, талабалар таклиф этилган эди. Тўлқин Эшбек деган отдошимиз бор. Юзидан табассум, лабидан кулги аримайди. Унга сўз берилганда, худди шу мавзуда тўхталиб: „Мен „собачка“ ўрнига „шербачча“ сўзини қўллашни таклиф қиламан!“ дейиши билан аввал соф беғубор кулги янграб, сўнгра гулдурос қарсақлар кенг хонани ларзага келтирди. Ёнимда ўтирган отахонлардан бири: „Отанга балли, кўнглимизни овритиб юрган муаммони ўйлайдиган ўзбек ҳам бор экан-ку!“ деди хурсанд бўлганча қарсақ чалиб, уни олқишлар экан. Айтиш керакки, „шербачча“ жуда яхши ном. Аслида кучукча ҳам, шербачча ҳам бир хил кўринишда бўлади, фақат улғайгач, улар ўзгача тус олади.

Муҳаммад Али:

— Қадимда аслзода аёлларимизга нисбатан ҳурмат ва улуғлаш ҳамда даражаларини белгилаш юзасидан „хотун“, „оқа“ лақаблари номларига нисбат берилган.

**Европа меъморлари билан баҳслашган уста. Нега бугунги
ғишт ва қоринчалар, кошинлар қадимгилари олдида
„уялиб“ қолмоқда?!**

Тўлқин Хайит:

— Устоз, мен телевидение орқали кўрсатилаётган қадимги бинолар ҳақидаги кўрсатувларни ҳамиша мароқ билан томоша қиламан, аммо барчасидан бир хилда қониқиш ҳосил қилиш қийин, тўғри, кўрсатувларнинг матни, режиссураси, тасвирларининг сифати ва ҳолати меъёр даражасида, лекин биз кўпинча қадим биноларнинг ташқи кўриниши, қурилиши ва уларнинг муаллифлари ҳақидаги фикрлар атрофида ўралашиб қолиб, кошоналарнинг „қалбига киришга“ унчалик ҳам эътибор бермаяпмиз. Мазкур биноларнинг ҳар битта ғиштида бир илмий ҳақиқат, боболар илми ва устачилиги яширинган.

Эшитганим бор, бир уста тайёрлаш учун қарийб ўн икки йил керак бўлган: бу даврда шогирд меъморчилик қонуниятларидан тортиб теша, пойтешаларни ишлатишгача, ғишт териш, ганчкорликдан то андава тортишгача бўлган барча устачилик жараёнларини ўрганган. Бари математик, геометрик ҳисоб-китоблардан иборат, шогирд уларнинг барини мукаммал ўзлаштириши лозим бўлган. Сўнг... шогирднинг отаси бир жонлиқни қурбонликка атаб, уста ва маҳалла оқсоқолларини уйига таклиф этган; бу ерда ҳам шогирд синовдан ўтказилган ва унинг маҳорати ортиб, вояга етгани аниқ бўлгач, „оқ фотиҳа“ берилган. Яъни Шарқ, хусусан, ота-боболар удумлари нўқта-вергулигача ўз ўрнига қўйилган.

Бизнинг оиламизда ҳам устачилик бўйича турли ривоятлар, маълум ҳақиқатлар айтилганини эшитганман. Боболаримиз айтишларича, пирбобомиз бўлмиш — яъни олти бобомдан катталари — Тоҳир полвон ҳам кошинкор уста, ҳам савдогар бўлган эканлар.

Эмишки, Самарқандни ёв босганда, улар оиласи билан қочиб, Қарши, Шаҳрисабз шаҳарларини оралаб, ўзларига маъқул манзил қидириб келишаётган экан. Қайси бир шаҳарда бир мадрасага дарз кетиб, уни йиқитиш пайида бўлиб туришганда, Тоҳир полвон бориб қолибди. Мадрасани айланиб чиққач: „Буни йиқитишнинг ҳожати йўқ, ҳали кўп йиллар сизларга хизмат қилади“, дебди. Бу гап ҳокимга етиб, у ҳам устанинг

фикри билан қизиқибди. Тоҳир полвон довотини ёнига қўйиб, қилқалам билан Самарқанд шоҳи қоғозига мадрасанинг тарҳини чизиб, дарз кетган ўрнида қандай устачилик ишларини олиб боришни аниқ кўрсатибди.

Усталар унинг тарҳи бўйича мадрасани бир ҳафта таъмирлабдилар. Ҳоким ҳам пухта одам экан. У бошқа меъморларни жалб этиб, таъмирдан чиққан мадрасанинг қанчалик мустаҳкам бўлганини аниқламоқчи бўлибди. Гап шунда эканки, мадрасада таълим олаётган талабаларга бирон-бир зиён етса, гуноҳ қилиб қўйишдан ҳамма қатори ҳоким ҳам жуда чўчир экан. Мадраса таъмир ишларини текширишга масъул бўлган усталар Тоҳир полвоннинг ишларини текшириб кўриб: „Уста ишларининг бирор жойида ҳам камчилик, нуқсон йўқ, Худо хоҳласа, мадраса икки-уч юз йил туради“, деб унинг ишларига юксак баҳо беришибди.

Ҳоким шундай қўли гул устани ёнида олиб қолиш учун унга уй-жой, етарли маблағ таклиф қилибди, аммо Тоҳир полвон кўнмабди, чунки у бир кун фаним бу ерга ҳам етиб келишини билар ва, албатта, ўзига хизмат қилишни истамаган устани жазолаши муқаррар эканлигини аниқ ҳис этган экан.

Бу балки ривоят, эҳтимол, ҳақиқатдир, лекин бунинг аҳамияти йўқ, зарур томони шундаки, қадим меъморчилигимиз чиндан ҳам катта салоҳиятга, илмий асосга эга бўлган. Совет даврида масаланинг ана шу томонига нотўғри баҳо берилиб, халқ устачилигимизни ҳатто ерга уришга ҳаракатлар бўлди. Агар қадим бинолар қурилиши илмий заминга эга бўлмаганда, 70—80 метрли биноларнинг битта ришти нотўғри қўйилса, кулаб тушиши фанда исботини топган ҳақиқат. Ўйлайманки, устоз, қадим қурилишлар, айниқса, Амир Темур ва темурийлар давридаги қурувчилик, бунёдкорлик ишлари ҳақида қисқа бўлса-да, тўхталмасдан ўтиб бўлмайди.

Муҳаммад Али

— 1944 йилда архивлардан XVI асрга оид Бухоро меъморларининг чизмаси топилдики, бу жуда катта шов-шувларга сабаб бўлгани ҳали-ҳануз эсланади.

Профессор Убайдулла Уватов ёзади:

„Мен хизмат юзасидан араб мамлакатларида бўлганимда, ислом оламининг йирик уламоларидан бири: „Сиз буюк мамлакат

фуқаросисиз, чунки ислом оламида илк олий ўқув юртларидан бири — мадраса айнан сизнинг юртингизда, Бухорон Шарифда ҳам бунёд этилган эди“, деган гапни айтганда, жуда ғурурландим“.

Тўлқин Ҳайит:

— Устоз, мен ҳам меъморчилигимиз тарихи бўйича бир нечта китобларни кўриб чиқдим. Шулардан бири Муҳаммад Аҳмедовнинг „Ўрта Осиё меъморчилиги тарихи“ асари бўлиб, унда Сиз айтган гаплар китобнинг 112-бетига ҳам қайд этилган.¹ Менимча, Сиз тилга олган ўша китобни — Н. В. Бакланов томонидан чоп этилган китобни қайта нашр этиш керакки, бугунги ёшлар қадим меъморчилигимизнинг чиндан ҳам илмий асосга эга бўлганлигини билиб қўйсинлар.

Қизиқарли тарихий маълумот

Бир йили Термизда бўлганимизда, қадим ганчкорлик ишларининг намуналари билан танишдик.

— Мана бу Чағониёндан, буниси Кушон, униси Бақтрия давлати пайтидаги ганчкорлик ишларидан намуналар...ана буниси эса Айритомдан топилган. Бу айритомликлар „липка“ қилишни ўша замонлардан билишган экан, жўра. Бундан икки-уч минг йиллар олдин ҳам бизда ана шундай зўр ганчкорлик тараққий этган.

Сухбатдошимнинг тўпори, лекин дангал гапириши, соддадиллиги қитиғимни келтиргандек бўлди-ю:

— Шундай экан, жўра, „Евроремонт“ деб бошни қотириб нима қилдик, яхшиси „Айритомремонт“ деб қўя қолайлик! — дедим унинг гапини ҳазилга буриб.

Даврада самимий кулги янгради.

Бу кулгининг „зили“ шуки, биз тўлқинга ўхшаймиз: гоҳ тараққий этиб, юксақларга кўтариламиз, гоҳ ер билан битта бўламиз. Бизни ўйлан-тирадигани ана шу кейингиси: нима учун ва бунга кимлар сабабчи бўлади? Ўйлайманки, бизни ўқиб турганлар булар тўғрисида ҳам ўйлаб кўрсалар.

¹ М.Аҳмедов. Ўрта Осиё меъморчилиги тарихи. „Ўзбекистон“ нашриёти, Т., 1995.

Лекин ҳозир Сиз билан қадим меъморчилигимиз, Амир Темур ва теурийлар даври меъморчилиги тўғрисида суҳбатлашяпмиз. Мавзудан чалғимайлик.

Муҳаммад Али:

— Меъморчилигимиз тарихи чиндан ҳам узоқ тарихга бориб тақалади. Ангора деган сўз бор, меъморчиликка оид луғатларимизда, бу қоралама, яъни дастлабки чизма, хомаки, хомчўт дегани. Биз ҳозирда бу сўзни „лойиҳа“ деб айтамыз. Ёки „ахта“, яъни улги деган атама ҳам мавжуд. Бу нақш тушириш учун махсус тайёрланган қоғоз, андаза. У ҳозир ҳам ишлатилади. Хуллас, қадим биноларнинг барчаси махсус тарҳлар асосида бунёд этилган.

Энг қадимги турар жойлар — бизда Хоразмда милоддан олдинги VI—IV асрларда мавжуд бўлган Қалъалиқир, Бозор қалъа, Фарғонадаги Элатон бузимас ҳамда Мароқанд — ҳозирги Афросиёб харобаларини айтиб ўтиш мумкин. Қадимги юнон манбаларида эса Бақтрия ҳокими „минг шаҳар эгаси“ дейилган, Фарғона водийсида эса 70 тача катта ва кичик шаҳар бўлганлиги тилга олинган.

Ҳазрат Алишер Навоидан ўқиймиз:

Назм этки они тарҳи тоза бўлғай,
Улусда майл беандоза бўлғай.

Қадим меъморчилигимиз асослари — ноёб меъморий қўлёзмалар арабларнинг босқинлари даврида йўқолиб кетган. Лекин XI—XII асрларда Муҳаммад Мусо ал-Хоразмийнинг „Китоб ал-мухтасари фи ҳисоб ал-жабр ва-л муқобала“, яъни „Алгебра“ китобида тўртбурчак шакли, унинг диагоналлари ва томонлари орасидаги боғланишлар; Абу Райҳон Берунийнинг „Қонуни Масъуд“ида масжидларнинг Қибла томонини топиш, Жамшид Гиёсиддин Кошийнинг (XV) „Арифметика калити“ асарида эса қатор меъморий шакл ва тасвирларни чизиш усуллари баён этилган.

Тўлқин Ҳайит:

— Устоз, айниқса, қўшгумбазли, яккагумбазли чортоқ типидан келиб чиқадиган иморатларни лойиҳалаш осон иш эмас. Агар тўққизта тўртбур-

чак бўлинишда озгина хатоликка йўл қўйилса, ҳар қандай гумбаз бир зумда қулаб тушади.

Коший жаноблари мураббаъ (квадрат) диагонаlining ярмини унинг томони узунлигидан айриб, ҳосил бўлган кесмадан мураббаъ асосига параллел чизиқ ўтказилса, сўнгра шу амал тўрт томондан бажарилса, дастлабки олинган шакл тўққизта тўртбурчакка бўлинишини илмий асослаб берган. Худди ана шу амал асосида гумбазли биноларни лойиҳалаш ва уларнинг горизонтал ва вертикал ўлчамларининг барчасини шу мураббаъ асосида топиш мумкин.

Муҳтарам ўқувчиларимиз бизнинг математик амаллар ҳақида сўз юритганимиздан ҳайрон бўлмасинлар: гап шундаки, эски тузум даврида Ўрта Осиё меъморчилиги илмий асосга эга эмас, деган сохта айблар ҳам қўйилди. Ана шунда усталаримиздан бири жуда оғринган, жуда хафа бўлган эди. Иккинчи томони, ўқувчилик йилларимда қайсидир фарб ёзувчиси ўз романида Ўрта Осиё, хусусан, Самарқанддаги обидалар сомон лойдан қурилган, дея саводсизларча ёзган эди. Ана шуларни ҳисобга олганда, мазкур илмий асослар суҳбатимизда акс этаётгани жуда ўринлидир.

Муҳаммад Али:

— Ҳали Шимолда одамлар ертўлаларда яшаган бир пайтда, чиндан ҳам бизнинг ота-боболар „олтин кесма“ни сув қилиб ичишган. Муаллиф Муҳаммад Аҳмедов ёзадики, бунинг „олтин кесма“ деб аталишига сабаб шуки, берилган кесмани шу нисбатга бўлсак, дастлабки олинган кесма билан ҳосил бўлган икки бўлакнинг каттаси қандай нисбатда бўлса, иккита ҳосил бўлган бўлақлар ҳам ўзаро ўша нисбатда бўлади.¹

Бу борада ҳам ривоятлар кўп. Масалан, Бухоро ҳукмдори Бидун Бухорхудот неча марта иморат қурдирмасин, ҳар доим бузилиб кетаверган. У ташвишга тушиб, ҳукамоларни маслаҳатга чақиради. Улар бинони „Етти қароқчи юлдуз“ шаклида етти тош устунда бунёд этишни тавсия қилишади. Шундан кейин бино сира бузилмаган экан.

¹ М.Аҳмедов. Ўрта Осиё меъморчилиги тарихи. 114-бет. „Ўзбекистон“ нашриёти, Т., 1995.

Тўқин Ҳайит:

— Устоз, Европада бир ривоят эшитган эдим. Эмишки, XV асрда савдогарлар билан келган самарқандлик уста Европа меъморлари билан суҳбатлашиб қолади. Гап айланиб келиб, меъмор чизмасидан тарз чиқариш йўлига тақалганда, олмон усталари: „Бизга бу сирларни ошкор этиш конун билан тақиқланган“, деб бу тўғрида суҳбатлашишдан бош тортишади ва, аксинча, устандан билганларини сўрашади. Самарқандлик уста ҳеч бир иккиланмасдан нафақат меъмор чизмасидан тарз чиқариш сирларини, балки шарқ меъморчилигининг энг мукамал йўллари ҳақида ҳам илмий асослаб гапириб берибдики, бундан ҳайратга тушган европалик усталар: „Биз қадимий меъморчиликнинг сирларини фақат баъзи жиҳатларинигина билар эканмиз“, дея ҳайратга тушишган экан.

Муҳаммад Али:

— Биз Амир Темур ва темурийлар даври меъморчилиги ҳақида тўхталишимиз керак.

Олмон олими **Клаус Пандер** ўзининг „Амир Темур меросининг жаҳоншумул муаммолари“ маърузасини: „Амир Темур ҳокимият тепасига келгач, шижоат ва ғайрат билан ўзининг қурилиш бўйича ўйлаб юрган режаларини рўёбга чиқарди, — деган сўзлар билан бошлаган. — У она шаҳри Шаҳрисабз (Кеш)да ҳайратга соладиган сарой билан бирга, пойтахти Самарқандда улўғвор ва ҳашаматли бинолар қурдирди. Туркистонда масжид-дахма қуришга амр қилди. Тошдан ясалган бу маҳобатли бинолар ҳозир тарихга алоқадор бўлиб қолди“.

Турли босқинлар, истилочилик йилларида Амир Темур ва темурийлар томонидан қурилган гўзал ва нодир бинолар атайлаб вайрон қилинди. Ваҳоланки, Европада ва бошқа давлатларда бундан минг-минг йиллар олдин қурилган бинолар, қалъалар ҳамон қад кўтариб турибди.

Тўқин Ҳайит:

— Вайрон этилган биноларнинг баъзилари ҳақида қуйидагиларни айтиш мумкин:

рус тарихчиси Н. И. Веселовскийнинг маълумотига кўра, ҳукмдорнинг арки ичкарасида жойлашган ва ўзи томонидан қурдирилган Қут-

би Чоҳардахум мақбараси ҳам борки, у истилочилар томонидан 10 пуд портлатувчи модда воситасида яксон қилинган эди;

ўзининг истилочилик қуроллари — бир қўлида мўйқалам ва бошқа қўлида милтиқ тутиб, босқинчилик, ёвузлик билан халқимизни қирғин-барот қилишда қатнашган рус зобити, рассом В. В. Верещагиннинг „калла суяклари“ ижодий иши одамнинг вужудини титратиб юборса, унинг 1888 йилда „Живая старина“ журналида босилган мақоласини ўқиб, ўша кунларда Амир Темур аркидаги бинолар, унинг мухташам заллари, сарҳовузалари яхши сақланганини билиб оласиз-у, „эсиз-а, шунча нодир бинолар, ҳовузалар“, дея кўнглингиздан бир оғриқ кечиб, танангиз зирқирайди.

Рассомнинг кейинги эсдаликларини ўқиб, янада баттароқ титроққа тушасиз: у қайд эгадики, кейинчалик Самарқанддаги Амир Темур Арки ва шаҳар растаси, яъни бозори бузиб, ёқиб юборилади ва бу ерларда култепалар қолади, холос. Шундан сўнг бу ер Тупроққўрғон номини олган экан. Бундан ташқари, Сиёб бозори яқинидаги Мадрасаи Хон биноси ҳам бузиб юборилган.

Кимдир гўзал бинолар қуради, кимдир эса уларни ҳеч иккиланмай яксон этар экан-да!

Муҳаммад Али:

— Ана шу гапларни эшитганимда, гоҳо ўйлаб қоламан, биноларда нима айб?! Мана, инглизлар Ҳиндистонда қарийб юз йиллар ҳукмронлик қилдилар, аммо, хайриятки, темурийзодалар бунёд этган Тоғмаҳал ва бошқа нодир бинолар жой-жойида турибди.

Тўлкин Ҳайит:

— Абдулла Қаҳҳор Ҳиндистонга бориб келгач: „Колонизаторга ҳам ёлчимаган эканмиз!“ деган экан. Балки адиб ҳам меъморчилигимизнинг ана шу қисматини назарда тутгандир.

Муҳаммад Али:

— Эҳтимол, эҳтимол... Меъморий меросимизнинг ҳали очилмаган жумбоқлари беҳисоб. Айтайлик, қадимги гишт ва кошинлар, уларда ишла-

тилган турли жозибадор ранглар ҳали-ҳануз сирлилигича қолмоқда. Кейинги тадқиқотлар шуни кўрсатдики, бино шакллари­нинг мунтазам­лиги ва мутаносиблигини аниқ белгилашда энг қулай усул — динамик квадратлар, деб аталган ўзаро боғлиқ бўлган квадратлар асосида торти­ладиган чизиқлар тури ҳал қилувчи аҳамият касб этган экан. Ушбу тўрдан фойдаланиб, унинг устига мўлжалдаги бинонинг тарҳи чизиларкан. Улуғ­бек мадрасасидаги асосий дарвоза ва йўлаклар ўрни ҳам динамик квад­ратлар чизиғи билан белгиланган. Марказий Осиё меъморчилигида гириҳ деб аталган геометрик нақшлар ҳам динамик квадратдан фойдаланиш натижасида пайдо бўлган ва ривожланган. Шаҳрисабзда Амир Тему­р томонидан бунёд этилган Оқсаройнинг ўзи бунга ёрқин мисолдир. Ле­кин биз ўз даврида ягона бўлган, мазкур маҳобатли иншоот ҳақида ҳикоя қилишдан олдин юртимизда бир эмас, учта Оқсарой мавжуд бўлганли­гини айтиб ўтишимиз даркор.

Аввало, Амир Тему­р томонидан бунёд этилган Оқсарой қайси бири эканлигини билиш гоят қизиқарлидир. Тарихчи Пўлат Зоҳидовнинг маълумотларига кўра, Амир Тему­р 1379 йилнинг ёзида дастлабки Оқса­ройни кўҳна Урганч ёнида, аниқроғи, шаҳар қалъаси қаршисида бунёд эттирган. Низомиддин Шомийдан ўқиймиз: „Амир Соҳибқирон ўз хос­саи шарифи учун катта иморат тиклашни буюрди, уни тез орада қуриб битказдилар“.

Тўлқин Ҳайит:

— Устоз, лекин ҳунузгача Хоразмдаги ушбу меъморий обида ҳақида йирик тадқиқот олиб борилмаган. Баъзи тарихчиларимиз уни „Тошқалъа“ ёки „Карвонсарой“ сифатида талқин этиб келишмоқда.

Муҳаммад Али:

— Ўйлаймизки, Амир Тему­р бунёд эттирган кўҳна Урганчдаги Оқса­ройнинг тўла тарҳи ўрганилиб, катта бир альбомга жойланса, бугунги авлод учун ажойиб совға бўлади, зеро, бунёдкорликни тарғиб этиш ҳам эл-юртга яхшилик тилашнинг бир йўлидир.

Гап айланиб, иккинчи Оқсарой ҳақида тўхталадиган бўлсак, Самар­қанд шаҳридаги Амир Тему­р мақбараси ёнида қурилган бино ҳам ўзи-

нинг гўзаллиги, нафислиги билан шу номдаги иншоотлар орасида, юлдузлар орасидаги ҳилол ойдек ажралиб туради.

Шаҳрисабздаги Оқсарой қасри эса 1380 йилнинг баҳорида шаҳарнинг шимоли-шарқидаги майдонда қурила бошланди. Бино қурилишида, асосан, ўзимизнинг ота-боболар бош-қош бўлишган, шунингдек, бошқа жойлардан ҳам замонанинг моҳир усталари бу ишга жалб этилган, хусусан, улар орасида Муҳаммад Юсуф Табризийнинг ҳам номи сақланиб қолган.

Тарихчи Шарафуддин Али Яздий „Зафарнома“ асаарида Оқсарой қурилишининг бошланиши ҳақида қуйидагиларни ёзган:

„...Олий ҳазрат Соҳибқирон Кешнинг хушҳаво ва ром этгувчи заминида шодлик нашъасини суриб, ором олмоқ азми билан бу ерда салтанат тахтини ўрнаттирди, сўнг Шаҳрисабз қўрғонини қуриш ҳақида фармон берди.

Кўк тоқига туташди кунгурасининг боши,
Ҳасадчи юлдузларнинг селдек оқди кўз ёши,
Оппоқ тобланган чоғ тун ёноғидан ўпдилар,
Муаззинлар тонг отди, дея чаққон чопдилар.
Оқ елкасига ташласам деб назар арқонини
Донишлар нисор этди юз минг юрак жонини.
Ердан то само қадар кўтарилган янги Ой,
Номи ила аталди танҳо гўзал Оқсарой“.

Улкан кошона қурилиши олдидан катта тайёргарлик ишлари бажарилган, чунончи бир нечта хумдонлар қурилиб, кошинкор усталар учун барча шарт-шароитлар муҳайё этилган. Ҳар бир ғишт ва кошинларнинг сифатига етарлича аҳамият берилган. Иморатнинг сирти кошинлар билан қопланган. Кошинлар, айтишларича, етти хил маъдандан тайёрланган экан. Бинонинг икки томонига Қуръони Карим оятлари битилган. Оятлар алоҳида безакли тилло ҳал билан битилган. Худонинг муқаддас каломларини оловда пишириш ман этилгани боис сўзларнинг ҳарфлари алоҳида хумдонларда тайёрланиб, махсус қоришмалар билан ёпиштириб чиқилган. Ёзувлар араб алифбосида сулҳ, райҳон ва куфа хати усулларида жуда нозиклик ва назокат билан битилган.

Оқсарой биноси бурж минораларида йирик куфий хатида мозаика услубида қорамтир гишт юзасида ҳаво ранг тўлдирилган оқ ранг билан биргаликда қуйидаги матнлар жойлаштирилган ва улар бир неча марта такрорланган.

М а т н :

„Султон — Аллоҳнинг ердаги соясидир“.

Бинонинг шоҳустуни жануби деворларида рамка ичида шимол томонга қараган матн сақланган.

М а т н :

„Таваккалим — Яратувчимга (Аллоҳимга), таваккалим — Ризқ берувчимга (Аллоҳимга)“.

Ғарбий шоҳустуннинг шарқий пештоқида йирик ва унча чуқур бўлмаган равоқнинг юқори қисмида, катта равоқ чекка тарафидаги битик.

„Бу бинони қуришни Соҳибқирон, Турон ва Эрон султони, ...Ҳазрат амр этди“.

Тарихнавис олим Малехо Самарқандийнинг қайд этишича, Оқсаройнинг баланд пештоқида ҳаммага маълум ва машҳур бўлган **„Қудратимизга шубҳа қилганлар, биз қурган иморатларга боқсунлар“**, деган сўзлар битилган.

Оқсарой остонаси кенлиги, баланд шоҳустунлар узунлиги 22,5 метрни ташкил этган, олд пештоқ баландлиги 50 метрдан ортиқни, ундан ортдаги гумбаз тахминан 20 метрларни ташкил этган, демак, бинонинг умумий баландлиги 71 метргача борган, бу ҳозирги 30—40 қаватли улкан бинога тенг демақдир ва Оқсарой ана шу маҳобати билан одамни ҳайратга солмасдан қолмаган. Бино ўз тарҳига кўра, узунчоқ, тўғри бурчакли иморат бўлиб, ҳовлисининг кенлиги (Клавихо уч юз қадам дейди) 120—125 метр, узунасига эса 240—250 метрдан иборат бўлган. Испан элчиси Клавихо фикрига биноан, иморат 3 қисми бўлиб, маъмурий бино, қабулхона ҳамда боғ ҳовлидан ташкил топган. Элчи бу тўғрида диққатга сазовор қуйидаги сўзларни ёзиб қолдирган:

„Эртасига, жума куни (1404 йилнинг 29 августи) элчиларни подшоҳнинг буйруғи билан бунёд этилган катта саройга олиб борди“

лар. Саройнинг кириш йўли жуда узун ва дарвозаси жуда баланд. Кириш жойида, ўнг ва чап томонда кошинлар ва турли нақшлар билан безатилган гиштин арklar қад кўтарган. Арklar тагида эшиксиз хоналар бўлиб, уларнинг сатҳи кошинлар билан қопланган. Бу қоплама шунинг учун қилинганки, подшо саройга келган пайтда одамлар бу ерда ўтирадилар. Катта дарвозадан сўнг яна бошқа дарвоза бор. Ундан кейин оқ тахтатошлар ётқизилган ҳовли ва бой безатилган тимлар мавжуд. Ҳовли ўртасида катта ҳовуз бўлиб, ҳовлининг эни уч юз қадам. Ҳовли орқали саройнинг энг катта биносига ўтилади. Бу бинога киришда ҳам жуда катта ва баланд эшик бўлиб, у олтин, ложувард ва кошинлар билан моҳирона безатилган. Эшикнинг тепасидаги деворнинг ўрта қисмида қуёш нури кўламида акс эттирилган шер тасвири бор. Эшикнинг четларига ҳам худди шундай тасвирлар чизилган. Бу эшик орқали тўртбурчак шаклдаги қабулхонага кирилади. Қабулхона деворлари ҳам олтин, ложувард ва кошинлар билан моҳирона безатилиб, устига тилло суви югуртирилган. Бу ерда элчиларни юқори қаватга олиб чиқдилар. Бу ерда хоналар шунчалик кўпки, уларни бирданига тасвирлашнинг иложи йўқ. Бу ердаги безаш ишларининг барчаси олтин, ложувард ҳамда қимматбаҳо тошлардан қилинганки, бунга ҳатто Парижнинг моҳир усталари ҳам қойил қолиши мумкин“.

Тўлқин Ҳайит:

— Устоз, бундан англашиладики, Оқсарой минг хонали бино бўлган, деган гаплар ҳақиқатга яқиндир.

Бобур Мирзо маълумотларига кўра, ҳовли ўртасида ҳовуз, тўрида гумбазли катта хона — девонхона, ёнларида маслаҳатчилар учун кичик хона, ҳашаматли равоқли бостирмалар, ички томонда ҳарам ва амирнинг хонаси жойлашган. Девонхона пештоқида арслон ва қуёш тасвири ҳамда Амир Темур давлатининг уч ҳалқа шаклидаги нишони бўлган. Гумбаз ичи ва ёнларига, бурчаклардаги минораларга кошин-гиштлардан қалқон шаклидаги гириҳ нақшлар ишланган. Бу нақшлар силлиқланган гишт ва

феруза рангли сиркор парчиндан ёзилган куфий хатлар замини йўғон белбоққа ўхшаш мужассамотни ташкил этган. Кечаси оқариб, жилоланиб кўрингани учун Оқсарой деб номланган.

Сарой тепасига мис, кўргошин ва қалай аралашмасидан тайёрланган ўта пишиқ қувурлар орқали Тахти Қорача довонидан сув олиб келинган ва фаввора ясалган. Биринчи гумбазнинг нилий деразалари бўлган ва бу ердан чор-атроф кафтдек кўзга ташланиб турган. Шаҳрисабзлик қарияларнинг айтишларича, 70 метр баландликка Амир Темур „тахтиравон“ да чиққан. Алишер Навоий бобомиз ҳам:

Бермагай эл чекарга тобу равон,
Бу экин олма ичра „тахтиравон“,

деб ёзганларки, бу ҳозирги лифтларнинг айнан ўзидир. Демак, Амир Темур ўша замон моҳир усталари ясаган сандиқда, яъни „тахтиравонда“ фаввора отилиб турган осмону фалакдаги гумбазости хонага кўтарилган бўлишлари мумкин.

Муҳаммад Али:

— Шарафуддин Али Яздий: „...Соҳибқироннинг майли иморат била...“ деб ёзганки, бу ҳақиқат Амир Темурнинг чин маънода бунёдкор бўлганини, Ер юзининг қай бурчи бўлмасин, обод этишни, у ерларда гўзал бинолар қуришни ўзининг энг яхши машғулотини, энг сара иши деб билганини кўрсатади.

У ўзи бунёд эттирган Оқсаройда элчиларни қабул қилган, муборак ҳайит ва Наврўз байрамларини нишонлаган, халқ сайилларини уюштирган. Қадимги энг яхши анъаналар руҳида тарбия топган Соҳибқирон Амир Темур ана шундай бунёдкор инсон эди. Ундан ёдгор қолган обидалар ҳақида қанча гапирсак, шунча оз.

1707 йилда Бухоро хони Убайдуллахон Оқсаройда тож кийиб тахтга ўтирган.

Тўлқин Ҳайит:

— Устоз, „Бобур“ энциклопедиясида ёзилишича, Оқсарой 1868 йилда чор Россияси босқини даврида вайрон этилган.

Муҳаммад Али:

— Афсус, Самарқанддаги Қўқсарой, Шаҳрисабздаги Оқсарой — XV аср давлатчилигимизнинг гўзал ва ноёб, бетакрор шоҳона саройлари истилочиликнинг зуғумлари туфайли яқсон этилди, агар улар сақлаб қолинганда, меъморчилигимизнинг гултожи сифатида кўзларимизни қувнатиб турган бўларди.

Дейдиларки,

Мусулмон оламида тўртта энг йирик масжидлардан иккитаси теурийлар томонидан бунёд этилган. Ўшалардан бири Машҳад шаҳридаги „Имом Ризо“ масжиди қурилиши ҳижрий 818 йилда бошланган бўлсада, мажмуадаги биноларнинг кўпи теурийлар ва сафавийлар ҳукмронлиги пайтида қад ростлаган. Шоҳрух Мирзо (1377—1447)нинг рафиқаси Гавҳаршодбегим мажмуадаги масжид қурилишига ҳомийлик қилган. Умумий майдони 331 минг 578 квадрат метр. Юз мингтача намозхонни сиғдира олади.

Яна бири — Покистоннинг Лоҳур шаҳридаги „Подшоҳ масжиди“ бобурий ҳукмдор Аврангзеб (1618—1707)нинг буйруғи билан 1673—1674 йилларда қуриб битказилган. Саккизта минораси бор. Ташқи минораларнинг баландлиги 62 метр. Олтмиш мингта намозхонга мўлжалланган.

Тўлқин Ҳайит:

— Устоз, ўқувчиларимиз Ҳиндистонда Амир Теуурнинг эвара-чеваралари томонидан бунёд этилган обидалар ҳақида унча-мунча маълумотларга эга, бу ҳақда кейинроқ яна тўхталармиз, аммо теуурийларнинг Эрон давлати ҳудудида олиб борган бунёдкорлик ишларидан камроқ хабардорлар. Шу боис, ана шу тўғрида сўз юритсак.

Юқорида Гавҳаршодбегим ҳақида қисқа маълумот бериб ўтдик.

Тарихга назар солсак, теуурийлардан олдин Машҳад номдор шаҳарлардан эмасди, мисол учун 1404 йилдан сўнгги қурилиш ишларига назар ташлайлик:

1. Мирзо Шоҳрухнинг чорбоғи

Мирзо Шоҳрух аввалига ўғли Мирзо Улуғбекни, сўнгра иккинчи ўғли Бойсунғур Мирзони Фарбий Хуросон вилояти ноиби этиб тайинлади ва бунёдкорлик ишларига зўр берди. Ўзи бош бўлиб, Машҳад марказида чаҳорбоғ барпо эттирди.

2. Алишер Навоий наҳри

Шаҳар аҳолиси кўпайиб, сув тақчиллиги юзага келгач, Алишер Навоий ўз маблағи ҳисобига Тобирон шаҳрининг (Тус шаҳри яқинида) фарбий қисмидан Машҳадгача канал қаздирди ва Чашмаи Гуласб суви-ни шу ёққа бурди. Ана шу тадбир туфайли шаҳарнинг 200 йил давоми-да гуллаб яшнашига асос яратилди.

3. Шоир қурдирган айвон

Маълумки, Алишер Навоий бир неча муддат Машҳадда яшаган. Унинг Имом Ризо (р.а) масжидининг қадимий саҳнида бунёд эттирган айвони ҳозиргача сақланиб қолган. Айвон тепа қисмидаги ёзувларда Султон Ҳусайн Бойқаронинг номи битилган.

4. Шоир қурдирган обида

Темурийлар даврининг яна бир нодир ёдгорлиги машҳур шоир Фаридиддин Аттор Нишопурий мақбараси бўлиб, у ҳам Алишер Навоий томонидан қурилган. Мақбара 4 та эшик, 8 та айвон ва кошинкор гумбазлардан иборат.

5. Тойбодий масжиди

Ушбу иморат Мавлоно Шайх Зайниддин Абубақр Тойбодий мас-жиди бўлиб, у Эроннинг Хуросони Разавий вилоятининг Тойбод қиш-лоғидаги темурийлар даврининг ёдгорлиги ҳисобланади.

Масжид Мирзо Шоҳрухнинг вазири Пир Аҳмад Ҳавофийнинг кўрсатмаси билан қурилган.

6. Машҳаддаги Ду дар мадрасаси

„Ду дар“ — икки эшик, демакдир. Мадраса Мирзо Шоҳрух замо-нида ҳижрий 843-(1439–1440 йй.) йилда хожа Фиёсиддин хожа Юсуф баҳодир томонидан қурилган.

Булардан ташқари, Эрондаги темурийлар даврига тегишли Муҳаммад Маҳруқ мақбараси, Темурийлар музейи зали, Язд шаҳри ёдгорликлари, Амир Чақмоқ тарихий ёдгорликлар мажмуасини ҳам тилга олиб ўтиш керак.

Устоз, ўрни келди, Темурийлар меъморчилигининг Ҳиндистондаги намуналаридан бири — Тожмаҳал ҳақида ҳам сўз юритсак. Уни Шаҳрисабздаги „Оқсаройнинг синглиси“ деганлар ҳам бор.

Муҳаммад Али:

— Бу гапда жон бор, чунки Шаҳрисабздаги Оқсарой Амир Темурнинг волидаи муҳтарамаси Тегина хотун шарафига бунёд этилганлиги тарихдан маълум, шу баробарида Ҳиндистондаги Тожмаҳал ҳам аёл шарафига, яъни Шоҳ Жаҳоннинг суюкли рафиқаси Аржумандбону хотирасига қўйилган ҳайкалдир.

Тўқин Ҳайит:

— Устоз, буни қарангки, темурий шаҳзодалар орасида энг кўп бунёдкорлик ишларини амалга оширган иккинчи ҳукмдор ҳам айнан Шоҳ Жаҳондир. У бир эмас, бир нечта маконларда, яъни Агра, Деҳли, Кобул, Кашмир, Лоҳур, Амбал, Файзобод, Гвалиор каби шаҳарларда улкан иморатлар барпо этган. Аградаги Девони хос, Девони ом, Моти масжид, Муассаман бурж, Деҳлидаги Қўрғон мажмуаси, Жоме масжиди, Кобулдаги „Бобуршоҳ боғи“ да амалга оширилган қурилишлар ўша давр меъморчилигининг нодир намуналари ҳисобланади ва бутунги кунгача уларнинг кўкка бўй чўзиб тургани одамни ҳайратга солади. Булар ниманинг ҳисобига ана шундай мустаҳкам биноларни барпо этдилар?!

Муҳаммад Али:

— Менимча, ҳамма гап яна маънавиятга бориб тақалади: бинокорлик, иморатсозлик ҳам нозик соҳа; қурилаётган иншоот ҳам ҳалолликни, тўғриликни ёқтиради, эски усталар беҳуда „Ҳар бир виштнинг ҳам кўзи, қулоғи бор“, дейишмаган.

Тўлқин Ҳайит:

— Гапингизни бўлаётганим учун узр. Қайси куни телевизордан Иккинчи жаҳон уруши пайтида Гитлер учун қурилган қароргоҳни кўрса-тишди. Тепа қисм бетонининг қалинлиги нақ саккиз метр экан; орадан эллик йил ўтмасдан қароргоҳ биноси ўпирилиб тушибди. Шунинг ўзи катта сабоқ эмасми?!

Муҳаммад Али:

— Аржумандбону садоқати, севгисига вафоси учун шунчалик марҳаматга сазовор бўлди, десак хато қилмаган бўламиз. Унинг васияти бажарилди. 1631 йилнинг июнь ойида Бурхонпурда Аржумандбонуни тўлғоқ тутади...

Тўлқин Ҳайит:

— Устоз, нима учун Аржумандбону Деҳлидан бу ёққа келганини айтиб ўтсангиз!

Муҳаммад Али:

— Дарвоқе, жангари бундела қабиласи ҳокимиятга қарши бош кўтарган палла эди. Шоҳ Жаҳон 12 минг қўшин билан қўзғолонни бостиришга муваффақ бўлади. Ғалабадан масрур бўлиб турган бир пайтда қизи Жаҳоноро унга онасининг аҳволи оғирлашаётгани ҳақида хабар беради. Чиндан ҳам, 38 ёшли олинасаб малика қийналиб зўрға нафас олаётган эди, йиғлай-йиғлай видолашар экан, учта васиятининг бажарилишини:

— эри бошқа уйланмаслиги;

— болаларига меҳрибон бўлиши;

— дунёда тенгсиз мақбара қуришини сўрайди.

Тўғри, Шоҳ Жаҳон суюклисини йўқотгандан сўнг анчагача ўзига келолмади, ҳатто давлат ишларидан ҳам бирмунча муддат кўнгли совиб, четда юрди. Лекин Мумтозмаҳалбегимнинг васиятлари эҳтимол унга куч бағишлагандир. Ниҳоят, у давлат ишларига қайтиб, мақбара тўғрисида ўйлай бошлади. Мақбара 1631 йилда бошланиб, 17 йил давомида қурилди ва поёнига етказилди. Ва иморатга Тожмаҳал — Сарой тожи деган тантанавор ном берилди.

Тўлқин Ҳайит:

— Бу ерда қизиқ маълумотни ҳам ўқувчиларга етказиш керак. Гап шундаки, Шоҳ Жаҳон яна иккита шундай номдаги бино қурдирган. Улар Хос Маҳал, Шом Маҳал деган иморатлардир.

Муҳаммад Али:

— Сиз ҳам жуда синчковсиз!

Тўлқин Ҳайит:

— Устоз, ўзингиз ҳамиша „Ижодкор дегани бошқалар кўролмайдиган рангларни илғай олиши керак“, дейсиз-ку! Қолаверса, Тоғмаҳал ўз маслакдошларим каби менинг ҳам кўнглим армонидир. Бобур Мирзога ён берганларида, балки бу бино Андижон ё Самарқандда бунёд этилармиди?!

Муҳаммад Али:

— Қурилиши ҳам мумкин эди, аммо Оқсарой ё Кўксаройнинг фожиаси бошига тушмасди, деб ҳеч ким кафолат бера олмасди.

Тўлқин Ҳайит:

— Аллоҳнинг билганлари олдида банданинг ожиз ақли калталиқ қилади.

Муҳаммад Али:

— Тоғмаҳални бунёд этишда самарқандлик юртдошимиз Муҳаммад Шариф ва бухоролик Ато Муҳаммад каби усталарнинг борлигида ҳам бир маъно кўраман. Умуман, мазкур „Севги, вафо қасри“ қурилишида юртимиздан борган усталар билан бирга ҳинд, форс, араб, усмонли усталар ҳам иштирок этдиларки, бу „дунёда яхшилик рамзи“ бўлган иншоот, уни ўзаро аҳиллик иморати, десак бўлади. Кўпларнинг қўл меҳнати натижасида бунёд этилган оламдаги энг гўзал мақбара ҳамон одамларни вафо-садоқатга чорлаб турибди. Мана шу воқеа ҳам темурий шаҳзодаларнинг комиллигидан далолат беради. Аёл зотига шунчалик катта меҳр, эъзоз, эҳтиром! Амир Темури ўз аҳли аёлини қандай азиз тутган бўлса, унинг авлодларида ҳам бу анъана давом этди, давом этаверади ҳам! Хусусан, шавкатли Шоҳ Жаҳон худди шундай йўл тутди.

Тўлқин Ҳайит:

— Шоҳ Жаҳон мазкур мақбара учун бутун бойлигини аямади ва яна мрамор, биллур, зумрад ва олмосларни Ҳиндистоннинг турли бурчакларидан, марварид, садаф ва маржонларни Ҳинд уммонидан, яшил мраморни Ўрол тоғларидан, ақиқларни Бағдоддан, ёқутни Бадахшондан, хризолитни Мисрдан келтирди. Машҳур „Кўҳинур“ олмосини Мумтозмаҳал сағанасининг бош томонига қадаттириб қўйган эди. Кейинчалик бу қимматбаҳо тошлар ва олмосни Эрон ҳукмдори Нодиршоҳ Афшор (1736–1747) босқини пайтида кўчириб олинди ва таланди. Инглизлар ҳам қолган-қутган марварид ва қимматбаҳо тошларни кўчириб олдилар.

Муҳаммад Али:

— Яна ўша гап-да, кимдир гўзал бинолар қуради, кимдир унинг бойликларини совуриб юборади.

Тўлқин Ҳайит:

— Бобурийзода Шоҳ Жаҳон улуг бобоси Амир Темур томонидан бунёд этилган Шаҳрисабздаги Оқсаройга ҳавас қилиб Тоғмаҳални қурдирган бўлса, не ажаб!

Муҳаммад Али:

— Айнан Шоҳ Жаҳон даврида Самарқанддаги Амир Темур мақбарасини таъмирлашга анча-мунча маблағ юборилиб турилган.

Тўлқин Ҳайит:

— Устоз, ҳақиқатан ҳам, бобурийлар ҳеч қачон ота юртларини унутмадилар. Юртимиздан борган инсон борки, улардан меҳр топди. Бу ҳам уларнинг ота юртга бўлган меҳрларининг намунаси эди.

Қайси бир йили вилоятлардан бирига ижодий сафарга борганимда, тарих ўқитувчиларидан бири: „Сизлар бу тўғрида кўпроқ ёзинглар, совет даври ёшларимизни ўз томонига оғдириш учун уларни алдаб, ораларига душманлик уруғларини сочарди, шу боис ҳам, ўзбек ёшлари гуруҳ-гуруҳларга бўлиб ташланган, ҳатто улар орасида даҳанаки жанглар ҳам уюштириб туриларди“, деди. 1975–1981 йилларда ўзим ҳам талаба эдим ва бунақа уюштирилган „тепкилаш“ларнинг кўп гувоҳи бўлганман. Ҳатто

бир йигит: „Сен нега томошабин бўлиб турибсан, бизникиларни дўппослашяпти-ку!“ деб қолгани эсимда. Унга фақат ачиниб қарадим, холос. „Шу ғўр ақлинг билан юраверсанг, ўзинг ҳам ем бўласан“, деганимда у ҳеч балони тушунмади. Мустақилликдан сўнг вилоятларнинг бирида тўсатдан ўша йигит билан учрашиб қолганимда, бу ҳам тақдир битиги бўлса керак, деб ўйладим, чунки ораимиздаги масала очиқ қолган эди. Мен бу воқеани „Тоғ тоғ билан учрашмайди, одам одам билан учрашади“ маъносида тушундим. Яратган эгамга шукурки, У доимо инсонлар орасидаги ҳисоб-китобни ҳам тўғрилаб қўяди... Биз ўша йигит билан талабалик йиллари ҳақида суҳбатлаша туриб, ўша воқеаларни ҳам тилга олдик. Мард йигит экан, ўша пайтларда онги пастлик қилганини, бунақа сиёсий ўйинларга ақли етмаганини тан олиб: „Мустақиллик кўзимни очди, эски тузум ўзбек ёшларининг бирлашишини истамаган экан, афсус, айирма-кашларга қўшилганимдан ҳали-ҳали афсусдаман, болаларимга бугун ҳушёр бўлинглар, деб тайинлайман ҳар гапимнинг бирида“, — деди у яна. Сўнгра бугун фарзандларини яхши касб эгалари — қурувчи, боғбон, муҳандислик касбларига иштиёқ руҳида тарбиялаганини ҳам қистириб ўтди. Хусусан, Амир Темурнинг бунёдкорлик ишлари ҳақида ҳам гапириб ўтди.

Устоз, „Тарихнинг ўзи бизга қўл келади“. Шундай эмасми?!

Муҳаммад Али:

— Чиндан ҳам, шундай. Мана, масалан: Шарафуддин Али Яздий ўзининг „Зафарнома“ асарида бунёдкорлик у зотда туғма эди, деб ёзади ва Хоразм воқеаларига тўхталар экан, „подшолик марҳамати ҳижрий 793-(милодий 1391) йили Жанги Қавчиннинг ўғли Мусикани Хоразмни обод этишга жўнатди. У Қоон маҳалласини қўрғон қилиб ўраб олди ва обод қилди. Ҳозирги пайтда (XV асрнинг 20-йилларида) Хоразмнинг (энг) обод жойи ўша эрур“ дейди.

Тўлқин Ҳайит:

— Раҳмат, устоз, мен Сиздан айнан шу гапларни кутган эдим. „Яхши отга бир қамчи...“ деган мақолни ҳам эслатиб қўймоқчиман. Бу гапларни қулоғига қуйиб олган ёш борки, юртимизнинг ҳар бир боласи борки, тўғри йўлдан бориб, бахт-саодатга эришади.

Яқинда Самарқандга борганимда, „Шоҳизинда“ зиёратгоҳида ҳам бўлдим. Қайта таъмирлаш ишларидан сўнг у янада фусункор қиёфага кирган. Айланиб юрар эканман, ўн етти ёшлардаги бир ўсмирнинг: „Амир Темур бобонинг усталари шунчалик маҳоратли бўлган экан-да!“ деган сўзларини эшитдим-у, бугунги ёшларда юртга ҳавас бошқача деган қарорга келдим.

Муҳаммад Али:

— Ёшлар бугун ўз Ватани билан фахрланади. Мустақилликдан сўнг мамлакатимиз ёшларига шунчалик кўп имконият яратилдики, биз катта авлод уларга фақат...фақат ҳавас қиламиз. „Шоҳизинда“ ҳақида эса соатлаб гапириш мумкин. Айтгандай, қайси бир газетада Сизнинг „Шоҳизинда“ ни кўрдим, деган мақолангизни ўқиган эдим.

Тўқин Ҳайит:

— „Моҳият“ газетасида 2009 йилда босилган эди ўша мақола. Ўшандан парча:

„...Энди кўрдингизми, деб сўрарсиз. Йўқ, уни аввал ҳам бир неча бор кўрганман. Аммо Шоҳизинданинг бу сафарги гўзаллиги мени ҳайратга солди: маҳобатли мажмуа кўз олдимда инсон яратган мўъжизаларнинг бири сифатида янги рангларда, янги нақш ва янги жилоларда, улуввор ва бетимсол қиёфада бутун бор бўй-басти билан қад ростлаб, қалбимни бутунлай мафтун этди ва бу галги ҳайратим, бу галги таассуротларим тамом ўзгача; қадим ва улуввор, дунёвий сир ва жумбоқларга тўла афсонавий Самарқанд қўйнидаги ҳайратли зиёратгоҳ баланд адирлар устида қуёш билан бўйлашиб, ой билан сирлашаётганга ўхшайди; тонгда келсангиз, унинг жилолари, ҳолати, файзи-таровати ўзгача; тушда келсангиз, Сиз тамом бошқа рангларни, бошқача дунёни кўрасиз; шомда эса Сизни тамом сирли ҳислар чулғаб олади; тунда эса гуёки фалакаро учасиз, руҳингиз енгил кезади, юрагингиз қанчалик пок, қанчалик тоза бўлса, Сиз шунчалик қувват оласиз...“

Муҳаммад Али:

— Шоҳизинда тўғрисидаги фикримизни давом эттириб айтишимиз мумкинки, мазкур афсонавий меъморий мажмуанинг аксарияти ҳам Амир Темурнинг топшириғи ва кўрсатмалари асосида бунёд этилган эди. Тари-

химизнинг йирик билимдон олимларидан бири, Пўлат Зоҳидов: „Мақбараларда аксари Соҳибқироннинг аёл авлодлари дафн этилган. Манбаларда Ўлжой Туркон оқа мақбараси номи билан қайд этилган қўшгумбазли бинони Қозизода Румий қабри устига Улуғбек томонидан қурилган мақбара, деб эълон қилиниши ҳам ўша тарихни сохталаштиришнинг яна бир исботи, десак бўлади“, деб ёзган эди.

Тўлқин Ҳайит:

— Масалага теранроқ қарайдиган бўлсак, асл исми Камолой бўлган ва кейинчалик Ўлжой Туркон оқа номи билан эъвозланган аёл — Амир Темурнинг бошига оғир кунлар тушганда ҳамиша ёнида юрган ва барча қийинчиликларга биргаликда бардош берган тан маҳрами, содиқ йўлдоши, суюкли вафодори эди. Унинг 1366 йилда вафот этгани манбаларда қайд этилган. Шундай азиз ожизасини Амир Темурдек буюк зот унутиши мумкин эмасди. Албатта, унга атаб мақбара бунёд эттирган, лекин унинг қаерда эканлиги муаммо бўлиб келаётганди.

Муҳаммад Али:

— Мана шу ўринда бизга Кастилия қиролининг элчиси Клавихонинг эсдаликлари қўл келади. У иккинчи чортоққа етмасдан жойлашган қўшгумбазли мақбара ҳақида ёзар экан, қуйидагиларни алоҳида қайд этади: „*Сентябрь ойининг 29-сида якшанба куни Амир (Темур) Самарқанд шаҳрига йўл олди ва шаҳар дарвозасига яқин уйга қўнди. Бу уйни Амир ўз хотини Катта хоним (яъни Бибиҳоним) шарафига қурдирган. Хотинининг онаси бино ичкарасидаги мақбарада дафн этилган. Бу уй жуда гузал ва серҳашам...*“

Тўлқин Ҳайит:

— Бу ўринда 1404 йил сентябрь воқеалари ҳақида сўз бормоқда, демак, ўша куни Амир Темур жаноблари зиёратга келганлар. Хўш, ул зот фақат Бибиҳонимнинг онаси қабрини зиёрат қилиш учун келганми-лар? П.Зоҳидов бошчилигида қабр очилганда, унда аёл жасади қолдиқлари топилиб, бу воқеанинг жуда катта шов-шувларга сабаб бўлганини яхши биламиз. Иккинчидан, катта гумбазли хона пештоқи ичида арабий сулс ёзуви парчаси сақланиб қолган бўлиб, унда „оқа“ сўзини ўқиш мумкин. Агар, Ўлжой Туркон оқанинг анча ёш вафот этганини ҳисобга

олсак, дастлаб бу ерга унинг ўзи қўйилганлиги янада ойдинлашади. Ва яна ўқувчиларимизга шуни айтиш мумкинки, бу иморатнинг Қозизода Румий мақбараси, деб чалкаштирилганига сабаб, 1941 йилда М. Е. Мас-сон ўзининг „Улуғбек расадхонаси“ рисоласида ўйлаб ўтирмай бу тўғри-да тахминий фикрини ёзиб юборган. Унга қарсак чалган В. А. Шишкин ҳам сафдошининг фикрини маъқуллаган, кўрибсизки, тарихий ҳақиқат бузилган, ҳатто бу ўринда самарқандлик қарияларнинг фикри ҳам ино-батга олинмаган, ваҳоланки, шаҳарликлар бу иморатни „Она ва қиз мақ-бараси“, деб таърифлаб келишмоқда.

Муҳаммад Али:

— Чалкаштирилган тарихий воқеаларни ўз ўрнига қўйиш ва бу бо-рада уларни янада ойдинлаштириш давр тақозоси экан, бу борада турли фикрларни умумлаштириб, асл манбаларни ҳалқимизга етказиш мақ-сад-вазифамиздир. Эҳтимол, қаердадир янглиш фикрлар ҳам бўлиши мумкин, беайб Парвардигор, дейдилар, ҳамма ҳам адашади. Тўғри фикр-лар баҳсларда туғилади. Эътирозлар бўлса, жон деб қулоқ осамиз.

Тўқин Ҳайит:

— Ана шу ўйлар билан бугун қайтадан чирой очган Шохизиндани кезаман.

Тонг оқаради, қуёш ярим найза бўйи кўтарилар-кўтарилмас, бу ер яна ҳар кунгидай зиёратчиларга тўлади.

Ўрта яшар аёл, ёнида дўппили эркак.

— Войбў, хўжайин, роса чиройли қилишибди-ю! Мана бу чиройли мақбара экан. Кимники бу! Ҳой, ука, экскурсоводмисан? Бу кимники? Бунча чиройли-а?

— Бу Амир Темурнинг суюкли хотини Туман оқага аталган мақбара!

— Ана, дадаси, кўрдингизми, қанақа эрлар бўлган! Сиз бўлсангиз...

— Шу ерда ҳам дийдиё қияпсанми?..

— Нуқул уришасиз-а одамни!

— Оғзингни ёпсанг-чи, бу ер зиёратгоҳ жой!

Улар нари кетишади. Хаёллар бизни олисларга чорлайди. Туман оқа! Туман оқа!.. Шавкатли Амир Темур салтанатининг гавҳари! Унинг 1366 йилда турилганлиги, Сароймулкхонимнинг тоғаси Амир Мусонинг ҳусну латофатда беназир, суюкли ва дилбар қизи эканлиги, 1378 йилда

Соҳибқирон ҳазратларига узатилгани тарих китоблари зарварақларида муҳрланган. Яна биз Амир Темури жанобларининг бу олижаноб ва ширинсухан маликага атаб «Боғи Беҳишт»дек улкан ва беназир боғ ва Шохизиндада беқиёс мақбара бунёд этганини ҳам биламиз. Мақбарага келганда шуни айтиш керакки, у Туман оқага насиб этмади. Манбаларда айтилишича, малика Туман оқа Амир Темури вафот этгандан сўнг, ордан бир йил ўтгач, яъни 1406 йилда Шайх Нуриддинга узатилган. Амир 1411 йилда қатл этилгач, Туман оқа Ҳиротга олиб кетилган.

Шуни илова қилиш мумкинки, ўз пайтида Амир Темури салтанатининг гавҳари бўлган бу олижаноб аёлнинг арзирли ҳаёти ҳақида катта-роқ асар битилса, ҳаттоки Клеопатралар ҳам унинг олдида хиралашиб қолади. Мен бу ўринда Шарқ аёлларининг назокатини назарда тутяпман. Шарқ аёлининг назокати!.. Биз бу тўғрида нима биламиз? Бугун рўзгор юмушларини ўз аёли елкасига юклаб қўйиб, бунга бошқаларни айбдор қилиб кўрсатишдан сира ор қилмайдиган эркаклар учун ... доноларнинг: «Аёл учун аввало эркак жавобгар», деган гапларини эслатсак, кўнгиллари ранжиб кетар-ов!

Шўро даврида Туман оқа мақбараси ҳам тамом хароба аҳволга келиб қолган, аҳвол шу даражада давом этса, кўп ўтмай унинг вайронага айланиши ҳам ҳеч гап эмасди. Лекин Яратган эгамнинг хоҳиши, миллат фарзандининг улкан саъй-ҳаракати билан озодлик қўлга киритилгандан сўнг зиёратгоҳга жиддий эътибор қаратилди. 2004 йилнинг 16 июнида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг „Шохизинда мажмуасида қайта тиклаш, таъмирлаш ва ободончилик ишларини ташкил этиш тўғрисида“ги Қарори эълон қилинганидан ҳам хабарингиз бор...

Осмонда қуёш чарақлайди, зиёратгоҳда эса кўзлар, нилий гумбазлар, асрий кошинлар лов-лов ёнади. Отахон неварасини етаклаб чиқяпти.

— Бизникилар тирикликдан ҳикмат излашади, болам! Газетада Шохизиндани қайта таъмирлаш ҳақидаги қарорни ўқиб, хурсанд бўлган эдим. Ободончилик яхши нарса. Қара, чиройли бўлибдими, болам!

— Жуда чиройли, бобожон!

— Қўллари дард кўрмасин. Юртга бир яхшилик қилсанг, сенга ўн яхшилик қайтади, болам! Сен буни англаб ол! Бу ерда мангу қўним топган

хар бир улуғ одам дунёдан ҳикмат излаган! Сенга „Шоҳизинда“ ҳақида бир китоб олиб берай. Тарихини яхшилаб ўқи!

— Қиммат-ку! Пулингиз етадим, бобо!

— Ҳикмат излайман, десанг, китобни пул билан ўлчама, болам!

Муҳаммад Али:

— Қим нима экса, шуни ўради. Икки ёнда ётган улуғлар дунёдан эзгулик излашган эди. Бугун олиҳиммат инсонлар уларнинг руҳларини шод этишяпти!

Машҳур сайёҳ Ибн Баттутанинг маълумотларига кўра, VII асрнинг иккинчи ярмида, яъни Қусам ибн Аббос вафот этган йилда унинг қабри устига мақбара тикланган. XI асрда у яна давом эттирилиб, зиёратхона, катта масжид қурилган. XV асрнинг иккинчи ярмида, Амир Темур ҳукмронлиги даврида мақбара турфа хил кошинлар билан қопланган, қабр усти тилла сувида ислимий ёзувлар билан зийнатланган. Кейинги йилларда йирик таъмирлаш ишлари давом эттирилди.

Биз Қусам ибн Аббосни тилга олиб ўтдик. Тарихий маълумотларга қараганда, унинг Хуросон ҳокимлигига тайинланган Усмон ўғли Саййид томонидан Самарқандга юборилганини биламиз. Абу Тоҳирхўжанинг „Самария“ китобида: „Самарқанд шаҳрининг Намозгоҳида Қусам ўқ тегиб шаҳид бўлди ва қутлуғ гавдаси Бону ножиё қабристониди, гор ёнида кўмилди“, деган маълумот бор. Бу воқеанинг милодий 677-йилда содир бўлганини ҳам эслатиб ўтмоқ жоиз.

Халқ орасида унинг тўғрисида ривоятлар кўп. Улардан бирида Қусам ибн Аббоснинг шу ерда, гор ичида ғойиб бўлгани, шу боис унинг „шоҳизинда“, яъни „тирик шоҳ“ деб аталиши ҳам тилга олинади. Бу ривоятларнинг матбуотда кўп бора ёритилганини ҳисобга олиб, улар тўғрисида кенг тўхталиб ўтирмаймиз. Лекин Қусам ибн Аббос ҳазратлари ҳақида тўхталиб ўтиш жоиз деб биламиз. Унинг тўғрисидаги энг қадимий маълумотлар Қорахоний ҳукмдорлардан бири — Тамғоч Буғрохоннинг вақф ҳужжатларида учрайди. Яна бир нодир ҳужжат — хижрий 405-йилда (милодий 1014) вафот этган Имом Абу Абдулло Муҳаммад бин Абдуллонинг „Тарихи Найсабур“ асари бўлиб, унда „Қусам ҳазратлари Самарқандда кўмилгандир“, деб ёзилган.

Бу зотнинг тўлиқ исми — Қусам ибн Аббос ибн Аҳмад Абди ал Муталлибдир.

Пайғамбаримиз Муҳаммад с.а.в вафот этганларида, у саккиз ёшда бўлган. Демак, у 624-йилда туғилган. Яна манбаларда айтилишича, у айнан Муҳаммад пайғамбаримизга ўхшаш бўлган.

Тўлиқин Ҳайит:

— Устоз, тарихчи Жавҳарийнинг фикрлари бу борадаги суҳбатимизни тўлдиради, деб ўйлайман. Унинг гувоҳлик беришича, Аббоснинг беш ўғли бўлиб, улар тақдир тақозоси билан турли жойларда шахид бўлишган:

- 1) Ҳазрати Фазл — Шом вилоятининг Ярмуқ деган жойида;
- 2) Ҳазрати Абдулло — Макка музофотида;
- 3) Ҳазрати Убайдулло — Мадинада;
- 4) Ҳазрати Қусам — Самарқандда;
- 5) Ҳазрати Маобит — Африкада.

Аббоснинг бошқа хотинидан яна беш ўғли борлиги маълум. Ҳатто уларнинг Ҳусан, Абдурахмон, Хорис, Касир ва Тамом исмлари келтириб ўтилган («Қомус ул-аълум», IV жилд, 3060-саҳифа).

Қусам ибн Аббос мақбараси томон секин одимлаймиз. Мовий пештоқлар, Аллоҳнинг 99 исми битилган чиройли битиклар. Ва, мана, бугун таъмирланган беш устунли, маҳобатли ва ҳайратли қабр тоши. Бу ерда туриб, чуқур хаёлларга бериласиз. Орадан шунча асрлар ўтди, аммо инсоният азиз фарзандларини доимо эъзозда тутиб келяпти. Асрлар бўрони, турли тизимларнинг зуғумлари улар учун ўткинчи, холос. Шўро замонида хароб ҳолига келиб қолган Қусам ибн Аббос мақбараси бугун қайта таъмирланиб, асл ҳолига келтирилгани мустақил юртимизнинг эзгулик йўлидан бораётгани, ўтмишга, мозийга, ўз қадриятларига жиддий эътибор берилаётганидан дарак беради.

Муҳаммад Али:

— Сиз ҳинд киноларида ўтмиш аجدодларимизнинг чин инсонларга берган баҳоларини, нозик ибора, ширин каломларини эшитгансиз. Турон салтанатида Сароймулкхоним „маҳди улё“, Бибихоним номлари билан

шарафланган бўлса, Қутлуғ Туркон оқа бонуйи кубро, деб улуғланарди. Маълумки, тарбияли ва назокатли аёллар ҳар мамлакатнинг бахти, иқболи ҳисобланади. Битта ақлли аёл бутун дунёни ёнғиндан сақлаб қолиши ёки, аксинча, битта ичи қора заифа катта-катта давлатларни хароб этиши мумкин. Тарихда бунга мисоллар жуда кўп.

Шодимулк оқа Қутлуғ Туркон оқанинг қизи. Биласизки, Қутлуғ Туркон оқа Амир Темурнинг севимли эгачиси, маслаҳатгўйи бўлган. Манбаларда, Шодимулк оқанинг 1371 йилда вафот этгани қайд этилади. У ёш туриб оламдан ўтган, мақбара унинг шарафига қурилган эди. Шу сабабдан уни Шодимулк оқа мақбараси, деб аталади. Кейинчалик Қутлуғ Туркон оқа ҳам шу ерга дафн этилган эди.

Мақбаранинг 1372 йилда қурилгани тарихдан маълум. Мақбарада усталарнинг исмлари аниқ кўрсатилган, масалан, унинг муқарнасларида Бадриддин ва Шамсиддин исмларини ўқисак, пештоқ равоқини кўтариб турувчи устун пойида Зайниддин ва Шамсиддин Бухорий каби меъморлар номларига кўзимиз тушади. Бу нарса Амир Темур усталарни бошқа юртлардан олиб келган, деган даъволарга ҳам соя ташлайди. Тўғри, баъзи меъморлар ва усталар олиб келинган, аммо асосий ишларни ота-бобо усталаримизнинг ўзлари бажаришганини ҳам энди тўғри баҳолашимиз керак.

Кўриниб турибдики, Шоҳизинда мақбарасида мангу қўним топганлар оддий одамлар эмас, уларнинг ҳар бири улуғликка даъвогар шахслар, амирлар, амирзодалар ёки уларга волидалик, тан маҳрамлик қилган, ё сингил, ё опа бўлган аслзода аёллардир.

Тўқин Хайит:

— Пўлат Зоҳидов ўзининг „Меъмор санъати“¹ китобида Шоҳизинда меъморий мажмуаси қурилишида иштирок этган меъморлар, хат-тотлар, наққошлар номларини тилга олиб ўтган. Улар — руҳлари шод бўлгур ота-ўғил Шамсиддин ва Зайниддин Бухорийлар, Бадриддин Самарқандий, Али Насафий, Шайх Муҳаммад ибн Ҳожи Бандгир, устод Фахрали, Юсуф Шерозий, уста Сиддиқлардир. Бу номлар Амир Темур Самарқандни дунёнинг энг гўзал „келинчаги“га айлантириш учун олам-

¹ Ф.Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Т., 1978.

нинг етти иқлимидан келган меъморларнинг тажрибаларига суянган, деган гапларни инкор этади: олиб келган бўлса, уларнинг ҳаётини сақлаш, дунё меъморчилик анъаналарини давом эттиришни кўзлаган, холос.

Муҳаммад Али:

— Биз тарихга мана шундай одилона баҳо беришни, янгича нигоҳ билан қарашни ҳам ўрганишимиз керак.

Қўл телефони жиринглаб, суҳбатимиз бўлинади.

Устоз: — „Ўзимдаман, майли, келинглр!“

Суҳбат шу ерда узилади.

Тўлқин Ҳайит:

— Устоз, ўтган суҳбатимизда Шохизинда меъморий мажмуаси ҳақидаги фикрларимизни яқунлаган эдик. Бугун дунёнинг ноёб тарихий ёдгорлиги Мирзо Улуғбекнинг Расадхонаси ҳақида суҳбатлашамиз.

Темурийлар даврининг энг маҳобатли иморатларидан бири, шак-шубҳасиз, шавкатли ҳукмдор, донгдор олим Мирзо Улуғбек томонидан бунёд этилган Расадхонадир.

Аввало Мирзо Улуғбек ҳақида қисқа тўхталиб ўтсак: Мирзо Улуғбек 1394 йилнинг 22 март куни, ҳижрий сана 796 йил, жумодулаввал ойининг 19 куни дунёга келди. Бу пайтда Амир Темурнинг Эрон ва Яқин Осиё мамлакатлари бўйлаб, „беш йиллик юриши“ давом этаётган эди. Айнан ўша кунларда Умаршайх Мирзо ўғлидан айрилган, Соҳибқирон Амир Темур азадор бўлиб, аскарлари Мордин қалъасини ўраб турар эди.

Унинг Уғруқ карвони Озарбайжоннинг Султония шаҳрида тўхтаган, бунинг сабабларидан бири — кенжа ўғли, шавкатли амирзода Шохрух Мирзонинг саодатли жуфти ҳалоли, зодагонлардан Фиёсиддин Тархоннинг қизи Гавҳаршодбегим юкли эди, ой-куни яқин бўлгани учун ҳам эҳтиёт чоралари кўрилиши талаб этиларди.

Тарихчи, фалакшунос олим Ғ.Жалолов Улуғбек Мирзо „туғилиш пайтида Асад юлдузи туркуми чиқаётган эди... Ҳамал юлдуз туркуми

яқинидаги *Қуёш бизга маълум нуқтадан аллақачон ўтиб, ерни кучли қиздира бошлаган эди*”, деган тарихий маълумотларга асосланиб, „Асад юлдузи чиқаётганда, Хамал осмон меридианидан 30 даража чамаси ғарбда бўлади, бинобарин, Улуғбек, Султония шахрининг маҳаллий вақти билан тахминан соат 2 ларда (14) туғилган эди“, деган фикрни илгари сурган.

Орадан бир неча кун ўтди.

16 апрель.

Ироқда жанг олиб бораётган Амир Темур Мордин шахрини қўлга киритди. Шаҳар аҳли қаршилик кўрсатгани учун жазога ва катта солиқ тўлашга мажбур эди.

17 апрель кунда Султониядан чопар хушxabар келтирди.

Набиралик бўлганини эшитган ҳукмдор беҳад шодланганидан Мордин шахри аҳолисини қуршовдан озод этиб, солиқлар тўловидан ҳам кечиб юборди.

Энди гап шуки, устоз, биз Улуғбек Мирзонинг қандай тарбия кўргани, нималар билан қизиққани ҳақидаги эски гапларни такрорламасак-да, фалакиётшунос аллома, йирик математик олим Фиёсиддин Кошийнинг отасига ёзган мактубидан қуйидаги парчани ўқувчиларимизга ҳавола этсак, Улуғбек Мирзо ҳақидаги тасаввурларимиз янада бойийди:

„Самарқандда ҳозир аҳвол ўзгачадир, чунки, аввало, ислом подшоиси (яъни Мирзо Улуғбек) донишманд кишидур... аввало, у киши Қуръони Каримнинг аксарият қисмини, унинг тафсириларини ва муфассирларнинг ҳар бир оят ҳақидаги сўзларини ёддан билади. Ҳар куни Қуръондан икки сурани хатосиз ўқийди. У (араб тилининг) сарфу наҳвини яхши билади. Арабчада ғоят яхши ёзади. Шу билан бирга, қонуншунослик (фиқҳ)дан яхши хабардор; мантиқ, адабиёт услубларини ҳамда мусиқа назария асосларини билади. Риёзиёт фанининг барча тармоқларини мукамал эгаллаган“.

Бу сўзлар Улуғбек Мирзонинг нечоғлиқ катта салоҳиятга эга инсон эканлигини кўрсатувчи далил-исботдир.

Муҳаммад Али:

– Худди шу мактубда бир ибратли воқеа ҳам келтирилганки, бу ҳам Улуғбек Мирзонинг оламшумул инсон бўлганига ёрқин гувоҳлик беради. „Бир куни отда кетаётиб, 818-йил ражаб ойининг ўнинчи ва ўн

бешинчи кунлари орасидаги (милодий 1415 йил 15–20 сентябрь) душанба куни йил мавсумининг қайси кунига муносиб келишини топмоқчи бўлганлар. Шунга кўра, у отда кетаётиб, хаёлий ҳисоб билан Қуёш тақвимини градуслар ва дақиқаларигача ёддан ҳисоблаб чиқди ва отдан тушгач, ҳисоб тўғрилигини бу бандан бечора (Ғиёсиддин Коший)дан сўраб олдилар“.

Ғиёсиддин Коший у зотнинг хаёлий ҳисоб-китоб билан шу қадар аниқ, тўғри хулоса чиқарганига тан беради ва дейди: „Бундай ҳисоблаш замондошларимдан ҳеч бирига насиб этмаган ва ҳеч ким бундай хаёлий ҳисобни амалга ошириши мумкин эмас“.

Шунингдек, Ғиёсиддин Коший Улуғбек Мирзо саройининг деворига ўрнатилган соат ҳақида ҳам маълумот бериб, унинг тўғри чизигини аниқлашга имкон берадиган асбобни ўрнатмоқчи бўлганлари, лекин бу ишни ҳеч ким бажаролмагани, ўзи эса бу масалани бир кунда ҳал этгани тўғрисида ҳам маълумот бериб ўтган.

Тўлқин Ҳайит:

— Тўғри, Ғиёсиддин Кошийни ўзига бирмунча юқори баҳо берган, деб ҳисобловчилар ҳам бор, балки бу мактубнинг келажақда катта нуфузга эга бўлишини олдиндан ҳис этгани, билгани учун ҳам шундай йўл тутгандир, эҳтимол, ўзини юксак билимлар эгаси сифатида кўрсатишга ошиққандир, лекин унинг отаси номига ёзган мазкур мактубидаги баъзи бир ортиқча ғурурланиш ва камчилик, зиддиятларга қарамасдан, кўпгина маълумотларни, жумладан, Улуғбек Мирзо расадхонасида қўлланилган астрономик асбоб-ускуналар ҳақида бой манбаларни ёзиб қолдирганки, бугунги кунда дунё фалакшунос олимлари айнан Улуғбек Мирзо ишлатган астрономик асбоб-ускуналар ҳақида ҳамон бош қотирмоқдалар.

Муҳаммад Али:

— Сухбат жараёни шуниси билан қизиқки, ўрни келганда, зарурат туғилганда, тилга олинган воқеаларни тўлдириш, лирик чекинишлар қилиш мумкин. Биз ҳам астрономик асбоб-ускунлар тўғрисида сухбатлашишдан олдин, мактубнинг қиймати катта бўлгани учун ҳам унга бутун дунё тарихчилари, фалакшунос олимлари мурожаат қилганликларини гапириб

Ўтишимиз керак, масалан, дастлаб, Техронда „Занбил“ журнали саҳифа-ларида Муътамад уд-Давла тарафидан чоп этилди, 1940 йилда эронлик олим М.Табатабой ундан фойдаланиб, мактубнинг форсча нашрини чоп эттирди. 1959 йилда турк олими Ойдин Сайилий Мадридда ўтказилган халқаро илмий анжуманда мактуб ҳақида маъруза билан чиққан эди. Ғ.Жалолов ҳам „Ғиёсиддин Жамшид Чустий (Коший) — XV асрнинг йирик астрономи ва математиғи“ мақоласини эълон қилди.

Тўлқин Ҳайит:

— Мен ҳам анча китобларни титкилаб, олимнинг туғилган йилини тополмадим, фақат унинг 1429 йилда Самарқандда вафот этгани ҳақидаги маълумотни ўқидим, холос.

Муҳаммад Али:

— Ҳали ўрганилмаган нарсалар жуда кўп. Балки уларнинг ҳар бири насибаси қўшилган соҳибларини кутиб турган бўлса, не ажаб. Илм уммони тубсиз, унга шўнғиганингиз сайин янги-янги ғаройиботларга дуч келаверасиз. Юқоридаги мавзуни давом эттирадиган бўлсак, 1963 йилда Миср олими Аҳмад Дамартош мактубнинг Э.Кеннеди тайёрлаган инглизча таржимасидан арабчага ўтирган эди. 1972 йили эса П. Г. Булгаков „Беруний ва Улуғбек мактаби“ мақоласида ҳам мактубдан парча эълон қилганди. Бўрибой Аҳмедов ҳам ўзининг „Улуғбек“ асарида бу мактубдан фойдаланган эди. Кўриб турганимиздек, мактуб шу кунларда ҳам таъсир кучини йўқотмаган. Биз учун ҳам, мактубнинг айнан ана шу ўринлари қимматлидир.

Тўлқин Ҳайит:

— Мен ҳам мактубни бир неча марта синчиклаб ўқиб чиқдим, ҳар гал менда янги-янги таассуротлар пайдо бўла борди. Улуғбек Мирзо астрономик мактабининг буюклиғи, билим ва тафаккур доирасининг кенглиғи мени ҳайратга солди. Улуғбек Мирзода бу қадар хотира ва истеъдод, сабр-матонат, ҳам ҳукмдорлик ишларига куч-қувват, ирода топа билгани, зукколик билан иш юритгани, боз устига, Расадхона қурилиши ва уни бошқаришда ҳам, ҳатто ўз академиясида талабаларга дарс бериш-

га вақт топгани, шунчалик кўп ишларга улгурганини кўриб ёқа тутмай иложинг йўқ. Албатта, бу бошқа мавзу, устоз! Ёзаман, деса, катта илмий ишга асос бўладиган манбалар. Биз эса ҳозир Сиз билан Расадхона қурилиши ва унинг асбоб-ускуналари ҳақида суҳбатлашмоқчимиз, бошқаларга ҳам бу қизиқ бўлса керак, деб ўйлайман.

Муҳаммад Али:

— Тўғри, бу мавзуда йирик олимлар сўз юритишган, таҳлил ва хулосалар мавжуд, аммо биз ҳам бу ҳақда сўз юритсак, ортиқчалик қилмайди. Дунё илм-фани учун катта меҳнат қилган олим ҳақида ўнлаб китоблар ёзсак ҳам кам, деб ўйлайман.

Мана, диққат қилайлик.

Гиёсиддин Кошийнинг маълумот беришича, Расадхона қурилиши бошланган кунда, Улуғбек Мирзонинг ўзи ҳамда барча зодагонлар, мансабдорлар, фан арбоблари ва фаоллари, жами 500 нафарга яқин аъёнлар жам бўлишган. Қурилиш учун қандай асбоб-ускуналар зарур бўлса, барчаси муҳайё этилган. Ўша куни Расадхонани жиҳозлаш учун ҳар томони тўрт ҳошимий газига тенг бўлган махсус учбурчак ҳосил қилинган.

Тулкин Ҳайит:

— Тўрт ҳошимий газига тенг. Бу қанча?

Муҳаммад Али:

— Келинг, маълумотнома китобларига мурожаат қилайлик: газ — бир тирсакка тенг ўлчов бирлиги, яъни 62 см. Ҳошимий тирсаги учун ўртача ўлчов — 66, 5 см бўлган.

Мактуб муаллифи бу вазифани ўзи ечганини, аввал учбурчак расминини чизиб, унга геометрик исбот келтирганини айтган. Яна у Иброҳим исмли мискари билан бирга ўз уйида бир армилляр сферани ясаб тугатганини айтган. Гап „асбобни билишда эмас, — деб ёзади у, — балки мискарининг ишидадур, устурлоб ясашда эса бу иккала иш бир хил қийинчиликка эга. Мискариликда Иброҳим устоднинг (билимини) қуйидаги мисолда шундай таърифлаш мумкин. Бандаи бечора (Коший ўзини назарда тутмоқда) кутбнинг ўрнини аниқлаш учун бир ҳалқанинг бо-

тиқ, иккинчиси эса қавариқ томонларида икки нуқтани белгилаб, уларнинг атрофларида унча катта бўлмаган доиралар чизиб қўйган-да, бу пармани ҳалқанинг бир томонига ўрнатиб, унинг ўнг томонида эса (белгиланган) нуқтада тешик очди“.

Хуллас, Ғиёсиддин Коший ўша асбобни қандай ясаганлигини, бундан ташқари, ўзини оддий манзилдан шундай дабдабали шаҳарга келиб, Улуғбек Мирзодек улуғ олим ва ҳукмдор назарига тушгани ҳамда илм эгаларининг орасида шундай нуфузга эга бўлгани учун шукронасини ҳам айтиб ўтган. Қозизода Румийни эса бир неча ўринда тилга олган. Мактуб давомида яна қурилиш ишларига 500 туманга яқин пишиқ гишт ва ганч сарф қилинганини, битта армиялар сферани ясаб бўлишиб, иккинчисини бошлаганларини, бошқа асбоблар қурилишининг ҳам ярми бажарилганини, азимутал квадранти, диоптрия асбоби ва бошқа асбобларнинг қурилиши тугалланганини айтиб ўтган.

Тўлқин Ҳайит:

— Диоптрияни фалакшунослар, усталар яхши тушунишади, аммо оддий ўқувчи „бу нима ўзи?“ дея қийналиши мумкин. Шу боис, изоҳ бериб ўтсак. Яъни диоптрли асбоби доира чизғичдан иборат бўлиб, бу чизғичнинг ўртаси билан доира маркази шарнир орқали туташган бўлади. Чизғич учлари кўрсаткичлардан иборат бўлиб, улар чизғич доира марказида айланганда, унинг чеккасидаги рақамларни кўрсатади. Чизғичдаги иккита **диоптр** шу рақамларга мос қуёшнинг координатларини намоён этади.

Бу нарса аждодларимизнинг нақадар юксак билим соҳиби эканликларига ҳам ишорадир.

Тўлқин Ҳайит:

— Устоз, ишлар билан бўлиб, узоқ вақт суҳбатлаша олмадик. Кеча қораламаларни кўздан кечирсам, „эндиги суҳбатда азим Тошкент ва Аҳмад Яссавий бобо ҳақида сўз юритамиз“, деб ёзиб қўйган эканман. Чет эллик қайси бир ёзувчи иш столидан туришдан олдин кейинги ёзувларини аниқ қилиб қўяр экан. Мен ҳам шу яхши одатга кўникканман.

Муҳаммад Али:

— Амир Темур Тошкентни яхши кўрарди. У шу ерда бир неча бор тўхтаган, ойлаб турган, шу ердан туриб, турли фармонлар берган, шу ердан туриб, улкан Турон давлатини бошқарган. Канал қаздириб, шаҳарга сув олиб келган. Ўн икки дарвоза бунёд этган. Зайниддин бобо, Қафқол Шоший, Шайх Хованди Тоҳур бобо, Занги ота, Анбар она, Хўжа Аламбардор зиёратгоҳларини қурган, обод этган. Бу ҳақда кўплаб ёзилгани учун ҳам манбаларга такрор мурожаат этишга зарурат йўқ.

Соҳибқирон кўпдан бери Аҳмад Яссавий манзил топган жойни обод этиш режасини тузган.

1397 йил Амир Темур қишлоғини Тошкентда ўтказди. Баҳор бошланиши билан Яссига йўл олди ва улкан, маҳобатли бино қурилишини бошлаб юборди. Сарой солномачилари маълумотларига кўра, мақбара икки йилда қуриб битказилган. Хукмдорнинг яқинларидан бири — садр лавозимида ишлаган Мавлоно Убайдуллоҳ қурилишга раҳбарлик қилган. Бу мақбара ўзининг кўлами, мутлақ ўлчами ва меъморий-бадий салоҳияти, маҳобати билан Марказий Осиёнинг XIV асрдаги энг йирик обидаси ҳисобланади.

Хожа Аҳмад Яссавий мақбараси ҳақида жуда кўп ёзилган, турли ҳажмдаги ранг-баранг альбом китоблар чоп этилган. Мақбарадаги улкан қозон ҳам ҳамон барчанинг диққатини ўзига тортиб келади. У темурийлар даври илм-фани, техникаси, кимёси, хаттотлик, кандакорлик илмларининг энг ёрқин намунасидир. Етти хил маъдан қоришмасидан қуйилган мазкур қозон ҳақида соатлаб гапириш мумкин.

Тулқин Хайит:

— Устоз, ҳар гал Аҳмад Яссавий зиёратгоҳини тавоф айласам, ларзага тушаман: кошинкорлик ва нақш безак ишлари билан шуғулланиб кўрганман ва тажрибамдан биламанки, кўзга осон кўрингани билан, бу икки ҳунарнинг диққатни тортиши ва ғоят қийинлигини фақат бошидан ўтказган кишигина билади. Ота-боболаримизнинг илми ва сабр-бардошларига тан бермасдан илож йўқ.

Ният қилганман, кошин ва нақшларнинг „қалби“ га қулоқ тутиб, ўзгача китоб-альбом нашр этиш ниятим бор. Ишонаманки, Ҳазрати Султон бобомизнинг руҳлари мададкор бўлиб, бу иш, албатта, амалга ошади.

Муҳаммад Али:

— Одамда яхши ният бўлгани ижобий ҳолат, шу орзу билан яшаб, умрингизни нақшларга безасангиз, бу қандай ажойиб ҳодиса. Ўйлайманки, бу ният албатта ижобат бўлади.

Тўлқин Ҳайит:

— Сухбатимиз жуда чўзилиб кетди. Бухорои Шарифдаги Сайфиддин Бохарзий, Боёнқулихон, Чашмаи Аюб мақбаралари ҳам Амир Темур ва темурийлар даврининг ноёб ёдгорликларидир.

Муҳаммад Али:

— Биз ҳамиша улуғларимиз олдида қарздормиз. Эски тузум даврида улар ҳақида ҳар хил ёлғон-яшиқлар айтилдики, булардан қўзланган гайирли мақсад — нима бўлса ҳам, ўзбек ёшлари уларнинг ортидан эргашмасликлари, ўзларининг улуғ аждодларини феодал, қолоқ, деб билишлари керак эди. Лекин олтинга қора бўёқ суртган билан у қора бўлиб қолмайди, ҳақиқат ёмғирлари бир кун уни ювиб юборади. Шундай бўлди ҳам. Шукур!

Тўлқин Ҳайит:

— Устоз, сухбатимизнинг айнан шу жойида, албатта, бугунги ўзбек меъморчилигининг улкан ютуғи, дунёнинг энг ноёб ва гўзал музейларидан бири — Темурийлар тарихи давлат музейи ҳақида ҳам тўхталишимиз ўринли, деб ўйлайман. Бу нодир музей биноти айнан муҳтарам Президентимиз Ислам Каримов ташаббуси ва кўрсатмаси билан бунёд этилгани ҳам диққатга сазовордир. Мамлакат раҳбарики музейга шунчалик эътибор берган экан, бу ҳам халқимизнинг бахти, десак муболаға бўлмас. Бу мақтов эмас, айнан яхшиликни таниш ва қадрлашдир, дегим келади.

Мен чин маънода дунёнинг бахтиёр инсонларидан бириман, устоз. Ҳар куним, ҳар дақиқам ҳозир шу музейда ўтмоқда. Ишдан чиқар экан—

ман, ботаётган қуёшнинг парқув булутлар қошларига зарҳал чизиқлар тортаётганига кўзим тушиб, бундан неча йиллар олдинги воқеаларни бирма-бир эслайман: ўшанда ҳам худди шу ҳолатни кузатганман, ҳаво майин, атрофда бунёдкорлик, яратувчанлик ҳавоси кезиб юрар, қурилишда ишлаётган қудратли машиналарнинг гуруллаши, ерга қоқилаётган темир устунларнинг даранг-дурунги чор-атрофни тутган, яъниким Темуррийлар тарихи давлат музейи пойдеворига илк гишт қўйилаётган унутилмас лаҳзалар эди. Ўйладимки, қуёш ботишни истамаяпти, минг-минг йиллардан кейин ҳам ҳайрат билан кузатиладиган улуғвор бино қурилишига унинг ҳам гувоҳ бўлиб қолишни истаётгани аниқ эди. Мен ҳам озод юртимнинг бағрида қад ростлаётган бу улуғвор бино қурилишини кўриб турганимдан жуда бахтиёр эдим: катта паннода бўлажак музейнинг бетакрор кўриниши акс этган мовий ранг уйғунлашган суратга ҳавас билан қарарканман: „Жуда улуғвор кошона бўлади“, дея суюнардим. Дилда фахр ва ифтихор туйғулари тошган эди ўшанда.

Озод Ватан, қанийди, бир зарранг бўлсам!

Бу юртнинг бир зарра тупроғини кимлар орзу қилмаган, кимлар зориқмаган, унга не-не кишилар „шу тупроқни бир кўзимга суртсам эди“, дея ташна ўтиб кетмаган.

Бу замин дунё тамадуни бешиқларидан бири.

Ҳақли равишда айтиш керакки, бу донгдор заминда, жаннатнинг икки дарёси оралиғида биз чиндан ҳам бирдан пайдо бўлиб қолган эмас-миз: олислардан, узоқ мозий қўйнидан „Эзгу фикр, эзгу сўз, эзгу амал“ деган садо келади, ўзбек бугун ҳам шу эзгуликни ёқлаб, неча инқироз бухронларини четлаб, келажакка дадил қадам ташламоқда. XI аср — „Беруний асри“, „Ҳидоя“ — тўғри йўл, „Ал-жабр“нинг бир зарраси ҳатто бугунги қўл телефонларига қувват ва нур берапти, неча минг ҳадисларни ёд билган улуғ бобомизнинг заҳматлари бугун ҳам маънавиятимизни бойитмоқда. „Бу фикрни Маҳмуд Замахшарий айтганлар!“ дейишлари билан: „Бўлди, биродар, баҳсга ўрин йўқ“, дейди араб дўстимиз; „Дилинг Аллоҳда, қўлинг меҳнатда бўлсин“, дейди Баҳоуддин Нақшбанд. Улуғбек Мирзонинг улкан Расадхонаси, 1018 юлдуз жо бўлган оламга

машхур „Зижи Кўрагоний“, „Хамса“ дек улуғ асар битилган ниҳоятда бой тилимиз, „кураш“, „ҳалол“ сўзларимизни эшитиб, севинчдан кўзларимиз намланади; қанийди, шу кунларни Абдулла Қодирий, Фитрат, Чўлпон ва Усмон Носирлар кўрганида эди, „унутмас мени боғим“, тинчликни истаган, бунёдкорлик билан машғул Алпомишнинг авлодлари сизни унутмайдилар: бир пайтлар Алвасти кўприк деб аталган кўрқинчли жой бугун сизларни ёд этадиган „Шаҳидлар хотираси“ яшил, кўркам, бебаҳо майдон. Ўзбек топганини нимага сарфлайди: тўй ва қурилишга, „бунёдкор халқимиз бор, бу катта ютуқ!“

Бунинг исботи: юртимда Темурийлар тарихи давлат музейининг пойдеворига илк фишт қўйилаётган эди.

Пойдеворни суратга олиш давом этар, икки соатдирки, оператор ҳали-ҳамон бир лаҳза тин олмай, ҳеч кимга эътибор бермай завқ-шавқ билан ишлар, 12 килоли офир камерани елкасидан олишни хаёлига ҳам келтирмаётган эди. Эрта-индин Ватан кўксига олтин узукдек жавоҳир бўладиган муҳташам бинонинг тасмаларга муҳрланиши зарурат эди. Бу лавҳалар Ўзбекистон телевидениесининг 1996 йил 9 апрель кунигаги „Етти иқлим ҳукмдори“ кўрсатувида намоиш этилгани ҳам, худди кечагидек, кўз ўнгимда! Ўшанда Қашқадарёга ижодий сафарга борганимизда, яқин ҳамкасбларимдан бири: „Музей тўғрисидаги лавҳангизни кўрдим, зўр кошона бўладиганга ўхшайди“, деди ички ғурур ва юксак севинч билан. Унинг бу гапи мени ҳам тўлқинлантирган эди ўшанда.

Оёғим остидаги яшил майсалар бизга пояндоз ёзган, гулга кирган дарахтлар хушбўй ҳидлари билан қалбимизни сийлаётган, қуёш эса бизга қўшилиб, озод юрт хиёбонини томоша қилаётган ўша мафтункор ва унутилмас лаҳзаларни эсдан чиқариб бўларканми?!

„Олти аср адолати“¹ бадиалар тўплам китобини қўлимга олиб, тарихий манбаларга кўз югуртираман ва ўқиганларимдан ўзимча хулосалар ясайман.

1996 йил 14 март.

Президентимиз Ислам Каримов пойтахт Тошкент шаҳрида Темурийлар тарихи давлат музейини бунёд этиш ҳақидаги фармонга имзо

¹ Олти аср адолати. Тўплам Халқаро Амир Темур хайрия жамғармаси томонидан нашрга тайёрланган. Т., „Ўзбекистон“, 1998 йил.

чекди. Буюк Соҳибқирон ҳазратларининг қутлуғ тўйига атиги бир неча ойлар қолган эди. Ана шу қисқа фурсат ичида минтақамизда ягона бўлган бундай улкан, салобатли кошонани қуриш айтишга осон эди, аммо Президентимиз ташаббуси ва бошчилигида ақл бовар қилмайдиган қурилишнинг пухта режаси ва ҳисоб-китоби аниқ мўлжалга олиниб, қурилиш ишлари жадал бошланганини бугун ҳаммамиз яхши биламиз. Ўрни келганда айтиш керакки, бу мустақил Ўзбекистоннинг дунёга ҳур овози ва керак бўлса, қудрати ҳам эди.

Муҳаммад Али:

— Музейнинг лойиҳаси устида жуда кўп баҳслар, тортишувлар бўлганини ҳам биламиз. Айрим меъморлар музейни Фарб услубида, тўртбурчак шаклида, Эрмитаж ёки Британия музейларига ўхшатиб қуришни таклиф этдилар. Чин маънода, мазкур музейлар юксак дид ва зўр ихлос билан қурилган, аммо улар Европа услубида бунёд этилган, пойтахтдаги музей эса шарқона, ўзимизнинг миллий шакл-шамойилда қурилиши керак эди. Бино лойиҳасининг доира шаклида, фусункор кўринишда бўлишини ҳам шахсан Президентимизнинг ўзлари белгилаб, кўрсатиб бердилар. Чиндан ҳам бу улугвор ва бетакрор, муҳташам бино бўлди.

Музейнинг мовий, яшил ва оппоқ кошинларидан, серҳашам деворларидан акс садо қайтади: қурилиш ишлари жадал давом этаётган палларни эслайман.

Дунёнинг бошқа томонларида эса:

ана у ёнда — қайсидир мамлакатда бомба портлаб, неча бегуноҳнинг ёстиғи қурир, қайси бир жойда цунами ва қардадир ўқ товушлари юракларни ларзага соларди.

Тўлқин Ҳайит:

— Тошкентликларнинг, шаҳарга келган меҳмонларнинг қошона қурилишига синчиклаб қараганлари ҳамон эсимда. Битта-яримта билмагани:

— Нима қуриляпти бу ерда? — дея қизиқиш билан сўраб қолади.

— Амир Темур музейи бўларкан!

— Худога шукур!

Эҳҳе, бу сўзнинг заминиди қанчадан-қанча маъно бор, ёзсам, варақлар етишмайди, такрорламасам ҳам, буни замондошларнинг бариси яхши билади.

Кабина тепасида „1996“ ёрлиғи бўлган улкан бульдозер, назаримда, кўлмакка тушган совуқ булутлар аксини эмас, 74 йиллик зулм занжирларининг қолган-қутганларини ўрага суриб ташлаб, юрт кўксига янги замин, янги саҳифа очаётгандек эди.

Мухаммад Али:

— Чиндан ҳам 1996 йил мамлакатимизда туб бурилишлар йили бўлди, эҳхе, улар ҳақида неча жилдли китоблар битиш мумкин. Биз бунга гувоҳмиз ва бундан мен чиндан ҳам фахрланаман. Ўша йил — Ўзбекистонда Амир Тему́р йили деб эълон қилинди. ЮНЕСКО бош қароргоҳида Амир Тему́р таваллудининг 660 йиллиги кенг нишонланди, унда Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислоҳ Каримов иштирок этди. Тушга кирмаган воқеалар! Самарқанд, Шаҳрисабзда Соҳибқирон ҳазратларининг улуғвор ҳайкаллари қад ростлади. Кечагина гугурт ҳам чиқармайдиган Ўзбекистон айнан ўша йилда „Тико“, „Дамас“, „Нексия“ енгил машиналарини ишлаб чиқаришни йўлга қўйди, мустақилликдан олдин файзу таровати кетиб қолган Тошкент улкан қурилишлар майдонига айланиб, янги-янги бинолар қад ростлай бошлади. Айнан ана шундай улуғвор бинолардан бири Президентимиз ташаббуси ва ғояси билан кўркем Темурийлар тарихи давлат музейининг жуда қисқа фурсатда бунёд этилгани бизнинг катта ютуғимиз бўлди. Унинг салобати ва кўркемлиги кўпларнинг ҳавасини келтирди, ички шифтларидаги олтин суви юритилган безаклар келгуси авлодларда ҳам фахр ва ифтихор туйғуларини уйғотиши шубҳасиз. Узоқдан қараганда, у бамисли тождай кўринади, тарихимиз, маданиятимизнинг олтин тожи! Ва Юртбошимиз таъбири билан айтганда, „Бу музей буюк бобокалонимиз хотирасини абадийлаштириш, халқимизнинг буюк зотга бўлган чуқур ҳурматини билдириш билан бир қаторда, асрлар давомида топталиб келинган ўзбек халқи миллий ғурурини қайта тиклаш, унинг ўзлигини англаши учун ҳам керак“.

Тўлқин Ҳайит:

— Мен гоҳо-гоҳо қадимий нақшларни машқ қилиб тураман: ғоят мураккаб, ғоят майда иш, унча-мунча одамнинг иродаси бардош беролмай, юраги тарс ёрилиб кетади: доира — адолат рамзи бўлса, унинг мовийлиги тинчлик ва гузалликка ишора, ранг-баранг нақшлари эса ҳайрат

ва тафаккур дунёси; буни нақш чизиб юрган киши, хаттот ва усталар, рассомлар жуда чуқур англашади, фалон уста бундай нақш яратибди, дейишса — „отасига тасанно“ дея мамнун бўлганларини кўргангингизда, ҳайратингиз ошади; кўриш ва баҳо бериш осон, яратиш ва тафаккур қилиш қийин; атрофингда фикрловчи кишилар йўқ экан, заргарнинг ҳам қадри бўлмайди; ўша пайтда „оч қоринга дабдаба керакми?“ деган бир тенгдошимиз бугун тан бериб: „Биз бурнимизнинг остидан нарини, қорнимиздан бошқасини билмаган эканмиз, — деди қайси куни қайта таъмирланган музейнинг олдидан ўта туриб ва яна ўзи қўшимча қилди.

—Тилим бор деб бемаъни сайрагандан кўра, йўлдаги бир чуқурчани симонлаб қўйганим яхши“. Хиёбонни айланиб, боғ ҳавосидан баҳра олгач, боғ яратишни орзу қилиб қолдилар. Қандай яхши! „Қовун қовунни кўриб ранг олади“. „Хон бўлсанг-да, боғ ярат, гадоё бўлсанг-да, боғ ярат, бир кун мевасини татирсан“. Амир Темур бобомиз ҳам неча ўнлаб боғлар яратганлар. Отасига раҳмат. Мана, бизга қандай сабоқ бериб кетган эканлар!

Бобо ва невара — Буюк Соҳибқирон бино томида Мирзо Улуғбекнинг қўлларидан тутганча юлдузларга ишора қилаётгандек тасаввур пайдо бўлади менда. „Мен юлдузларни кўп севарман, Мирзом, сиз ҳам уларни севинг!“ деган жарангдор овоз келади мозий қўйнидан.

Тошкенти азимнинг бу бетимсол кошонасига тикилар эканман, тинч ва хотиржам яшаётганимга минг-минг шукроналар айтаман. Қайси куни болакайлар билан бирга кирдим. Бир олам қувонч, бир дунё севинч. Амир Темур ҳазратларининг: „Чақалоқларни йиғлатмангиз, болаларга озор бермангиз — бу гуноҳи азим эрур“, деган гаплари қулоғим остида жаранглади. Руҳлари шод кезиб юрибди, деб ўйлайман ўзимча.

Қисқача маълумот

Музей „Давлат ноёб илмий объектлари“ рўйхатига киритилган, унинг хазинасида Ўзбекистон тарихини акс эттирувчи 3 мингдан ортиқ ашё сақланади. Булар Амир Темур ва темурийлар даврига оид қўлёмалар, ёзишмалар, кумуш ва мис тангалар, Амир Темур мақбарасидан олинган ашёлар, сопол ва мис буюмлар, меъморий қопламалар, XIX—XX асрларга оид китоблар, этнографик буюмлар ва ҳ.к. Бугунгача 2 миллионга яқин томошабин музейга ташриф буюрди.

Унинг „Фондлар ва архив“, „Маънавият ва маърифат“, „Экскурсиялар“, „Экспозиция ва кўргазмаларни бадий безаш“, „Реставрация ва кимё лабораторияси“ бўлимлари мавжуд.

Бизга берган маълумотларга қараганда, ўн учдан ортиқ хорижий мамлакатларда сақланаётган темурийларга оид ашёларнинг усталар томонидан ясалган нусхалари „Жаҳон хазиналаридаги темурийларга оид жавоҳирлар“ кўргазмасидан ўрин олди. Шунингдек, Санкт-Петербург давлат Эрмидажида сақланаётган Гавҳаршодбегим ва Мироншоҳ Мирзоларнинг узук-муҳрларидан нусха олиниб, музей фондига тақдим этилди.

Тошкент вилояти Оққўрғон тумани ҳудудида жойлашган XIV аср ёдгорлиги Шоҳрухияда ўтказилган археологик қазишмалар давомида топилган 400 га яқин ашё музей фондига топширилиб, „Шоҳрухия қалъа шаҳри — Амир Темури ва темурийлар даврининг ноёб ёдгорлиги“ мавзуидаги кўргазма томошабинлар учун муҳим „совға“ бўлганини ҳам айтиб ўтиш лозим.

Музей қошида ташкил этилган илмий гуруҳ томонидан „Амир Темури жаҳон тарихида“, „Хива минг гумбаз шаҳри“, „Мозийдан таралган зиё“, „Бухоро — Шарқ дурдонаси“, „Шаҳрисабз минг йиллар мероси“ каби муҳим китоб-альбомлар нашрга тайёрланди. Ҳозирда ҳам бу китоблар қайта-қайта нашр қилиниб, ҳамisha халқимиз томонидан илиқ кутиб олинмоқда.

Муҳаммад Али:

— Мен доимо музейдаги воқеаларни кузатиб бораман. Менга ҳам ўн йил шу табаррук бинода ишлаш насиб этди, кўп қутлуғ воқеаларнинг гувоҳи бўлдим.

Ҳар гал неча улур ва азиз меҳмонлар мустақилликнинг, озод ва эркин юртимнинг ноёб обидаси — мазкур музей биносини кўриб ҳайратларини яширмайдилар. Муҳтарам Президентимиз таклифига биноан давлат ташрифи билан мамлакатимизга келган Хитой Халқ Республикаси Раиси Си Цзиньпин жаноблари ҳам уни ҳайрат ва ихлос билан томоша қилиб, таассуротларини яширмади. Бу тарихий лавҳаларни жаҳоннинг кўпгина телетармоқлари қайта-қайта намойиш этдики, бу ҳам мамлакатимизга, унинг буюк келажагига бўлган ишонч ва ҳурмат рамзи эканлигини яхши англаймиз.

Тўлқин Ҳайит:

— Музейни айланиб юрган одамларга эътибор бераман. Бировларнинг суҳбатини тинглаш одобдан эмас, аммо руҳга ёқар гаплар қулоққа чалинса, улар оппоқ қоғоз бетларига чиройли нақшлар бўлиб тушса, бунинг нимаси ёмон?!

— „Армонингиз борми, бобо?“

— Менда армон қолмади, болам, эркимни кўрдим, мана бу кошонанинг ўзи мен учун боқий умр! Шунинг қурганининг отасига раҳмат!”

Шукроналик ва миннатдорлик: имонли одам тан олишни ҳам билади. Отага қараб, менинг ҳам армоним йўқ, дейман. Наҳотки, дейди қалбим. „Чиндан ҳам шундай, дейман ўзимча, энди овозимни барала қўйиб, Ватан деб атайдиган улуғ маконим озод, ўз туғим, ўз мадҳиям, ўз Президентим бор, ота-боболарим орзу қилган озодлик ҳавосидан баҳра олиб яшайпмиз!“ дея севинаман.

Ўйлаб туриб, фикр юритиб, хулосага келаманки, озод юртим бунёдкорлигининг олий намунаси бўлган шу битта улўввор кошона одамга шунчалик илҳом, шунчалик қувонч ва завқ берадики, уни сўз билан ифодалашга ожиз қоласан.

Муҳаммад Али:

— Чиндан ҳам, „Амир Темур хиёбони гўзал бир узук бўлса, бу музей шу узукнинг ёқут кўзи“ бўлди. Кўксингизни тўлдириб, ички бир ғурур билан нафас олар экансиз, „Менинг тинчликсевар юртим, бунёдкор элим, мангу омон бўл! Илоҳим, кўз тегмасин сенга!“ дейсиз ва яна кошонага тикилар экансиз, уни асрлар оша абадий туришига, келажак насллар ҳам биз сингари айнан шундай улўввор обидаларимиз билан фахрланишларига ишончингиз яна бир карра ортади.

Сиз ҳам бир нима демоқчисиз шекилли?

Тўлқин Ҳайит:

— Ҳали бизда Амир Темур ва темурийлар даври меъморчилиги ҳақида мукамал илмий тадқиқотлар амалга оширилган эмас. Шаҳарсозлик шу даражада ўсган эдики, ҳозир биз уни тасаввур ҳам этолмаймиз. Ёки коризлар бунёд бўлган, сув иншоотларини барпо этишда устачилик шу даражада тараққий этган эдики, бугунги занжирлар, тишлар ўша замон чиғириқларининг темирдан, пўлатдан ясалган намуналари-

дир. Оддий мато тўқиш дастгоҳини олинг: ўша ота-боболаримиз қадим-да ишлатган дастгоҳ ўзи бугунги тўқув корхоналаридаги замонавий тўқув дастгоҳлари!

Бу ерда мен тилга олмоқчи бўлган асосий нарса **Амир Темурнинг** гўзал „Кўчма масжиди“ бўлиб, у ҳақда аниқ маълумотлар талайгина эканлигини айтмоқчиман. Бу тўғрида Руи Гонсалес Клавихонинг кундаликларида келтирилган қисқа маълумот ҳам эътиборлидир. Улуғ Соҳибқирон беш йиллик, етти йиллик ҳарбий юришларида неча ўн минг, юз минглаб шерюрак сарбозларни, улар ортидан қанчадан-қанча содиқ ва фидойи хизматкорларни, дунёни сув қилиб ичган донгдор савдогарларни, манаман деган дўкандорларни, биз билмаган яна ким-кимларнидир эргаштириб борар экан, кўчма уйлар, ўтовлару ҳаммомлардан тортиб, ошхонаю аслаҳахона, устахоналар, уларни зудлик билан ўрнатиш ва йиғиштириб олиш, тезда кучни сарфарбар этиш муаммолари билан жиддий шуғулланишига тўғри келганини ҳам айтиб ўтиш жоиз.

Қанийди, ёш темуршуносларимиздан бири „Кўчма шаҳар“ ҳақида тўлиқ тадқиқот олиб бориб, бу тўғрида халқимизга кенгроқ ва тўлиқ маълумот берса. Бу ҳам юртни севиш, улуғларимизни эъзозлашдек бир савоб иш демакдир. Боз устига, бугун биз асл тарихимизни элимиз хазинасига қайтараётган эканмиз, бу ишнинг нақадар катта аҳамиятга эга эканлигини назарда тутамиз. Зеро, орадан яна ўттиз-қирқ йил ўтар, бир кун келиб келажак авлод бу кунларни сарҳисоб қилганида, албатта, меҳнатларимизни миннатдорлик билан кўзларига суртишларини ҳам ҳис этишимиз лозим, деб ўйлайман.

Муҳаммад Али:

— Сухбат шу билан қадрилики, ундан катта-кичик ҳам бир нима олиши керак. Амир Темур ва темурийлар тарихи — катта уммон, биз, назаримда, бу уммонга энди яқинлашиб келмоқдамиз. Олдинда қанча улуғ ишлар турибди. Бу ишларни эртанги ёшлар амалга оширишларига ишонаман!

Тўлқин Ҳайит:

— Устоз, кўшк ҳақида ёшларга бир-иккита маълумот бериб ўтсак. Мен уларнинг диққатларини махсус, усти берк маофа, тахтиравон деб аталган араваларга қаратмоқчиман.

Аввал, бир мулоҳаза.

Бугун кўрамизки, кўпгина фильмларимизда фақат кўқонаравалар кўрсатилади. XIX аср охири XX аср бошларида баъзи сабабларга кўра, дейлик, мутелик асоратлари оқибатида халқ тантанавор „маофа“, „тахтиравонлар“ га эҳтиёжи бўлмагандир. Фақат бир нарсани фарқлаш керакки, кўқонарава деҳқон ва бозор учун яратилган юк араваси эди. У ҳеч қачон одамни олиб юришга мўлжалланган арава бўлган эмас.

Устоз, қадимда ота-боболар қандай аравалардан фойдаланишган?! Ана шу саволга жавоб бериб ўтсак. Масалан, V асрда яшаган Ҳеродот туркларнинг усти берк аравалари ҳақида маълумотлар бериб ўтган.

Муҳаммад Али:

— Тарихда бу ҳақда маълумотлар талайгина. Масалан, Ибн Баттута „Сатуя хотунни кўм-кўк қимматбаҳо матолар билан қопланган, дераза ва эшиклари очиқ бўлган ўз аравасида кўрган эдим“¹, деб ёзган.

Дераза ва эшикли арава!

Бундай аравалар жуда дабдабали бўлган. Менимча, расомларимиз уларнинг кўринишларини акс эттиришлари ва халқимизга тақдим этишлари керак.

„Ҳар бир хотин аравада юради. Унинг аравада ўтирадиган жойи тилла билан сайқалланган кумуш ва ёғоч уйдан иборат. Уни тортиб юрадиган отлар ҳам тилла ипакли ёпинчиқлар билан безатилади“.²

Эътибор беринг, устоз, Ибн Баттута 1325 йилнинг 14 июнида 22 ёшида сафарга чиққан эди. 1333 йилнинг январида Хоразмга келди ва бу ерда уч ҳафта тургач, Бухоро, Самарқанд, Термизни кўрди ва биз учун жуда ноёб манбаларни ёзиб қолдирди.

Бобур Мирзо ёзган:

„Дилкушода ҳам улуғ кўшк солдурубтур, ул кўшкка Темурбекнинг Ҳиндистон урушини тасвир қилибтурлар“.

¹ Ибн Баттута. Саёҳатнома. 332-бет. Т., „Шарқ“ НМАК, 2012.

² Ўша манба, 335-бет.

Муҳаммад Али:

— Мана шу мисол ҳам кўрсатадики, Амир Темури ва теурилар ҳамда Ҳиндистонда бобурилар даврида жуда кўплаб иморатлар билан бирга кўшк иморатсозлигига ҳам етарли эътибор берилган.

Тўлқин Ҳайит:

— Устоз, ёддан кўтарилмасдан олдин айтиш керакки, Пўлат Зоҳидов кўшк сўзининг келиб чиқиши ҳақида ўз фикрларини баён этган. Унинг фикрича, қадимги турк кўчманчиларининг „кўчи“ аввал „кўчик“ка айланган, бора-бора кўшк кўринишини олган. Бу сўз Ўрта Шарқ орқали Европага ўтган ва французчага, сўнгра русчада „киоск“ тарзида қўлланилган.

Муҳаммад Али:

— Ҳар бир сўз инсон ҳаётининг зарурий эҳтиёжларидан келиб чиққан. Шу боис ҳам, лаҳжалар пайдо бўлган. Масалан, Сурхондарёнинг шимолий туманларида ошқовоқни „қади“ дейишади ёки Тошкентда товоқни „лаган“ дейишади, мабодо, жанубий вилоятларга чиқиб, „лаган“ десангиз, тоғорани тушунишади. Ҳаёт шуниси билан қизиқ-да. Тириклик бир хилда кечганда, инсон учун унинг ҳеч қандай қизиғи бўлмасди. Демак, Яратган инсоннинг ҳаёт тарзини энг майда нуқталаригача ҳисобга олиб қўйган.

АМИР ТЕМУРНИНГ АДОЛАТЛИ ДИПЛОМАТИЯСИ ВА ЕВРОПА ҚИРОЛЛАРИ БИЛАН ЁЗИШМАЛАРИ

Муҳаммад Али:

— Европа қиролларининг Амир Темури билан ёзишмалари биз учун ниҳоятда ноёб манбалар эканлигини яхши биламиз. Албатта, булар суҳбатимиздан ўрин олиши керак, деб ўйлайман. Улар нафақат биз учун тарих, балки ўзлигимизни кўрсатувчи аниқ далил-исботларки, уларни кўзга суртиб ўргансак арзийди.

Тўлқин Ҳайит:

— Бир йили хориждаги Интернет танишлардан бири: „Ўзбеклар қанақа халқ, қайси жиҳатлари билан улар бошқаларга ўрнак бўлишлари

мумкин.”¹“ деб мурожаат қилди. Турган гапки, бундай пайтларда мақтаниш билан ҳеч нарсага эришиб бўлмайди. Мен дедимки, „агар халқимизни билмоқчи бўлсангиз, марҳамат, юртимизга келинг ва, мабодо, кечаси бориб қолсангиз ҳам, хоҳлаган эшикни тақиллатинг, ва уй эгаси Сизни иззат билан кутиб олиб, меҳмон қилади. Агар шу хонадонда уч кун турсангиз, уларга қариндош бўлиб қоласиз ва бир умр улар билан оғанини бўлиб яшайсиз“, дедим.

У яна Амир Темур тўғрисида сўради: Соҳибқироннинг Тошкентдаги ҳайкалини суратларда кўрган экан, энди уни ўз кўзи билан томоша қилишни, Темурийлар тарихи давлат музейи билан ҳам танишмоқни орзу қилиб юаркан.

Муҳаммад Али:

— Биз ўзбеклар ҳақиқатни яхши кўрган халқмиз, Ватан, эл-юрт учун хизмат қилган киши борки, унинг ҳақида тўғри сўз айтишдан ўзимизни четга тортиб турмаймиз. Биздан ҳам олдин, яъни ўз давридаёқ дунёнинг диёнатли тарихчилари шавкатли Амир Темур жаноблари ҳақида рўйирост гапларни тарихнинг олтин саҳифаларида мовий ипаклар билан нақшлаб қўйганлар. Ўша имонли зотлардан бири, ўз даврининг кўзга кўринган тарихчиси Муиниддин Натанзий ёзадики, „Амир Темур адолат ўрнатишда шу қадар ғайрат қилдики, унинг салобатидан фил пашшага тавозе қиларди“. „Темур тузуклари“ да эса у зотнинг адолати янада ойдинлашади.¹ Мазкур ибора у зотнинг халқона дипломатиясида ҳам ўз аксини топган. Биргина Франция қироли Шарль олтинчига йўллаган „Салом ва тинчлик эълон қиламан!“ деган сўзлари билан бошланадиган мактуби ҳам фикримизнинг исботидир.

Амир Темур чиндан ҳам дунёнинг *буюк дипломати* эди. Шу боис ҳам, унинг тўғрисида эҳтиросли ширин тил билан ёздилар ва ҳамон ёзмоқдалар. Энг муҳими, ҳозирги замон дипломатиясида Амир Темур тутган дипломатиядан кенг фойдаланилмоқда.

Биз ана шу зот дипломатиясининг айрим жиҳатларини кўриб чиқамиз. Бу аънананинг бутунги давлатчилигимизда ҳам муҳим аҳамияти бор.

¹ Темур тузуклари. 130-бет. „Ўзбекистон“ НМИУ, Т., 2011.

Юқорида таъкидланганидек, унинг **дипломатиясининг биринчи сўзи соғлиқ ва тинчлик эди**. У ҳар қандай ғаними томонга уч марта элчи юбориб, ўртадаги низони сулҳ йўли билан ҳал этиш тарафдори бўлганини ўзингиз яхши биласиз. Масалан, Амир Темурнинг Византия императори Мануэл II Палеологнинг ноиби Иоанн Палеологга йўллаган мактубида: „...Йилдирим Боязиддан тез орада элчи келишини кутмоқдамиз... Агар Боязид сенга фуқароларинг яшайдиган ерларни ва қалъаларингни қайтаргудек бўлса, етказган талафотларнинг зиёнини тўласа, унда мен у билан жангга кирмайман“, деб ёзган.

Тўқин Хайит:

— Бу тўғрида юқорида тўхталган эдик.

Маълумки, икки орадаги музокаралар натижасиз яқунланиб, уруш бошланди ва жанг Амир Темур қўшинининг ғалабаси билан тугаб, европаликлар орзиқиб кутган мақсадларига эришдилар. Чунки бу ғалаба Усмонли турк империясининг Кичик Осиёдаги ҳукмронлигига барҳам бериб, унинг Марказий ва Ғарбий Европага қилмоқчи бўлган юришини қарийб ярим аср орқага кечиктирган эди.

Воқеанинг кейинги тафсилотига тўхталадиган бўлсак, Амир Темур ғалабанинг эртаси куни Кастилия қироли Генрих III де Трастамара (1379—1406)нинг элчилари Пайо де Сото Майор ва Эрнан Санчес де Паласуелосни қабул қилди. Элчилар Соҳибқирон Амир Темурни зафар билан қутлашиб, унга ўз қиролининг эхтиромини маълум айлайдилар. Амир Темур ҳам Генрих III элчиларига катта мулозамат кўрсатиб, Боязид ҳарамида асира бўлган Ангелина, Каталина ва Мариани ҳамда ўлжага олинган авлиё Михаилнинг олтин ҳайкалини уларнинг қиролига ҳадя қилади. Айти пайтда Соҳибқирон уларга қўшиб, ўз аъёнларидан Муҳаммад ал-Кешийни (баъзи манбаларда Муҳаммад ал-Қозий ёки ал-Коший тарзида ёзилган) ёрлиқ билан қирол Генрих III хузурига элчи этиб жўнатади. Шунингдек, Амир Темурнинг султон Боязид устидан эришган ғалабаси ҳақидаги хабарни Франция ва Англия қиролларига етказиш ниятида Соҳибқирон Амир Темур мактубларини олиб Султония (ҳозир Эрон ҳудудидаги шаҳар) архиепископи Иоанн ҳам шоши-

линч Фарбга йўл олади. Орадан бир йил ўтгач, Кастилия қироли Генрих III элчиларини совға-салом ва ёрлик билан Самарқандга. Амир Темур хузурига жўнатади. Қиролнинг ишончли аёни Руи Гонсалес де Клавихо бошлиқ бу элчилар (Соҳибқироннинг қирол Генрих III хузурига юборган элчиси Муҳаммад ал-Кеший ҳам улар билан бирга эди) 1404 йилнинг 8 сентябрида Самарқандда Амир Темур саройида ҳозир бўдилар.

Франция қироли Карл VI ва Англия қироли Генрих IV нинг жавоб номаларини олган архиепископ Иоанн ҳам Фарбий Европа қироллари билан Амир Темур ўртасидаги алоқаларни мустаҳкамлаш ниятида 1403 йилнинг кузида орқага қайтади. Бироқ, Карл VI ва Генрих IV мактубларини архиепископ Иоаннинг Амир Темурга олиб келиб топширганлиги хусусида аниқ маълумот йўқ. Профессор И.И.Умняковнинг тахмин қилишича, Амир Темур 1404 йилнинг кузида Самарқандга қайтиб келган экан, юқоридаги мактубларни архиепископ Иоанн Соҳибқирон Амир Темурга йўлда топширган бўлиши ҳам мумкин.

Мавзудан сал четга чиқсак-да, кўпгина ғарб тарихчилари Амир Темурнинг шахмат тахтасидан фойдаланиб, жанг тақдирини ҳал қилгани ҳақида ҳам ёзадилар. Ҳатто афсонага айланиб кетган воқеалар ҳам бор, масалан, Йилдирим Боязидни асир олиб келганда, у шахмат билан машғул бўлган. Шоҳрух туғилганда ҳам, шахмат ўйнаб ўтиргани ҳақида эса Шарқ тарихчилари аниқ маълумот қолдирганлар.

„Амир Темур ва шахмат“ алоҳида мавзу, аммо қизиқарли воқеалар борки, уларни тилга олмасак бўлмайди.

Дарвоқе, Амир Темурнинг шатранжда, яъни шахмат доналарини суришда жуда моҳир бўлгани тарихдан маълум. Бу машғулот унинг ҳарбий тактик ишларида ҳам қўл келганини яхши биламиз. Аммо айнан унинг даврида дунё шахмат адабиётига катта ҳисса қўшилганини ҳамма ҳам билмайди. Ҳўш, бунинг учун нималарга кўпроқ эътибор берилган эди?

Соҳибқирон ўз жамиятида кишилар тафаккур доирасини кенгайтириш, олам ва одам тушунчалари, инсоннинг ҳаётдаги ўрни ва мақсадини англатиш, имон бутлигини сақлаш, тараққиёт омиллари ҳақида бош қотирар экан, ҳар бир нарсадан фойдаланишга ҳаракат қилади. Шу билан бирга, иқтидорли инсонларни қадрлайди, уларга кенг имкониятлар эшикларини

очади. Доимий равишда шахмат йиғинларини ўтказиб турар экан, бу соҳада ҳам дунёнинг ўша замондаги энг моҳир шахматчиларига эътибор қаратади... Ана шундай шатранж усталаридан бири — Али Шатранжий Самарқандий эди. Тан олиб айтиш керакки, Амир Темури этарли эътибор қаратмаганда, у ҳеч қачон машҳур шатранж устаси даражасига кўтарилмас эди. Бевосита Соҳибқирон Амир Темурининг кўрсатма ва маслаҳатлари билан Али Шатранжий Самарқандий ўзи ёзиб қолдирган рисоласида 60 та мансуба тўглаб, улардан 19 тасини ўзи тузди.

Амир Темури у билан теппа-тенг шахмат сурган. „Шатранжи кабир“ унинг энг севимли машғулоти эди. Бир вақтда Соҳибқирон бобомиз 4 киши билан 4 тахтада ғойибона ҳолда ўйнай олган. Бу ҳаммага ҳам насиб этмайдиган истеъдодки, буларни ўқиб, эшитиб, одам ҳайратга тушади.

Амир Темури дипломатиясининг нозик жиҳатлари ҳақида сўз юри тар эканмиз, албатта, унинг қизиқишлари ҳам муҳим аҳамият касб этади.

Муҳаммад Али:

— Амир Темури дипломатиясининг энг мақбул жиҳатларидан яна бири, умумбашарий қонун-қоидаларга мардларча риоя этиш, ўз ҳаяжони ва ғазабини четга суриб, „**Элчига ўлим йўқ**“, деган шиорга амал қилиш унинг учун қатъий қонун эди. Бунинг ёнига яна битта олтин гиштни, яъни у ўз элчиларини ҳамда яқинларини ғанимлардан ҳимоя қилишни ҳам ўзининг ҳукмдорлик вазифаси, деб билганини қўйиш керак.

Масалан, Урганчга — Ҳусайн Сўфий ҳузурига иккинчи марта элчи сифатида Мавлоно Жалолиддинни юборганда, унинг тақдирига бефарқ бўлмади ёки 1396 йилда Қоҳирага, Султон Барқуққа ўз вакилини юбориб, зиндонда ётган Отолмишни озод этишни талаб қилди. Орадан тўрт йил ўтиб, 1400 йилда ёш Султон Фаражга отаси йўл қўйган хатоларни эслатди, яъни 240 нафар илғор қисм аскарларини номардларча қириб ташлаб, уларнинг каллалари Қоҳирага жўнатилганини ва Отолмишни асир олишганини эслатиб, яна уни озод этишни сўради. Сабр-бардош ҳам шунчалик бўладими?! Ваҳоланки, тарихий манбаларда айтилишича, Отолмиш Соҳибқироннинг яқин қариндоши сифатида тилга олинади.

Хўш, Отолмиш ким? У буюк ҳукмдорга қай тарафлама қариндош? Бу ҳақда, албатта, жиддийроқ тадқиқот ўтказиш керак.

Тўлқин Ҳайит:

— Ўз даврининг етук тарихчиси Ибн Халдуннинг Амир Темур билан учрашуви ҳам ғоят қизиқ. Ибн Халдун учун ўша пайтда икки йўл қолган эди: қамалда қолган Дамашқдан яширинча қочиш ёки ҳукмдор билан учрашувга бориш. Бунга бошқа яна битта сабаб қўшилганди: Ибн Халдуннинг „асабия“ (ватанпарварлик) тўғрисидаги ақидасига кўра, форслар ва араблар дунёда пешво миллатлик асрини яшаб бўлишган, энди бу мавқе туркларнинг қўлига ўтган эди. Шу боис ҳам, аллома Амир Темур билан 35 кунлик суҳбатида ўзи учун жуда кўп нарсаларни ойдинлаштириб олди. Ибн Халдун Шарқнинг буюк ҳукмдори ҳақида бирорта ҳам салбий ўхшатишни ишлатмай, унинг тўғрисида ҳурмат билан ёзди. Бу хотиралар шуни кўрсатадики, *биринчи навбатда*, Амир Темурнинг *маърифатли ҳукмдор ва дипломат* бўлганини тасдиқлайди.

Юқоридагилардан кўринадикки, Амир Темур буюк давлат арбоби сифатида дипломатиянинг тинч йўли билан ҳарбий тадбирларни моҳирона қўшиб олиб борган.

Муҳаммад Али:

— Манбалар гувоҳлик берадики, Амир Темур бепоён ҳудудда қатъий тизимга эга катта салтанат барпо этгач, ўша даврнинг барча таниқли давлатлари ва уларнинг ҳукмдорлари билан дипломатик алоқалар ўрнатган. Айниқса, Европа давлатлари унинг давлатчилик сиёсати билан жуда қизиққан ва улар ҳам, ўз навбатида, элчиларини жўнатишган. Элчилар орасида испаниялик Руи Гонсалес де Клавихонинг хотиралари бугун биз учун асосий ишончли манбалардан бири сифатида ғоят азиздир.

Бу ўринда биз Турон давлати ҳукмдори ўз девонида **махсус дипломатия корпусини** тузганини ҳам тахмин қиламиз. Махсус дипломатия корпусида бир нечта тилларни мукамал билган донишмандлар, халқаро миқёсда дипломатик ишларни олиб боришга лаёқатли бўлган кишилар хизмат қилишган бўлиши керак. Улар орасида Муҳаммад ал-Кеший номи мактубларда аниқ тилга олинганини кўрамиз.

Амир Темурнинг халқаро алоқаларга жиддий эътибор бергани масаласида шундай тўхтамга келиш мумкинки, у ташқи давлатлар билан ўзаро мустаҳкам ҳамкорликсиз истиқбол бўлмаслигини теран ва яхши англаган. Тан олиб айтиш керакки. XXI асрга келиб, инсоният яратмоқчи бўлган *интеграция макони* ҳақида ҳам ўз даврида бош қотирган ва шу йўлда сиёсат юритган.Салтанатимнинг у четидан бу четигача бирор болакай бошида бир лаган тилла кўтариб ўтадиган бўлса, бир донасига ҳам зарар етмайдиган тартиб-интизом ўрнатдим“, деб ёзган эди у. Ва дунёда ҳудди шу йўсинда тартиб бўлишини истаган ҳолда ўзга давлатлар ҳукмдорларига ҳам нафақат дўстона мактублар йўллаган, балки жаҳонга овоза бўлган бағрикенглик, мардлик намуналарини ҳам кўрсатган.

Тўлқин Ҳайит.

— Амир Темур дипломатиясининг иккинчи жиҳати — *назарий асосини* нима ташкил этган, деган саволга деярли барча темуршунослар бир хил, яъни Ислом дини ташкил этганини қайд этишган. Аслида ҳам шундай. Бу нарса унинг саъй-ҳаракатларида ҳам ўз ифодасини топган. Икки мисол. Ўша пайтдаги Эроннинг Шабистар шаҳридаги Имом Шабистарий қабрини зиёрат қилади ва: „Бу инсон ўзи шиа бўлса-да, Қуръон оятига амал қилиб, ўз шеърларида Аллоҳнинг дини Ислом эканлигини қаттиқ туриб исботлаган“, дейди.

Иккинчидан, Амир Темур дипломатиясининг *маънавий-ахлоқий* асослари нимада эди, деган савол ҳам анча қизиқарли. Маълумки, аввало, ҳукмдорнинг қанчалик доно, ақлли ва узоқни кўра билиши эл-улус раънақи ҳамда фаровонлигини таъминлашда асос бўлган. У ўз ахлоқий маърифатини қарор топтириш учун қатор назарий негизларни олға сурди ва амалга оширди.ўн икки нарсани ўзимга шиор қилиб олганлигим учун тўла мустақиллик билан салтанат тахтига ўтирдим“, дейди у ўз „Тузуқлар“ида ва қайси бир ҳукмдор ана шу ўн икки нарсага амал қилмас экан, салтанатдан бебаҳра қолади, дейди. Унинг фикрича, Ҳаққа интилиш асосида инсон руҳи қанчалик покланиб борса, ахлоқий сиёсат ҳам шунчалик соғлом ва бақувват бўлиши аниқдир. Шу боис ҳам, Амир Темур давлат бошқарувида ҳукмдор салтанат ишларида ўз сўзига эга бўлиши, ишини ўзи билиб қилиши, ҳар соҳада адолатни устун билиб,

қошида инсофли, диёнатли вазирлар тутиши, токи ўзи хато қилса, улар чора топиши, шунингдек, фитна, ёлғонларни ўз вақтида олдини олиши зарур. Лўнда қилиб айтганда, бундан 600 йил бурун давлат бошқарувида ахлоқий Қомусни яратгани унинг нақадар ўткир давлат арбоби бўлганига ёрқин ишорадир.

Муҳаммад Али:

— Сухбатимиз давомида қайта тилга олаётган бўлсак-да, бу соҳада ҳам кўрамизки, Амир Темур дипломатиясида **ободончилик** алоҳида ўрин тутди. „Ободончиликка ярайдиган бир қарич ернинг ҳам зое бўлиши“ ни раво кўрмасди.

Яхши воқеаларни такрорлаш одамга хуш ёқади, биз яхшиликни тарғиб қиляпмизми, демак, зиммамиздаги асл вазифани бажаряпмиз. Умрида бировга яхшилик қилмаганлар ҳам бор. Уларнинг умрлари шамолдек елиб ўтади, на ўзи бирор нарсага эришади, на бошқага ёрдами тегади. „Ёмон бўлсанг, ҳеч бўлмаса, ёмонлик қилма!“ дейишади уларга. Амир Темур эса инсонмисан, қурувчи, боғбон бўл, ишла, меҳнат қил, дер эди. Аскарлари бўш қолди дегунча қурилишни ё боғ яратишни бошлаб юборардики, қуйидаги воқеада ҳам биз шуни кўрамиз:

1381 йилда Хуросонинг (ҳозирги Афғонистонда) Мурғоб водийсида тўхтаган Амир Темур жаноблари барча аркони давлатга сув чиқариб, бу ерларни обод этишни буюради. Ҳофизи Абру „География“ асарида улар томонидан қазилган ариқларнинг номларини бирма-бир санаб ўтган: Дилкушо ариғи, Ганжиравон ариғи, Дарбанд ариғи, Ганжхона ариғи, Умар Тобон ариғи, Оқ Буғо ариғи, Қутлуғ Темур ариғи, Шоҳ Жондор ариғи, Келачи ариғи, Қутлуғ хотун ариғи, Менгли хожа ариғи, Али Малик ариғи.

Эътибор берган бўлсангиз, аксарият ариқларнинг номлари қазилган ишларида бошчилик қилган саркардаларнинг исмига қўйилган. Яна бир жиҳати, бу ерда Қутлуғ хотун номи тилга олинмоқда. Дарвоқе, „Улуғ салтанат“ эпопеясининг 4-китобида шундай сўзлар бор: „Жойлари жаннатда бўлсунлар, бонуйи кубро Қутлуғ Туркон оқа жаноби олиялари покнасаб зот эканлар, — деди Гавҳаршодбегим (Шоҳрух Мирзога). —

Жуда кўп хонақоҳлар, кўприклар қурдирибдурлар. Қарангиз, Мурғоб дарёсидан хос ақчаларига „Қутлуғ хотун“ ариғини қаздириб, чўлга сув чиқарибдилар-а...“ Бундан қазиш ишларида номдор аёллар ҳам иштирок этганлигини кўрамыз. Қутлуғ Туркон оқа Амир Темурнинг маърифатпарвар эгачиси, салтанатда нуфузли аёл эди.

Амир Темур 1399 йилда Қорабоққа келганида, мазкур ҳудудда кўпгина ободончилик ишларини олиб борди. Бойлаконда қурилган „Наҳри барлос“ канали маҳаллий қишлоқлар ободончилигига яна ҳам ривож берди. Мазкур канал Кўшк ва Жонқўпри деб номланган жойдан, Арас дарёсидан бошланиб, Бойлакон яқинидаги Саржабил деган жойда, Пиркамар қабри ёнида тугайди. Унинг узунлиги 60—70 километр эди (Шарафуддин Али Яздий, ун йағоч узунлигидаги кема юрса бўладиган чуқур анҳор, деб ёзади.) Бундан ташқари, Бойлакон шаҳарчаси деворларини ҳам тиклади: унинг узунлиги 240 қулоч, эни 11, баландлиги 15 қулоч бўлган. Девор бўйлаб эни 30, чуқурлиги 20 қулоч бўлган хандақ ҳам қазилган (*З.З.Пирриев. Озарбайжон*).

Амир Темур дипломатияси ҳақида соатлаб сўз юритиш, китоблар битиш мумкин. Бу борада қайта сўз юритишимиздан мақсад шуки, Амир Темур ўзининг одилона сиёсати — фаол дипломатияси туфайли Буюк ипак йўлини қайта тиклаб, турли мамлакатлар билан иқтисодий алоқаларнинг ривожланишига, дунё маданиятининг тараққий этишига катта ҳисса қўшганини айтиб ўтиш, холос.

Муҳаммад Али:

— **Соҳибқироннинг иккинчи мактуби** — Кастилия қироли Генрих III номига битилган номаси ҳам бизга анча маълумот беради. Унинг испанча таржима нусхаси бизгача етиб келган. Ушбу мактуб Анқара жангидан кейин битилган ва уни Кастилия қиролигига Соҳибқирон Амир Темурнинг элчиси Муҳаммад ал-Кеший олиб борган. Мазкур номанинг испанча матни ва французчага қилинган таржимаси профессор Люсьен Кереннинг 1990 йил нашр этилган „Амир Темур даврида Самарқанд йўли“ китобида эълон қилинган.

Амир Темурнинг Франция қироли Карл VI де Валуа (1368—1422) билан ёзишмалари хусусида илк бор француз тарихчиси Флоссан ўзи-

нинг 1811 йилда эълон қилган „Франция давлати ташкил топгандан буён то қирол Людовик XVI ҳукмронлик қилган даврга қадар француз дипломатияси тарихи“ номли тадқиқотида маълумот бериб ўтган эди. Ушбу маълумот асосида изланиш олиб борган Флоссаннинг ватандоши, шарқшунос Сильвестр де Саси Амир Темур ва Франция қироли Карл VI номаларининг асли ҳамда кўчирилган нусхаларини Париждаги Миллий кутубхона (аввалги қиролик кутубхонаси) фондидан топишга муваффақ бўлади.

Амир Темур Франция қироли Карл VI га йўллаган биринчи номанинг асл нусхаси форс тилида битилган бўлиб, у ҳақда Сильвестр де Саси шундай маълумот бериб ўтади: „Биринчи нома форсий тилда узун ва энсиэ қоғозга битилган: қўлёзма ўн тўрт қатордан иборат. Хатнинг бошланиш тарафидан қоғоз энининг чорак қисмига тенг миқдорда жой (абзац) қолдирилган. Нома битилган қоғоз анча қалин ва пишиқ бўлиб, ишланган жойи кўрсатилмаган; безаклари ҳам йўқ... Нома факсимелесини аниқ ҳолда бериш қийин бўлгани учун мен уни қайтадан оққа кўчирдим ва лотинчага таржима қилиб асли билан ёнма-ён бостирдим. Зеро, ўқувчи номанинг форсийдаги матни билан лотинча таржимасини солиштириб ўқиб, аниқ тушунчага эга бўлсин“.

Профессор Люсьен Керен ҳам номанинг асл нусхаси суратини ўз китобида бостиришга муваффақ бўлган. Хатнинг сурати (фотонусхаси) жуда хира чиққан, лекин ўқиса бўлади. Ушбу номанинг матнини форсийдан ўзбекчага таниқли адабиётшунос олим, профессор Б.Н.Валихўжаев таржима қилган.

Амир Темур Франция қироли Карл VI га йўллаган иккинчи мактубининг фақат лотинча нусхаси Миллий кутубхонада сақланиб қолган. Бу нома икки қисмдан иборат бўлиб, биринчиси Соҳибқирон, иккинчиси эса ўғли Мироншоҳ Мирзо номидан битилган. Ҳар иккала мактубнинг лотинча таржимасини дастлаб профессор Сильвестр де Саси тадқиқотида эълон қилганди. Уларни профессор Люсьен Керен французчага таржима қилиб, лотинча нусхалари билан ёнма-ён қўйиб қайта нашр қилганди. Амир Темур номасининг тепасида „Бу Соҳибқирон Темурбейнинг Француз қироли Карл VI га йўллаган мактубининг форсийдан

лотин тилига ўғирилган нусхаси“, деган ёзув бор. Мироншоҳ Мирзо мактубининг тепасига эса „Амирзода Мироншоҳ номасининг форсийдан лотинчага таржимаси“, деб ёзиб қўйилган. Амир Темур номасининг лотинча матни ўттиз беш қатор, Мироншоҳ Мирзо номасиники эса йигирма тўққиз қатордан иборат.

Миллий кутубхонада Франция қироли Карл VI нинг Соҳибқирон Амир Темурга йўллаган жавоб мактубининг лотин тилидаги нусхаси ҳам сақланиб келинади. Мазкур номани илк бор профессор Сильвестр де Саси эълон қилиб, жамоатчиликка маълум этганди. Профессор Люсьен Керен эса ўз китобида унинг французча таржимасини лотинча матн билан ёнма-ён чоп эттирди.

Франция қироли Карл VI мактубининг мазмунидан ҳам билса бўладики, Соҳибқироннинг Султон Боязид устидан қучган зафари уни жуда хушнуд этган. Шунингдек, Карл VI Соҳибқироннинг ўзаро савдо-сотиқ алоқалари ўрнатиш, элчилар алмашиш ҳақидаги таклифларига сўзсиз розилик билдирган.

Амир Темурнинг Карл VI га йўллаган номалари ва билдирган истақлари француз ҳукмдори учун айни муддао эди. Сабаби, Европанинг қудратли давлатлари саналмиш Франция билан Англия ўртасидаги юз йиллик уруш (1337–1453йй.) маълум муддат тўхтаган бўлсада, айни пайтда Карл VI мамлакатининг тинқасини қуритган, халқнинг норозилигини кучайтирган эди. Шу боисдан Францияга Ғарбдан Англиядай душман билан жанг қилиб турганда Шарқдан хавф солувчи ҳар қандай душман ўта даҳшатли саналарди. Султон Боязиддек қудратли ҳукмдорни енгиб, Европани унинг тазйиқидан асраб қолган жаҳонгир Амир Темур ўзига бу қадар илтифот кўрсатаётган Карл VI га ёқиб тушганди, албатта. Шунингдек, ислом оламининг ҳукмдори Соҳибқироннинг христиан юртлари қироллари билан дўстона муносабатда бўлаётгани Рим папасига ҳам маъқул эди. Папанинг ишонган одами архиепископ Иоанн ҳам ўз хўжасининг хоҳиш-истагини бажариш ва Амир Темур босиб олган юртларда яшовчи христиан мазҳабидаги фуқароларнинг осойишталигини таъминлаш учун фидойилик кўрсатаётганди.

Соҳибқирон ва Мироншоҳ Мирзо номаларини Англия қиролига ҳам етказган архиепископ Иоанн бу ердан Амир Темур ва Мироншоҳ Мирзо номига битилган икки мактубни олиб қайтади. Англия қироли Генрих IV Ланкастер (1366—1413) нинг ушбу номалари нусхаси ҳозирда Британия музейида сақланади. Мактубларнинг фотонусхалари эса профессор И. И. Умняковнинг шахсий архивида ҳам бўлган.

Жавоб мактубларидан англашиладики, Англия қироли ҳам қўшниси Франция қироли сингари Соҳибқирон Амир Темур давлати билан ҳар томонлама алоқаларни йўлга қўйишга хайрихоҳ бўлган, ўзаро савдо-сотиқни ривожлантириш, элчилар алмашиш ва тотув муносабат ўрнатишни таклиф этган.

Фарбий Европанинг кейинги хавфсизлигини таъминлаш мақсадида 1403 йилнинг майида Кастилия қиролиги ҳам Руи Гонсалес де Клавихо бошчилигидаги ўз элчиларини Амир Темур салтанати пойтахти Самарқандга юборди. Юқорида таъкидлаб ўтганимиз, испан элчилари Соҳибқирон ҳузурида бўлишиб, ўз қиролининг нома ва совғаларини топширган эдилар.

Афсуски, жаҳонгир бобомиз Амир Темурнинг вафоти Фарбий Европа қироллари билан ўрнатилаётган дипломатик муносабатларнинг тўхтаб қолишига олиб келди. Ваҳоланки, Соҳибқирон Амир Темур билан Европа қироллари ўртасида бу ёзишмалар ва элчилар алмашинуви натижаси ўлароқ, кейинчалик Фарбда буюк Амир Темур ва темурийлар сулоласи тарихи, илму фани ва маданиятига бўлган қизиқиш авж олаётган эди. Шунга қарамай, европалик муаррихлар Амир Темур шахсияти ва барпо қилган қудратли давлатини таърифловчи рисоалар битдилар, ижод аҳли ўз асарларида Соҳибқирон сиймосини яратишга уриндилар.

Тўлқин Хайит:

— Амир Темурнинг Кастилия қироли Генрих III га йўллаган мактубидан англашиладики, унга номани қиролнинг ишончли элчилари Пайо де Сото ва Эрнан Паласуелослар олиб келишган.

Мазкур номада ҳам Амир Темурнинг эзгуликка бўлган қарашлари,

саъй-ҳаракатлари акс этгани катта аҳамиятга моликдир, яъни бу хатда ҳам ўзаро дўстлик ва яхши муносабатларни ривожлантиришга даъват этилади. Шунингдек, асосий урғу султон Йилдирим Боязиднинг ўз ҳуқуқ доирасидан чиқиб, ўртада низолар пайдо қилгани, подшолар ва ҳукмдорларга ҳукмини ўтказиш тўғрисида хусуматли фармонлар бергани, Амир Темур ва бошқаларнинг огоҳлантиришларига қулоқ осмагани, улардан зиғирча ҳайиқмагани ҳамда икки ўртада жуда катта жанг бўлиб, доврқли ғалаба қозонилгани, Йилдирим Боязид ва унинг ўғли Мустафонинг эса асир олингани батафсил айтиб ўтилган. Барча насроний қиролларга уларнинг шаҳар ва кўрғонларининг қайтариб берилгани ҳам таъкидланган.

Милодий 1402 йилнинг 1 августида, ҳижрий 805-йилнинг муҳаррам ойи аввалида ёзилган нома ҳам эътибордан четда қолмайди. Бу Франция қироли Карл VI нинг Амир Темурга жавоб хати бўлиб, ундан қуйидагилар маълум бўлади.

„Амири Кабир ҳазратларига мустажоб бўлғувчи дуоларни етказишдан сўнг маълум бўлғайки, таълим берғувчи кафар („монах“ маъносида — тарж.) Франкас (Франческо тарж.) бу томонга ҳазратнинг мактубларини олиб етиб келди ва ул Амири Кабирнинг олижанобликлари, азаматлиги ва улғуворликларини баён этдики, бундан ниҳоятда хурсанд бўлдик. Шунинг билан бирга, у Сизнинг душмаиларимиз устига қўп сонли лашкар билан отланганингизни ҳам сўзлади. Аллоҳ таолонинг кўмаги бирла улар забун бўлғайлар. Бундан сўнг навқирон ходим — подшоликнинг Мор Хасеси (архиепископ Иоанн бўлса керак) хизматингизга юборилади. У Сизнинг ҳузурингизда воқеаларни сўзлаб берғусидир.

Энди ул Амири Кабирдан илтимосимиз ва умидимиз шулки, бизга муборак мактубларини ҳамиша йўлаб турсалар, токи улар бизни Амири Кабирнинг саломатликларидан хабардор этиб, бу соҳада хотиримизни жам қилғай. Яна, ҳазратлари ўз тожирларини биз томон юборсалар ва бизда уларнинг ҳурмат-иззатлари

сақланса, уларга ҳеч ким зўрлик кўрсатмаса, зиёи етказмаса. Чунки дунё тожирлар билан ободдир“.

Яна номадан маълум бўладики, улар элчилик муносабатларини янада мустаҳкамлаш тарафдорлари бўлишган. Ва муносабатларнинг давомида кўрамизки, Амир Темурнинг Франция қироли Карл VI га йўллаган иккинчи номасида ҳам улар бир-бирларининг аҳволларидан яхши хабардор бўлишгани ҳақида сўз боради. Нома „Бизким, Амир Темур Кўрагон сўзимиз...“ деган самимий калом билан бошланиб, сўнгра Амир Темурнинг Шарқ архиепископи, фаранглар (бу ерда европаликлар маъносида) томонидан ҳукмдорнинг ҳузурига жўнатилган монах Жан (Иоанн) қирол ва унинг аҳволи тўғрисидаги ҳикоясини эшитгани, тижорат аҳли ва бошқаларнинг манфаатлари тўғрисида ҳам қизиққани, қирол саройининг улуғворлиги, қудрати ва тартиб-қоидалари уни мамнун қилгани баён этилган. Сўнгра турк Боязид билан ораларига совуқ муносабат тушгани-ю, уни маҳв этилишининг сабаблари ҳам кўрсатиб берилган.

„Ул султон мен билан бир тузум ва бир дин одами бўлишига қарамасдан, орамизда тузилган битимни ҳурмат қилмади, — дейилади номада. — Оқибат, биз ва дўстларимиз уни синдиришга азм этдик. Биродарларимизнинг даъвати ҳамда Сизга берган ваъда-мизга амал қилиб, Сиз ва биз учун бир хил ғаним бўлгон Туркия султонига қарши юриш қилдик. Аллоҳнинг мадади бирла қисқа муддат ичида султон Боязиднинг бутун қўшинини тор-мор келтирдик“.

„Темур тузуклари“ да: „Ким менга дўстлик қилса, қадрладим, дўстликни унутмадим ва унга мурувват, эҳсон, иззату икром кўрсатдим“, дейилади. Номанинг давомида кўрамизки, Амир Темур ана шу эзгу одатига қатъий амал қилиб, ўртадаги дўстона муносабатларни янада яхшилашга эътибор қаратган. Бу тўғрида мактубда аниқ айтилган.

„Буюк ҳукмдорлар ва дўстлар ўртасида улуғ ишлар ҳақида бир-бирларини огоҳ этиш одатига бўйсуниб, мазкур архиепископ Жанни (Иоанн) Сиз жанобларининг ҳузурига жўнатдик, токи ул киши бизнинг

мамлакатимиз ва ҳозирги аҳволимиз, шунинг бирла, сўнги пайтларда бул ўлкаларда ғанимимизга нисбатан содир бўлган воқеалар тўғрисида Сизни хабардор этсинлар, батафсил сўзлаб берсинлар. Тағин ул зот сизлар билан бўлган дўстлигимиз ва иттифоқимиз, Сиз ва Сизнинг одамларингизга ҳурмат-эътиборимиз ҳамда биродарлигимиз равнақи йўлида шу кунларда бажарилаётган кўпгина фойдали тадбирлар ҳақида ҳам ҳикоя қилгайлар. Ул зотни ҳам сизнинг, ҳам бизнинг одамимиз тариқасида тавсия этмоқдамиз: ул кишини диний масалалардан ташқари, бошқа барча масалаларда ишончли вакил, деб тинглағайсиз.

Бизнинг истагимиз — Сизнинг саломатлигингиз устувор бўлсин: Сизнинг ва бизнинг одамларимиз бу икки эътиборли мамлакат ўртасида ўзаро бориш-келиш қилсинлар, токи сизнинг ва бизнинг улўғворлигимиз ҳамма ерда мақтовга лойиқ бўлсин. Тижорат ишларининг фойдали бўлувиға ҳам эришайлик“.

Номада кўрсатилишича, у архиепископ Жан жанобларига хат ҳижрий 805 йил муҳаррам ойининг биринчи кунида (милодий 1402 йил 1 август) Сивасда берилган.

Муҳаммад Али:

— Европа қиролларининг мактублари бизга жуда кўп маълумотлар беради. Франция қироли Карл IV нинг 1403 йил 15 июнда Амир Темурга йўллаган навбатдаги мактубига кўз югуртирар эканмиз, унинг „музаффар хоқон Темурбий“ деб ҳурмат билан мурожаат қилганини кўрамиз.

Қиролнинг бу мактуби ҳам ўта назокат, ҳурмат-эътибор ва юксак салоҳият билан ёзилган бўлиб, ўзаро инсонийлик нуқтаи назаридан Амир Темурнинг Европа учун кўрсатган хизматлари юқори баҳоланган ҳамда унинг савдо-сотиққа, савдо алоқаларига бўлган эътибори ҳам қайд этилган.

„Қудратли ва музаффар ҳукмдор, маълумотингизким, шавкатли қироллар ва ном таратган подшолар ўзларининг диний мазҳабларидан, забони, дунёқараши ва қонунларнинг турли-туманлигидан қатъи назар, хоҳиш билдириб, иттифоқ бўлсалар, ошна тутсалар, улар кўл остидаги аҳли фуқаронинг ҳам тинч-осойишталиги таъминланган бўлур эди. Шу боисдан,

Сиз шавкатли ва музаффар ҳукмдорнинг архиепископ Иоанн жаноблари орқали юборган номангизни оларканмиз, бу мактублар орқали Сиз Олий ҳазратнинг бизга саломлар йўлаганингизни, бизнинг мамлакатимиз майдони ва қироллигимизнинг имкониятлари хусусида маълумот сўраганингизни ҳамда Аллоҳнинг инояти бирла душманимиз Боязид ус-тидан зафар қучганимизни билиб олдик.

Маълумингизким, бу номалар бизга биргина завқ бағишлаб қолмай-дир, боз устига, Сиз Олий ҳазратларига маълум бўлганидек, бизнинг ва ўзга насроний давлатларнинг тожирлари Сизнинг фуқароларингиз билан савдо-сотиқ қилсалар, ўз молларини хавф-хатарсиз олиб бориш, айир-бошлаш имкониятига эга бўлсалар ҳамда сизнинг тасарруфингиздаги ерларда эмин-эркин юрсалар... Алқисса, ўзингиз айтганингиздек, биздан олдинги ҳукмдорлар даврида худди шундай бўлган. Ўз навбатида, биз ҳам Сизнинг улуғ илтифотингизга самимий, ўшал азму қарор бирла жавоб берурмиз, токи Сизнинг одамларингиз ҳам бизникилар Сизнинг мамлакатингизда бўлгани каби, Сизнинг ерлар ва музофотларга келсинлар, савдо-сотиқ билан машғул бўлсинлар. Бу ишда бизнинг вафо қила-жагимиз, ваъдаимизнинг барқарорлигини ўртадаги элчимиз архиепископ Иоанннинг ўз оғзидан эшитгайсиз. Ҳазрати олийлари унинг содиқлиги ва бизнинг хайрихоҳлигимизни инobatга олиб, ул зотга ишонч билдирсалар. Бундан буён ул зот Сизнинг измингиздаги мамлакатлардан биз тарафга ўтиш имкониятига эга бўлган он ўз фаолиятининг давоми борасинда бизга ахборот бериб борур.

Ва, ниҳоят, Сиз Олий ҳукмдорнинг ўз қўл остингиздаги ўлкаларда яшаётган насроний мазҳабга мансуб фуқароларга нисбатан мурувватли бўлаётганингизни ҳам эшитдик, бунинг учун Сизга ўз миннатдорчилигимизни баён этгумиздир “.

Муҳаммад Али:

— Тарих исботи билан тирик. Мазкур мактубдан кўринадики, халқимизнинг бағрикенглиги бутун пайдо бўлган хислат ҳисобланмайди ва гап бунда ҳам эмас, қирол Амир Темурнинг бағрикенглигини тилга олар экан, буни унинг миллатимизнинг шаънига айтаётган тасанноси ўрнида

тушуниш керак. Бугун Ўзбекистонда 130 дан ортиқ миллат ва элат вакиллари бир бутун мамлакат бўлиб яшаётган экан, бу, аввало, халқимизнинг бағрикенглиги, дўстликни қадрлаши ва миллатидан қатъи назар, барчани тенг инсон сифатида кўришидир.

Тулқин Ҳайит:

— Англия қироли Генрих IV нинг Соҳибқирон Амир Темурга йўллаган мактубида ҳам кўрамизки, у ўзини „Англия ва Франция мамлакатлари қироли ҳамда Ирландия ҳукмдори“ сифатида таништираркан, архиепископдан маълумот ва хушхабарларни эшитиб, беҳад шод бўлганини айтиб, „шу билан бирга Сизнинг шавкатли ўғлингиз (Мироншоҳ Мирзо) юклаган топшириқлар билан Францияга етиб келган архиепископ оғзидан эшитганимиз икки томонлама сулҳ ва ҳамкорлик ўрнатиш хусусидаги гаплар бизни беҳад севинтирди“, дейди, шунингдек, ўзаро алоқалар доирасини кенгайтириш, мамлакатлар савдогарларининг бир-бирлари билан, қадимда ота-боболар даврида бўлганидек, алоқаларини яна тараққий топтиришини таъкидлаб ўтади. Қирол назарда тутгани шу эдики, ҳақиқатан ҳам, 1215 йилда монах Доминик томонидан тузилган христиан монахлари жамияти Иезуитлар ордени (жамияти) тузилгач, аста-секин инқирозга юз тутди ва бу салбий ҳаракатлар натижасида Ғарб ва Шарқ ўртасидаги ўзаро дўстлик алоқаларига путур етган эди. Бу ўринда кўрамизки, Амир Темурнинг мактублари бесамар эмас, балки унинг ҳар доимгидек, узоқни кўра билиб, борди-келдиларни тикламоқ ва бунга шарт-шароит яратмоқ ниятида экани янада ойдинлашган. Бундай илтифотдан мамнун бўлган қирол ҳам, ўз навбатида: „...илтифот билан сўрардикки, бундан буён бизнинг савдогарларимиз сизнинг ерларингизда хавф-хатарсиз, эмин-эркин юришлари учун шароит яратиб бергайсиз“, дея яна таъкидлаб кўяди.

Муҳаммад Али:

— Мазкур мактубларни ҳар томонлама ўрганиш ва уларни оммага етказиш эзгу ишлардан бири ҳисобланади, билъакс, нимаики яхши бўлса, у инсоннинг маънан камол топишига хизмат қилади.

Хулоса ўрнида шуни айтиш керакки, Амир Темур ва теурийларнинг Европа қироллари, ҳукмдорлари билан ёзишмалари Амир Темурнинг чиндан ҳам жаҳоншумул ҳукмдор эканидан далолатдир. Зеро, халқларни бир-бирларига яқинлаштириб, ўз юртини иқтисодий ва бошқа жиҳатлардан юксалтириб, ўзга юртларнинг гуллаб яшнашига ҳисса қўшадиган, одамзоднинг фаровон яшаши учун шарт-шароит яратадиган ҳам аслида доно ҳукмдорлардир. Соҳибқирон Амир Темурнинг улуғлиги шундаки, у ана шундай ҳукмдорлар орасида балки ягона — дунёнинг яхлит бир вужуд, бус-бутун организм эканини тўла тасаввур қила олган, суронларга қатилган қаттол бир замонда дунё ҳукмдорларига тинчлик, дўстлик, эмну омонлик тилаган, ўзаро тижоратни йўлга қўйишни таклиф этган, адолат туғини маҳкам тутган жаҳоний қудратли донишманд ҳукмдор эди! Бу ҳақда Искандар Зулқарнайн ҳам, Атилла ҳам, Чингизхон ҳам ўйлаганлари, мушоҳада қилганлари йўқ, ҳатто хаёлларига ҳам келтирган эмаслар! Бу ҳайратланарли ҳодиса, албатта!

Орадан олти асрдан зиёд вақт ўтган бўлса ҳам, нега жаҳонда шу пайтгача Амир Темурга бўлган қизиқиш камаймайди, у ҳақда ҳамма тилларда янгидан-янги китоблар ёзилаверади, кинофильмлар ишланади, унга баришланган халқаро анжуманлар ўтаверади, Соҳибқироннинг оҳанрабоиси нимада, деган кўпдан мени қийнаб келаётган саволга жавоб топгандайман. Ҳа, Соҳибқирон Амир Темур буюк давлат тузди, давлат ишларининг тўққиз улушини кенгашга қўйди, фақат бир улушини қиличга қолдирди, она юртининг фидоси бўлди, Ватани билан фахрланди, жангу жадалларда от сурди, жаҳонгирлик рутбасига эришди, ёвуз душманларини ҳам кечира олди, фатҳ этган юртларни эгаллаб, ўз одамини қўймади, балки ўз эгаларига топширди, *золимларнинг қўлини мазлумлардан қисқа қилди, оламни адлу эҳсон била обод этди*, лекин қаерда бўлмасин, у охиروقибатда *инсониятга эзгулик тилади, халқларни дўстликка чақирди, адолат этагини тутди...*

Эзгу ишларга қўл урган инсон Аллоҳга ҳам ёқади, бандасига ҳам. Дунёнинг маъноси ҳам шунда бўлса керак.

ХОТИМА

Муҳаммад Али:

— Тасаввур қиламиз: Темурбек олти-етти ёшларида Шаҳрисабз кенгликларига чиқиб, атрофга назар ташлаб, шу ястаниб ётган замин, тепада ёруғ ва мусаффо осмон унинг туғилган юрти, она-Ватани эканини, бу юрт Туронзамин деб аталишини илк бор юракдан чуқур ҳис этди! У қалбида фавқуллодда бир нур чақнаганини сизди — Ватан меҳри, Ватан чеҳрасидан ёғилган нур! У нур ҳеч қачон сўнмади, тобора барқ уриб, дунё даштларию зулумотлариаро маёқдек Соҳибқирон йўлларини ёритди...

Тўлқин Ҳайит:

— Она юртни мўғул босқинчиларидан озод этишда ўша нур, устоз, Соҳибқирон қиличининг тиғларида шуълалар сочди!

Муҳаммад Али:

— Соҳибқирон узугидаги „Куч — адолатда“ сўзларини ҳамиша безаб турган ҳам ўша нур-да!

Она юртимизнинг осмонўпар тоғларидан сўраймиз:

— Фахру гурурингиз нимадан?

— Амир Темур қалбида чақнаган нурдан!

Ўзбекистон боғларига юз бурамиз:

— Шодлик-сурурингиз нимадан?

— Амир Темур қалбида чақнаган нурдан!

Мусаффо осмонимизни наволарга тўлдириб садо келади:

— Амир Темур қалбида чақнаган нур!

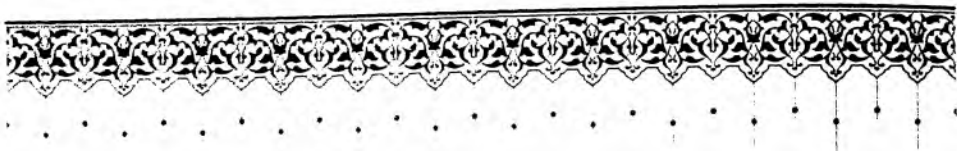
— Амир Темур қалбида чақнаган нур!..

Тамом.

2009 – 2016 йиллар.

ФҲЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. *И.Каримов*. Юксак маънавият — енгилмас куч. „Маънавият“ нашриёти. Т., 2010.
2. *Холук Нурбокий*. Қуръони Каримнинг илмий мўъжизалари. „Адолат“. Т., 2002.
3. *Низомиддин Шомий*. Зафарнома. „Ўзбекистон“ нашриёти. Т., 1996.
4. *Шарафуддин Али Яздий*. Зафарнома. „Шарқ“. Т., 1996. 2-жилд.
5. *Амир Темури* ва Улуғбек замондошлари хотирасида. „Ўқитувчи“. Т., 1996.
6. *Б.Аҳмедов*. Амир Темури. Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти. Т., 1995.
7. Ватаннинг даҳо халоскорлари. Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти. Т., 1996.
8. *Муҳаммад Али*. Сарбадорлар. Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Т., 1997.
9. *Муҳаммад Али*. Танланган асарлар. „Шарқ“. Т., 2012.
10. *Муҳаммад Али*. Улуғ салтанат:
Жаҳонгир Мирзо. „Шарқ“. Т., 2003.
Умаршайх Мирзо. „Шарқ“. Т., 2006.
Мироншоҳ Мирзо. „Шарқ“. Т., 2010.
Шоҳрух Мирзо. „Шарқ“. Т., 2013.
11. Қадимги тарихчилар Ўрта Осиё ҳақида. „Юрист-медиа маркази“. Т., 2008.
12. *Фахриддин Расул*. Ахлоқнома. „Фан“. Т., 1996.
13. *Асқад Мухтор*. Уйқу қочганда. „Маънавият“. Т., 1997.
14. *Мамадмусо Мамадазимов*. Улуғбек ва унинг расадхонаси. „Ўзбекистон“. Т., 1994.
15. *Пулат Зоҳидов*. Темури даврининг меъморий каҳқашони. „Шарқ“. Т., 1996.
16. Амир Темури ўғитлари. „Наврўз“. Т., 1992.
17. *Фиёсиддин бин Хумомиддин Хондамир*. Буюклик хислати. „Шарқ“. Т., 2011.
18. *Турғун Файзиев*. Темурийлар шажараси. „Ёзувчи“. Т., 1995.
19. *Пиримкул Қодиров*. Амир Темури сиймоси. „Ўзбекистон“ НМИУ, Т., 2007.
20. *Руи Гонсалес де Клавихо*. Самарқандга — Амир Темури саройига саёҳат кундалиги. „Ўзбекистон“ НМИУ, Т., 2010.
21. *Абу Наср Форобий*. Фозил одамлар шаҳри. Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти. Т., 1993.
22. *Ибн Арабшоҳ*. Амир Темури тарихи. „Меҳнат“. 1992. 1–2-жилдлар.
23. *Тўлқин Хайит*. Вафо маликаси. „Янги аср авлоди“. Т., 2005.
24. *Тўлқин Хайит*, *Иброҳим Велиев*. Шоҳизинда. „Янги аср авлоди“. Т., 2005.
25. *Абу Тоҳирхожа*. Самария. „Мерос“ нашриёти. Т., 1991.
26. *Гулбаданбегим*. Хумоюннома. ЎзФА нашриёти. Т., 1959.
27. *Адҳамбек Алимбеков*. Юлдузнинг беш қирраси. „Муҳаррир“ нашриёти. Т., 2012.

МУҶДАРИҶА

Сўз боши	5
<i>Биринчи бўлим</i>	
Дунё ва одамзод тақдири	10
<i>Иккинчи бўлим</i>	
Ҳаёт остонадан бошланади	57
<i>Учинчи бўлим</i>	
Қисмат, масъулият ҳамда буюк бунёдкорлик	81
<i>Тўртинчи бўлим</i>	
Сандиққа солинмаган йигитлар	98
<i>Бешинчи бўлим</i>	
Икки дунё — икки олам	159
Хотима	260

МУАЛЛИФЛАР ҲАҚИДА

Муҳаммад Али

1942 йил 1 март куни Андижон вилоятининг Бўз туманида туғилган. Ўзбекистон халқ ёзувчиси, давлат мукофоти соҳиби. Таржимон, публицист, адабиётшунос олим. Ўнлаб насрий ва назмий асарлар, жумладан, „Фазодаги ҳислар“, „Шафақ“, „Оталар юрти“, „Алвон чечаклар“, „Гумбаздаги нур“ шеър ва дostonлар; „Боқий дунё“, „Мен ўзим, ўзим“, „Сарбадорлар“ шеърӣй ва тарихий романлар ҳамда тўрт китобдан иборат „Улуғ салтанат“ эпопеяси муаллифи. Асарлари инглиз, рус, турк, қозоқ ва қорақалпоқ тилларида нашр этилган.

Тўлқин Ҳайит

1957 йил 15 ноябрда Сурхондарё вилоятининг Сарӣосиё туманида туғилган. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходими. „Бойваччанинг қизи“, „Сиздан бошқа кимим бор?“ ҳикоялар тўплами, „Вафо маликаси“, „Баҳоруддин Нақшбанд ёхуд Буроқ водийси қиссаси“, „Қора Шаҳзода“ романлари ҳамда Амир Темур ҳақидаги „Буюк салoҳият соҳиби“, „Амир Темур хазинаси“, „Темурий ижодкорлар“ китоблари муаллифи.

63.3 Али, Муҳаммад
A 49 Амир Темур қалбида чақнаган нур [Матн] / М. Али,
Т. Ҳайит. – Тошкент: „O‘qituvchi“ NMIU, 2016. – 264 б.
ISBN 978-9943-02-977-4

УЎК: 821.512.133(092) Темур
КБК 63.3(5Ў)

МУҲАММАД АЛИ, ТЎЛҚИН ҲАЙИТ
АМИР ТЕМУР ҚАЛБИДА
ЧАҚНАГАН НУР

„O‘qituvchi“ нашриёт-матбаа ижодий уйи
Тошкент — 2016

Муҳаррир *П. Аъзамова*
Бадий муҳаррир *Ш. Одилов*
Техник муҳаррир *С. Набиева*
Мусахҳиҳ *М. Иброҳимова*
Компьютерда саҳифаловчи *Ш. Аҳророва*

Нашриёт лицензияси АИ №161. 14.08.2009. Оригинал-макетдан босишга
рухсат этилди 05. 08. 2016. Бичими 70x100¹/₁₆. Офсет босма усулида босилди.
Офсет қоғози. Acade myUz гарнитураси. Кегль 14 шпонли. Шартли б. т. 21,28+
1,93 рангли вкл. Ҳисоб-нашриёт т. 13,92+1,93 рангли вкл. Адади 3000 нуска.
Буюртма № 223–16

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг „O‘qituvchi“ нашриёт-матбаа ижодий
уйи. Тошкент — 206, Юнусобод даҳаси, Янгишаҳар кўчаси, 1-уй.

Шартнома № 07–54–16

МУҲАММАД АЛИ, ТЎЛҚИН ҲАЙИТ

АМИР ТЕМУР
ҚАЛБИДА
ЧАҚНАГАН НУР

„O‘qituvchi“ NMIU
100206, Toshkent sh.,
Yangishahar ko‘chasi, 1.
Tel.: (+99871) 224-04-12
www.oqituvchi.uz
info@oqituvchi.uz

ISBN 978-9943-02-977-4

9 789943 029774